भागवते दशमस्कन्धे रासक्रीडा पंचाध्यायी सटीका

१०१३

श्री॰टी॰ १

श्रीगणेशायनमः श्रीशुकबादरायणिरुवाचेति बदरिकाश्रमे तत्तपश्चरणाद्भगवान् श्रीव्यासो
बादरायणः तस्य तपःफलरूपः पुत्र इति सर्वज्ञत्वश्रीभगवत्प्रेमरसमयत्वादिकं ध्वनितं तेनोक्तत्वा
दस्याख्यानस्य सर्वथा साधनसाध्यत्वं प्रौढानुरागमयत्वं चाभिप्रेतं ततो भक्तैन श्रोतव्यमिति
भावः इदानीं श्रीव्रजसुंदरीणां मनोरथपरिपूरणद्वारा प्रेमरसविस्तारणरूपं तदवतारमुख्य
तरप्रयोजनं दर्शयन् ताभिः सह विहरणमेव तस्य सर्वातिशयेसुखमिति च प्रकटयन् तत्रचा
धरामृतपानादिना सुदृशामेव श्रीभगवद्रूपादिमाधुरीविशेषानुभवात् प्रेमविशेषविस्तारस्तु सि
द्धौ तद्योग्याभिः सह रासक्रीडां च प्राणतुल्यपंचाध्याय्या वर्णयन् आदौ तत्सामग्रीर्दर्शयन्
तत्र च श्रीव्रजदेवीवर्गाकर्षणं कथयन् तद्धेतुत्वे श्रीभगवतो भावविशेषप्राकट्यमाह भगवानिति १

एषचक्रीडानतुचितकालेकैशोरेज्ञेया तथाचोक्तं पुराणे सोपिकैशोरकवयोमानयन्मधुसूदनः॥
रेमेताभिरमेयात्मा क्षपासुक्षपिताहितः इति इतिश्रीहरिवंशेच युवतीगोपकन्याचरात्रौसंकल्प
कालवित् कैशोरकंमानयानःसहताभिर्मुमोदहेति तच्चरासारंभेतस्यसौंदर्यादिविशेषस्मरणे
नपरममोहनत्वात् श्रीबादरायणिना ततश्चपौगंडवयःश्रितौव्रजेइत्यादिवद्यत्नेनवक्तुंनशक्यं
क्रीडासाचसमयमेवकैशोरंव्याप्येत्यादिकंसर्वमग्रेयथास्थानंविवरणीयं तत्रोपलक्षणार्थंकै)
(शोरंव्याप्येत्यादिसर्वमग्रेयथास्थानंविवरणीयं) तत्रोपलक्षणार्थंकैशोरारंभप्रथमैकरात्रक्री
डेयमुच्यते॥ ॥भगवानपितारात्रीःशारदोत्फुल्लमल्लिकाः वीक्ष्यरंतुंमनश्चक्रेयोगमायामुपा
श्रितः १ रासक्रीडायांनिजाशेषभगवत्तासारप्रकटनाभिप्रायेण नंदादयःपरमानंदनिर्भ

ताबभूवुः भगवानपि स्वयं परमानंद निर्वृतो भवितुं रंतुं क्रीडा विशेषं कर्तुं मनश्चक्रे ऐच्छदिति
अपिशब्दार्थः बहुवचनतारात्रीरिति नैयर्थ्यजितार्थमेव यद्वा तास्वनिर्वचनीयाः सर्वकालनः
श्री·दृ· अपि घनराः परमानंदरसमयीस्तत्क्रीडायोग्या इत्यर्थः बहुवचनेनतु बह्वीषु रात्रिष्वेव सा क्रीडा बोध्यते
२ तत्रांते सविशेषं व्यक्तं भाति शारदाकृतादुच्चैः फुल्लाविकसिता मल्लिका यासु ताः यद्यपि सर्वदा रा॰
2 अपि श्रीवृंदावने सदा सर्वपुष्पाण्युद्भवंति विशेषतश्च शरदि जातीकुमुदकमलादीन्यपि विकसंति
तथाप्युत्फुल्लमल्लिका इति रात्रिविषयकविकार विशेषाभिप्रायेण एवमग्रेपि कुमुद्वतामिति
इत्युद्दीपनमिति वीक्ष्य आलोच्य योगमाया पराख्या सच्चिदानंदशक्तिविशेषः तामुपकरणत्वे
नआश्रितः प्रकटितवान् सन् इति सर्वलीलानां विशेषेण रासक्रीडया परमानंदविशेषादि स्व २

तद्युक्तो मायादय्या मायादंभेदरूपायांचेतिविग्रहः तामुपाश्रित रासक्रीडया ... २२
...॥

रूपत्वमभिप्रेतं सर्वस्याप्यपिलीलायाः सच्चिदानंदरूपत्वं प्रागष्टमध्याये बाल्यलीलायां
विवृतमेवास्ति यद्वा योगऐश्वर्यैकरूपां विस्तारितवानित्यर्थः यद्वाप्यपिशब्दस्यैवात्रान्वयः यो
गस्त्रात्मारामत्वात् मायाऽप्यावरणात्मिका कापद्यंवा योगयुक्तां मायां उपसमीप्येन नित्यमाश्रि
तोपि इति तदानीं सोयोमायावानित्यर्थः किंतु निजपादाब्जप्रेमसंपद्विस्ताररूपसत्यस्वभावो
व्यक्तोऽभूदित्यर्थः यद्वा योगे संयोगे या माया यत्नवत्त्वीष्विव वंचना तामुपाश्रितोपि इति तदा
नीं तस्य संगमे माया निवृत्तेत्यर्थः सर्वाभिरेव व्रजसुंदरीभिः सहसात्वात्संयोगविशेषसिद्धेः सि
द्धिं गताभिरपि तन्माप्तेः यद्वा युनक्ति नित्यवद्वसि संयोगप्राप्तौ नीति योगायामा लक्ष्मीस्तस्या
नित्यं वर्त्तमानः तया सदासेव्यमानोपीत्यर्थः इति रासक्रीडालयानसंपद्यनेनतदुर्लभाचेत्या

ध्यभिप्रेतं यद्वा योगाय संयोगाय माय: शब्दो यस्या: सा योगमाया वंशी माङ् माने शब्दे चेत्यस्य धात्रि
रूपं तामुपाश्रित: यद्वा योगस्य संभोगस्य मा यो मानं पर्य्याप्तिर्यस्या: सा योगमाया श्रीराधिका २
अथवा योगस्य संभोगस्य मा लक्ष्मी: संपत्तिरिति यावत् तां यातीति प्राप्नोतीति योगमाया श्रीराधै
श्री·द० वता मनस्सा उपाश्रित: रासक्रीडाया स्तद्धेतुकत्वात् तत्याश्च प्रसिद्धमेव एवं निजरिरंसया
२ चंद्रमपि प्राचीदिशा सह प्रिययेव रंतुमुद्यतं मन्यमानस्य श्रीभगवतो भावमभिव्यंजयन्नि
3 व तद्विरंसास्मरणेनोदितभावविशेष प्राचीदिशा नायिकया सह चंद्रस्य नायकभाव प्रदर्शने
नोदयमाह ॥ ॥ तदोडुराज: ककुभ: करैर्मुखं प्राच्या विलिंपन्नरुणेन शंतमै: सचर्षणीनामुद
गाच्छुचो मृजन् प्रिय: प्रियाया इव दीर्घदर्शन: २ यदा मनश्चक्रे तदानीमेव उडूनां नाथ: का २
ना

कं

णं राजेतिता अपि तत्परिचारत्वेनोदगुरिति ध्वनितं तासां च पूर्णचंद्ररात्र्यावल्यप्रकाशना
विवक्षया परिकरस्यापेक्षया च उदयस्य गौणत्वयोक्तिः विशेषेण लिप्तत्वमिति पूर्णचंद्राभिप्रा
येणैव पूर्णत्वं च तस्य पूर्णमासां किंच तथाविनापि निशांतरे भगवद्भिः रंसापेक्षया शंतमैरमृ
तमयैरित्यर्थः सर्वतापापहारित्वात् सः कार्ष्णानुराग्निपरिवर्द्धनतया प्रसिद्धः न केवलमेवम
मुनाप्राचीदिश एव तापोऽपहृतः किंतु सर्वेषां जनानामपीत्याह चर्षणीनामिति शुचः शरदर्कजसं
तापदुःखानि एतच्च श्रीभगवतो रिरंसोद्दीपनद्वारा प्रयोगोपकन्यावर्गस्य चिरविरहतापापनो
दनाभिप्रायेण जगत्सृष्ट्यानां तासां शुगपनोदनेन जगतामेव स्वतः शुगपनोदनसिद्धेः प्रियःप्रि
यायाः इवेति स रागत्त्व साधुत्वानन्यत्वादिना स्वोत्कृष्टविशेषोदर्शितः अत एव शोकाश्रूणि

मार्जयन् यथासौ परमसुखकरेण लिंपति दीर्घदर्शन इत्यनेन परमौत्कंठ्यं सूचितं एवंस
र्वमिदं श्रीभगवद्रिरंसाविभावनमुक्तं ततश्च भावविशेषाविर्भावेन श्रीगोपीनामाकर्षणार्थं मो
हनमंत्रमिव वेणुना किंचिद्गीतमगायदित्याह २ दृष्ट्वा कुमुद्वंतमखंडमंडलं रमाननाभं नवकुंकुमा
श्री·द रुणं वनं च तत्कोमलगोभिरंजितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरं ३ २ कुमुत् कुमुदं तथा च विश्वः
४ कुमुदेपि कुमुत् प्रोक्तमिति तद्वंतमिति कुमुदानि च तदानीं विकसितानीत्यर्थः अत एव वक्ष्य
ते श्रीगोपीभिः वृंदावने कुमुदकुंदशशांकरम्ये इति यद्वा कुः पृथ्वी तस्या मुत् हर्षः तद्वंतमिति
तदुदयेन सर्वेषामेवानंदोभूदित्यर्थः तत्र हेतवः अखंडेत्यादीति अखंडमंडलत्वाद्रमाननाभ
इति लक्ष्मीमुखस्मारणेन रिरंसाविभावितेति ज्ञेयं यद्वा रमयतीति रमा श्रीराधा तन्मुखमान ४

नं सदाकुंकुमाक्रांतया रंजितं चंद्रस्तु शुक्ल एव तत्कथं वस्तादृशं तत्राह नवेति एतत्प्रथ
मोदयमात्रविवक्षया नवकुंकुमस्य भावोद्दीपनत्वेनैव प्रयोगः एवं कालस्यापि तियोग्यतां प्रद
र्श्य स्थानस्यापि प्रदर्शयति वनं चेति तस्य चंद्रस्य कोमलैः प्रथमोदये नाल्पमात्रप्रकाशवद्भिः
गोभिरभिनोरंजितं रक्तीकृतं अनुरागविषयीकृतं वा यद्वा गोभिरिति तृतीयांतं पदं रंजितमु
क्तिं अत्रापि स एवार्थः एवं भावोद्दीपनमेव दर्शितं कलं मधुरं किंचिद्गीतं यद्वा कलं यथा
स्यात्तथा जगौ वेणुनेति ज्ञेयं कास्त्र्यंगने कलपदामृतवेणुगीतेत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् वामा
मनोहरा दृश्यनेत्राणि यासां परमसुंदरीणामित्यर्थः यद्वा वामाकुटिला दृक् दृष्टिर्यासां प
रमविदग्धानामित्यर्थः एतत्स्वरूपनिरूपणमात्रं व्रजांगनानां सर्वासामेव स्वभावतस्ता

दृशत्वात् मनोहरनिश्वाकर्षितसंकेतविशेषेण गतगत्यादिविशेषेण वामनोहरं तद्यथा
स्यात् इति दिनानुगणेषु तया: तदानीं गात्रविशेषाभिप्रेत: दिनानरेषु वेणुगीतेन तत्र दृशत्वा
दृष्टत्वे:॥ निशम्य गीतं तदनङ्गवर्द्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः आजग्मुरन्योन्यमल
श्री २० क्षितोद्यमाः स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ४ तत्पूर्वोक्तप्रकारं श्रीकृष्णस्य वेणुगीतं अनङ्गं श्रीभ
५ गवद्विषयं कामं प्रागवर्तमानमेवाधुनावर्द्धयतीति तथा नतु यद्यपि वामदृशां मनोरुरत्य
5 नेन नानङ्गवर्द्धनत्वमायातमेव तथापीयं विशेषोक्तिस्तदतिशयविवक्षया अनङ्गशब्दप्रयोग
श्च तासां प्रेमरूपकामविशेषणग्राम्यधर्महेतुप्राकृतकामांशाभावविवक्षया यद्वा श्रीभगव
द्विषयत्वेनानङ्गस्यासिसांगीभावाद्यभिप्रायेणेति दिक् व्रजस्य व्रजे ये या याः स्त्रियो नववधुव ५

त्यक्ताः कृष्णेन परमाकर्षणेन स्वर्वमेव गृहीतं आकृष्टं माविवृष्टं माविवृष्टं वामानसंभ्रमेन संभ्रमन
स्तदीयाशेषवायासांताः विशेषतश्चेदानींतनाहृशंगीतं श्रुत्वा आजग्मुः यद्वा स्वयूथे मिथः स
ख्यवतीनामपि नासामन्योन्यमलक्षितोद्यमत्वे हेतुः कृष्णेति तदानीं कृष्णाकृष्टचित्तत्वेन वि
चारापगमादिति भावः यद्वा तेनैव प्रेमविशेषस्वाभाविकतद्विलासात्मकसापत्न्यस्वयूथांतरप्रा
दुर्भावात् यद्वागमने त्वं तत्वरया तज्ज्ञापनाशंके: अतएव जवेन गमनवेगेन लोलानि कुंडला
निकर्णभूषणानि यासां ताः आजग्मुरिति श्रीबादरायणेः श्रीकृष्णांतिके सदैवात्म स्थिते: प
रिस्फूर्तेः किंवा तासां तद्गमनवार्त्तयाभावविशेषोदयेन तासामिव स्वस्यापि गमनस्फूर्त्या सा
तादिव श्रीकृष्णांतिकं ताः याः स्फुरणात् यद्वा आजग्मुः अभिसस्रुरित्यर्थः यद्वा आसम्यक् स

र्वैपरित्यागेन जग्मुः ययुरित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् स परममोहनवेणुगीतगायकः ॥
यद्वा चिरंव्रतादिनाभीप्सितः यतः कांतः स्वामी निजमनोहर इति वा यद्वा कस्य सुखस्याश्रे
नो निष्ठा यस्मात् सः परममोहनतद्गीतेन निजदेहदेहिकाद्युपेक्षया आत्मकर्मलोकधर्मादि
श्री·द्व. कं परित्यज्य गताः इति श्लोकत्रय्या वर्णयेत् तत्रादौ कांसांचित्स्वजातिकर्मपरित्यागमाह दुहं
६ त्य इति दुहंत्योभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः पयोधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः
6 दुहंत्यो गाः दोहं दोहनं दुग्धवानं इदानीमत्र गोपीनामपि कृत्स्नार्थं गोदोहने प्रवृत्तेः यद्वाश्चनभूते
नेनं दोहयंत्य इत्यर्थः अभिययुः वेणुगीताभिमुखं ययुः काश्चिदित्यादिकं वक्रलयूथभेदा
पेक्षया वनिताशान यूथपरत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् तत्रत्रामामग्रहणं गौरवभयात् किंवाने ६

ंधोस्मरणविशेषकत्वेन प्रेमवैकल्यापादनं भूयात् एतच्च श्रीभगवताश्रुतं सर्वं स्वंदे विहितमेव।
तथाभियाने हेतुः समुत्सुकाः कालविलंबसहनोसमर्थाः एष हेतुरग्रेपि सर्वत्रानुवर्त्यः अपरा
इत्यस्य पूर्वेणपरेणाप्यन्वयः एवमग्रेपि अन्यत्रैव व्याख्यातं यद्वा पयस्तुल्लामधिश्रित्य अनुद्वा
स्यैव क्रममपि ततोनुवर्त्यं संयावं च अधिश्रित्यानुद्वास्यैति एवं कासांचित् सायंतनमुख्यकर्मद्वय
परित्यागमुक्त्वा कासांचिल्लोकधर्मत्यागं पादत्रयेणावदन् तत्रादौ कासांचित्सामान्यबंधुभृत्या
दिपरित्यागमाह परीति पादेन परिवेषयंत्यस्तद्धित्वा पाययंत्यः शिशून् पयः शुश्रूषंत्यः प
तीन् काश्चिदश्नंत्योऽपास्य भोजने परिवेषयंत्यः वंधून् भृत्यादींश्च प्रति अन्नादिकं संविभज्यार्प
यंत्यः स्थिताः तत् परिवेषणं हित्वा ययुरिति सर्वैरेवान्वयः यद्यप्येतदपि सायंतनकृत्यांत

रेवप्रविशति तथापि स्त्रीणां भर्त्तुर्वंधुभृत्याद्युपेक्षया लोकधर्मत्यागो न तदेवमस्त्वेवं संगच्छेतेति अनु
पेक्ष्याणामपि पतित्यागं कासांचिद्दाहयाययंत्य इति पादत्रयेण हित्वेत्यनुवर्त्तते शिशून् पुत्रादीन्
हित्वा शुश्रूषंत्य: सुश्रूषमाणा: स्नानाद्यर्थोष्णोदकार्पणादिना सेवमाना: अश्नंत्य आशयंत्य
श्री १० इत्यनेन श्लेतेनंतं पतीन् भोजयंत्य: भोजनं भोजयित्रत्वं यद्वा एवं पूर्वं धर्मादिपराणामपि सती
नामपरमसतीनां लोकधर्मत्यागं पादाभ्यामुक्त्वा कासांचित् देहमुपेक्षात्याममाह अश्नंत्य इति पादौ
स्त्रिभि: अश्नंत्यो भुंजाना: लिंपंत्य: चंदनपंकादिना निजदेहानुलेपनं कुर्वंत्य: लेपनादिक
मपास्येति ज्ञेयं अत्र इत्यस्य लिंपंत्य इति पदद्वयेनान्वय: एवं भोगस्य संस्कारस्यापि त्यागेन दे
होपेक्षा सिद्धैव यद्वा भोजनत्यागेन भगवत्प्रीणनस्य देहस्यापेक्षोक्ता कासांचित् श्रीभगवत्सं ७

तोषणार्थंतद्भजनसाधननिजांगभूषणपरित्यागमप्याह लिंपंत्यःप्रमृजंत्योन्याअंजंत्यःकाश्च
लोचने व्यत्यस्तवस्त्राभरणाःकाश्चित्कृष्णांतिकंययुः तत्रैवहेतुंदर्शयन् किंवक्तव्यंदेहिकदेहा
य येत्तापरित्यक्तेतिकासांचिद्देहविस्मृतिरपिजातेत्याह व्यत्यस्तेति एवंदोहनादीनामेषामव
श्यापेक्षत्वेनयथोत्तरंश्रेष्ठत्वमुक्तं यद्वाकेवलमत्रारब्धानिजनिजकर्मपरित्यागएवतात्पर्यं तत्र
चव्यत्यस्तवस्त्राभरणत्वेववस्त्रादिधारणरीतित्यागएव सर्वत्रचतत्रतत्रहेतुः कृष्णगृहीतमानसा
इतिसमुक्ताः इतिचप्रोक्तएव एवंसर्वाअपिकृष्णस्यपरमाकर्षकस्वरूपामसुंदरस्यश्री
व्रजेंद्रनंदनस्यांतिकमेवययुः ननुलज्जादिनाविघ्नादिनावाहूरेतस्थुरित्यर्थः परममोहि
तत्वात् यद्यपिसर्वत्रकांतरत्ताजग्मुरित्यनेनतदंतिकगमनमेवोक्तं तथापिपरममोहना

निवेशेनात्यंतनिकटगमनविवृत्तया पुनर्विशीर्णोक्तिरिति दिक् अधुनास्तीयैः प्रबोध्यमानामपि
श्रीभगवदपहृतचित्ततया तासामशेषविचारं तर्धीनमाह ताऽइति तावर्य्यमाणाः पतिभिः पि
तृभिर्भ्रातृबंधुभिः गोविंदापहृतात्मानो नान्यवर्त्तंत मोहिताः ५ सर्वाएवताः पत्यादिभिर्वा
श्री·दृ र्य्यमाणामाणाधर्मप्रदर्शनादिना हस्तधारणादिनाचगंतुं निरुध्यमानाअपि न न्यवर्त्तंत· किं
८ तु ययुरेवेत्यर्थः अतः मोहितविवेकाः तत्कुतः गोविंदेन गोकुलेंद्रेण यद्वा· गाइंद्रियाणि ईश्व
8 रत्वेन महामोहनेन प्राणकोटिप्रेष्ठेनांतरेपहृते बाह्यानामन्येषां अप्रत्यर्पणेन सामर्थ्याभावा
त् अत्रप्रवाहवेगनीयमानानौयथानटस्यांतिष्ट तिष्ठेत्याघुंक्तानावाहडानां वानौधारणे
नापि नतिष्टेदिति दृष्टांतोद्रष्टव्यः गोविंदेनापहृतत्वाकृष्ट आत्माजीवाख्यो यासामिति निरू ८

तैर्जीवेन विच्छेदः स्यादिति जीवनार्थं गता इति भावार्थः तत्रादौ पतितभिरिति तेषां पत्नीशु
भाशुभभागित्वेन मुख्यत्वात् न तु केवलं कन्यावैगुण्येन दोषस्पर्शात् स्नेहाच्च पितृभिः
न तु यद्दुःकीर्तिभयात् स्नेहविशेषाश्च भ्रातृभिः न तु कुलदोषशंकया बंधुभिरिति र
क्षकत्वं चापि तावि च्छिन्नापतिः पुत्राश्च वार्द्धके सभावे ज्ञातयः स्वर्जन स्यात् तं कञ्चित्स्त्रिय
इति स्मृत्युक्ता भर्तारो रक्षकाश्चोक्ताः तत आयः पुत्रानुत्पन्नेरत्र पुत्रानोक्ताः पत्यादीनां च
षोयद्योत्तरं न्यूनत्वमूहेर्तः तासां स्वतन्त्ररक्षकत्वं तत्र दुश्चपलां संबंधयोन्यूनत्वात् तथापि सर्वसर्वे
षां निवारणे प्रवृत्तावपि परस्परप्रेषां तत्र प्रवृत्तिः कुटुंबसमुदायनापेक्षया यद्वा सर्वसर्वैः
परित्यागे परापराश्रयाण्णां कयानेत्रैः क्रमेण निवारणे यद्वा तत्रदनि कर्त्तृभिः पति

भिःकाश्चित् पित्रादिभिश्च काश्चन नवपतिभिः पत्न्य एव पित्रादिभिः प्रायोऽविवाहिताः
स्ववासिन्यश्च पुत्र्य इति विवेचनीयं अन्यत्समानं यद्वैतासां दशविघ्नेनवारितास्त्र भवि
विष्यन् न तास्तद् एव दशमीदशाभगिष्यंति तासां सर्वासामेव भावविशेषं दृष्टांतेनैव प्रद
र्शयन् कासांचिद्विशेषमाह अंतर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योलब्धविनिर्गमाः कृष्णं तद्भा
वनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ९ काश्चिन्महालक्ष्म्यंशभूताः साधनसिद्धा गृहमध्यस्थि
ता एव नाम मध्य पत्न्यादिभिः द्वारादिनिरोधात् पित्रादीनां द्वारदेशोपवेशनाद्वा नलब्धो
विनिर्गमः श्रीभगवदभिसरणयोग्यः यद्वा अन्यगोपीवत् वीनां पातिणामिवातिशीघ्रगमना
मनार्थे निर्गमः वाह्निः सरणं यथा वा यद्वा वेः पक्षिणोपि निर्गमो यस्मात् छिद्रा ५

तन्नाहृशामपियमिस्तौः अनन एवकृष्णस्य निजचिन्तावार्थकपरमानंदघनमूर्त्तिर्वारद्युर्वि
शेषश्चिंतयामास्तुः ध्येयमापदीत्याद्युक्तन्यायेनतन्महापत्रिस्तारार्थे अभीष्टाप्राप्तास्त
नएवचिंताविशेषोत्पन्नैः कर्थंरधुः तस्यप्रस्तुतस्यश्रीकृष्णेनसहविलासस्य किंवामुगो
प्यस्यसंभोगस्ययाभावनानयायुक्ताः संयुक्ताः योगवत्योवासत्यः किंच मीलितलो
चनाग्रर्द्धमुद्रितनेत्राः सत्यइत्यर्थः यद्वाद्रुःरवविशेषेणध्यानावेशेनवामुद्रितनेत्राः॥
यद्वामीलितमन्नहितंलोचनं यन्यशेषहृतानेयासांतथाभूताः सत्यः ततश्चसद्यएवश्री
कृष्णेनसहसंयोगंप्राप्ताइत्याह॥ ॥दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ध्यानप्राप्ताच्यु
ताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमंगलाः १० तमेवपरमात्मानंजारबुद्ध्यापिसंगताः जहुर्गुणम

श्री·वृ
१०
10

यं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ११ ध्यानेन विशेषतस्तद्रूपगुणादिपरिस्फूर्त्या दुःसहः प्रेष्ठ
विरहस्ततएव तेनतीव्रतापः तेनधुताशुभाः परमात्मानमपितं कृष्णं जारबुद्ध्यैव प्रेमा
तिविशेषेण सदाजानयतीतिजाराः उपपतिस्तद्बुद्ध्या तद्भावेनैव न तु परमात्मबुद्ध्या संगताः
सम्यक् प्राप्ताः तेन सह मिलिता इत्यर्थः इति नित्यपरमप्रेमसंयोगोभिप्रेतः कथं गुणमयं
देहं जहुः किंतु गुणातीतं नित्यभगवत्प्रेमसंगमनियोग्यं देहं प्रापुरित्यर्थः सच्चिदानंदघ
नरूपप्राप्त्या संगता इति भावः संगतिश्च नित्यरूहः स्थलस्थितनजीवन्महाशंकादिवद्धा
नित्यसंयोगलक्षणाज्ञेया तत्राप्रिजारबुद्ध्या संगतत्वाविशेषः कश्चिद्दृष्टः तथाचोद्धव
द्वारा श्रीभगवदुक्तौ यामयाक्रीडता रात्र्यां वनेस्मिन्व्रजआस्थिताः अलब्धरासाः कल्या १०

एषो माधुर्यमद्वीर्य्यं चिंतयेति अत्र च कल्याण इत्यनेन मद्वीर्य्यं चिंतयेत्यनेन च शास्त्रविशि
ष्ट एवाभिप्रेतः तत्राग्रे तत्रैव व्यक्तं भाविष्यत्यत्रैव व्यंजितमेव तत्र तुः सशब्देन तीव्रशब्देन च अनंत
कोटिकल्पेषु महानरकादिभोगैर्यावांस्तापस्ततोपि कोटिगुणस्तापः सूच्यते तथाऽच्युतश
ब्देन निर्वृतिशब्देन च अनंतकोटिकल्पेषु साम्राज्यस्वाराज्यादिभोगैर्यत्सुखं मोक्षसुखं च ततो
धिकमपि तत्सुखं ध्वन्यते श्रीभगवदाश्लेषसुखमहोदधेस्तत्सर्वस्य कारणमात्ररूपत्वात् -
तत्र च श्रीभगवत्संबंधेन तत्तद्वासनात्तयोपि ज्ञेयः अत एव प्रक्षीणेति प्रशब्दः तथाऽशुभं ना
म भगवन्नित्यसंयोगप्रतिसंबंधककर्मविशेष एव मंगलं च भावादिषु श्रीभगवदनुनया
दिजन्यसुखविशेषहेतुः सत्कर्मविशेषः तत्तत्सत्त्वयनित्यसंयोगसिद्धेः अत एव विरहेण

मानादिनाच संपद्यमानत्वेमानंदविशेषाभावात् तासामत्रस्थितात्भयोः त्वाभ्यः सौभा
ग्येन्नूनतोद्या अथवा ननस्वसर्वसद्गुणमयमपि देहं संयोजकः पत्यादिभिर्दुहांतर्त्रिरु
द्धे तेनश्रीकृष्णाप्राप्तेः ननस्वयोग्यदेहांतरेणतं श्रीब्रजेंद्रकिशोरमेवसंगतात्त्यर्थः कु
श्री·दृ तः परमात्मानंपरमप्रियमित्यर्थः तत्रहेतुः जारबुद्ध्येति अस्यत्समानं यद्वाध्यानप्रभा
११ वेनसद्यः प्रकर्षेणक्षीणनिर्बंधनानिपत्यादिकृतद्वारबंधनादीनियासांतथाभूतास्त्र
॥ पिकिंच ध्यानेध्यानेनवाहेतुनाप्तः संगतो योच्युतः विरहेपिच्युतिरहितोभगवान् श्री
कृष्णस्तस्य किंवाच्युतेनस्वविक्षिप्तेनत्यर्थात् प्रेष्ठस्यैवाश्लेषेणयानिर्वृतिः परमसुखं
श्लेषरूपानिर्वृतिर्वातयाध्यानविशेषेणैवप्राप्तात्मसंभोगसुखमयत्वेन मनीय ॥

मानयानिर्वृत्याविशिष्टाऽपि गुणमयं सर्वसद्गुणमयमपि देहं जहत्यथ हेमन्तः दुःसहो
यः प्रेष्ठस्य प्रियतमस्य श्रीकृष्णस्य विरहस्तेन तीव्रतापयुक्तं नर्महाज्वरः तेन धुत्वा निरस्ता या
स्तुशीघ्रं यद्वा आयुः अभिनवाभा कांतिर्यासां ता किंच हीनमंगलाः अंतर्हिते विरोधाय
पत्यादिभिर्धारणादिना वहिर्निःसरणार्थोद्यमे भित्तिकपाटादिसंसर्गेण वा नष्टतिलकप
त्रावलीमाल्यादिमंगलाः महोन्मापजनैरत्वान् कांतिनाशेन तिलकादित्तये एचनाद्द्गम
लिनयत्तीणे देहस्य श्रीभगवत्सेवाया अयोग्यत्वमननादित्यर्थः यद्वा ध्यानप्राप्ताच्युता
श्लेषविर्वृत्या अत्तीणं हायमप्राप्तं मंगलं सर्वाभीष्टप्रापकमत्कर्मविशेषफलं यासां तये
वाशेषरतिसुखसिद्धेः तथाभूतास्ता अपि जङ्गः कुतः दुःसप्रेष्ठविरहतीव्रतापेन धुतं धु

ति निर्धूननं पीडनमिति यावत् तदेवाशुभममंगलं महादौर्भाग्यं यासां ताः तामपि महा
कल्पकोट्यधिकं कुर्वाणात्तस्मादसमोर्ध्वदुःखभरान्महाभीतेरित्यर्थः यद्वा धुताकंपिता
अपगताश्चाशुरविलंबात्तात्कालिकीभावप्रतिभायासां अत्यंतविरहतापेन विचारापगमादि
श्री·रं तिभावः अत एव सद्यः प्रक्षीणबंधनाः सद्यः सपदि प्रकर्षेण क्षीणं बंधनं आशाबंधो यासां
१२ ताः देहरक्षया रासादिकेलिप्राप्त्याभद्रत्याशाबंधोपि नष्ट इति भावः अन्यथा अन्यगोपीवत्
श्रीवृंदावने ब्रजांवः साक्षादेव स्थित्यादिपरित्यागायोगः अत एव ताभ्योऽत्र निवसंतीनां श्री
ब्रजदेवीनां सौभाग्यमधिकमेव केवलं नित्यसंगेन विरहदुःखाभावात् कैश्चिद्वा विशेष
णात्त्वप्यात्मप्रशस्यते विरहेपि प्रेमविशेषोदयेनानंदविशेषः स्यादिति श्रीभागवतामृ १२

नेविष्नतमेवास्ति यद्वा जज्ञः अन्तर्यामास्तु: यद्वा तं परमात्मानं ज्ञात्वा बुद्ध्वैव संगमासक्तिं
प्राप्ताश्च पितुः सह प्रेष्ठविरहतीव्रतपे नैव धुताशुभाः धुतं विनाशितं जगतामेव अशुभं ता
पत्रयं याभिः तादृशा अपि विशेषस्य श्रीभगवदीयगाढप्रेमोद्रेकमयत्वात् जगतापत्रयनाश
कत्वं तथाध्यात्मधाप्राप्ता च्युताश्लेषनिर्हत्या क्षीणमंगलाः क्षीणं पुण्यं हृद्धिमेव गतं जगतां मं
गलं याभ्यः तादृश्यः तत्स्यजगतामभ्युदयकारित्वात् मंगलवृद्धिकारित्वं एवंभूताः सत्वोगुण
मयं देहं जज्ञुः गुणाभावाः तत्रांतराभावाः आर्यवस्थैर्यमार्दववहित्वं क्रमोपायात्तत्तागु
णजनादिसंकोचादयः बाह्याः संतम्रतादृशं तस्यावद्धावादयः तत्मयं तत्स्वधातं देहं
जज्ञुरिति तत्तद्भावत्यागएवाजदेहत्यागं जज्ञुः यथाखण्डिप्रसंगेजलमलत्तत्राव

त्यागएवदेहत्यागइतितृतीयस्कंधेकथितं॰ अतःप्रक्षीणवंधनाःप्रक्षीणनिवंधनानिदिनांत
रेश्रीभगवत्केलिप्राप्तौ प्रतिवंधाश्चांतरावाह्याश्चार्त्तिवसंतप्तहृदयोयासां तज्ज्ञात्रैवच्युताशु
भानिर्द्धुत्याकालत्रेपादलब्धुरासाः कल्याण्यइति एवंज्ञानेनमोक्षोभवेत् प्रीतिभक्त्यादिनावै
कुंठलोकादिप्राप्तिः सख्यप्रेमादिनाश्रीभगवद्वशीकरणं तत्रचसमर्थेनप्रेमविशेषेणनित्यप्रि
श्री·द्व यतयाव्रजेसंयोगइति सिद्धांतः अतस्तादृशभावोत्पन्नयेरासक्रीडासर्वथासर्वैःसेव्येति
१२ तात्पर्यं श्रीपरीक्षिदुवाच ॥ ॥ कृष्णंविदुःपरंकांतंनतुब्रह्मतयामुने गुणप्रवाहोपरमस्ता
13 सांगुणधियांकथं १२ श्रीशुकः परीक्षिदितिअन्येषांपरीक्षणार्थमेवोवाच नचाज्ञानेनसं
शयदितिभावः परंकेवलंकांतंप्रियंसुंदरंवा यद्वापरंकांतंश्रेष्ठंरमणंजारमित्यर्थः अतो १२

गुणेषु सत्त्वसुखादिषु ननत्वेधीबुद्धिर्यासां तस्यां गुणप्रवाहः संसारस्तस्योपरमः निवृत्तिः
कथं स्यात् सर्वपुरुषार्थचूडामणिर्मोक्षः कथं घटेत तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्या
दिश्रुतिप्रामाण्येन तत्त्वज्ञानेनैव संसारनिवृत्तिरिति मोक्षस्य सर्वतः श्रेष्ठत्वमनेनैव दोर्ल्ल
भावमभिप्रेत्य किं वा मोक्षस्य साधनं शास्त्रे यदुक्तं तद्भावमवेत्यायं प्रश्नः यद्वा परकीयानेके
दर्थ्यकोटिमनोहरे आत्मकोटिषेष्वाज्ञात एव गुणेषु तस्य सौन्दर्यमाधुर्यवैदग्ध्यानुरागा
दिष्वेव ननु स्वस्वरूपत्वे धीर्यासां तासां त्वणीकृतमोक्षैः सद्भक्तैरपि सेव्यपादानां श्रीकृ
ष्णप्रेयसीनां यति फल्गुतमो मोक्षः कथं संभवेत् इति मोक्षस्यातितुच्छत्वमनादृत्यायं प्र
श्नः मुनेर्हेमवर्षाः इति तिहृत्तं च याज्ञायन्त एव ननु मत्परिहारस्तथैव केतुयुक्तनरति

भावः किंतु नाथ योनिसहस्रेति त्वयि भक्तिस्तु कीटेऽपि भूयासं जन्मजन्मस्विन्यादिव
चनैर्भक्तानां भक्तावेव तात्पर्येण भक्तिवृद्ध्यर्थं जन्मादिप्रार्थनात् जन्मादिलक्षणसंसारो
परमोनुचितः अतो निर्वेदादिना भावपुष्टिहेतुगुणमयदेहत्यागेन गुणातीतदेहग्र
हणमप्ययुक्तमेवेति सद्गुणमयतापत्ते गुणधियां गुणज्ञानामित्यर्थः गुणानीश्रीभ
श्री·वृ· १४ गवत्संबंधो बलावण्यादीनां प्रवाहो यस्मिन् देहे तस्योपरमः कथं स्यात् श्रीभगवत्सेवा
14 यां देहस्यायोग्यत्वमननेन अस्य मोर्हुदुःखमस्तीत्यावानासांतादृशदेहत्यागायोगा
त् यद्वा गुणेषु श्रीकृष्णस्य लावण्यसौरभ्यादिषु रासक्रीडोपमदिव्यक्रीडादिषु वाधी १४
यो सातासामपि गुणा अन्यगोपीवत्क्रीडं दावने व्रजांतः साक्षात्त्रिवामादिलक्षणः

रासक्रीडादिलक्षणो वा सौभाग्यविशेषः तस्य प्रवाहस्याश्रुत्यानित्यत्वं तन्नतयावापरंपरा
संसारोपरमः कथं स्यात् सर्वसद्गुणमयदेहत्यागेन तदासिद्धेः किंच विचाराद्युपगमात् ना
भिव्यज्यमानस्यापि तादृशदेहस्य तादृशनिजस्वभावेन कथं यातः स्यादित्यर्थः इति राज्ञः
प्रश्नस्यार्थत्रयेण पक्षत्रयं श्रीशुकः शुक इति किं विदमर्षादिनाऽव्यक्तवाक्यया कथनेन
शुकत्वस्यत्वात् किंतु राज्ञा ते स्वाभिप्रायविरंज्ञानत्रपितद्व्याजेन तस्य श्लेषत्वं हैतुको
न् कोऽपिच्छिद्रं दृष्ट्वा कुद्ध्यन्निव प्रत्याह श्रीशुक उवाच उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः
द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ८ तत्र प्रथमपक्षे भक्तानां संसारोपरमे
विशंकया श्रीभगवन्माहात्म्येनावदसंभावनोत्पत्तेः क्रोधमुद्रा हृषीकेशस्य सर्वेन्द्रिय

वृत्तिप्रदत्वेन परमोपकारिणमपि यद्वा हृष्योरश्मयः तद्दृष्टीन्निमेत्तो वज्जलाश्चके श्राय
स्पतं परमसुंदरमित्यर्थः तादृशं अपि कृहलं द्विषन्नपि चैद्यः शिशुपालः सिद्धिं मुक्तिं गतः
श्राप्तः यथायत् पतत्सुरस्त्रास्त्र वैसन्नमस्कंधेतेनुर्ध्व उक्तमेव शकटाधः शय्यने शकटरूपा
श्री·वृ· तसं कटाद्विमुक्तनयाः तामुनर्ज्ञातदेवेत्यधोक्षजः श्रीव्रजेंद्रनंदनः सः पूयोयासंतनाः
२५ तस्य काएयाः सिद्धिं यांतीति किमुत वक्तव्यमित्यर्थः अन्यत्रैवोक्तं जितमेव द्वितीयपक्षे वै
15 घोपि सिद्धिं गुणातीतसच्चिदानंदविग्रहप्राप्तिलक्षणं नतु विदेहकैवल्यरूपा प्राप्तः॥
कस्य एयास्तु तादृशी सिद्धिं यांतीति किमुत वक्तव्यं अतः प्रेमविशेषेत्यसेकात्कृतात् श्रेष्ठवि
रहजक्तोभाति शय्याङ्गीनास्ताभिर्जन्मादिध्वंसः स्वीकृतः यदुक्तं गुणातीतदेहग्रहणे भ २५

क्तानामप्युक्तं इति तत्र सदैन्येना किंचन्येन भावितं भावविशेषं सर्वोत्तममनुद्याावहद्भ्यो
भक्तविशेषेभ्यो गुणातीतदेहेभ्यः प्रेमविवर्तविशेषाभावात् प्रायो नारायणवचने श्रीभगवत्प्रे
यसीनां तु प्रणयेनोन्नतमनसां तत्र कानि कानि रिति निनीय पद्ये हृषीकेशेद्विषत्रपि वैयः
सिद्धिं निजाभीष्टस्य दृष्टिं पुनर्भगवत्यार्द्रदलत्वं णा प्राप्ताः इत्यत्र हृषीकेश नाम सामान्य
स्य श्रीभगवत्स्वरूपस्य वाचकं अथो तज्जनाम तु प्रोक्त निरुक्त्या विशेषस्यानन्तस्वरूपस्य अ
लस्यावतारेभ्यो वतारिणाश्च कामधिकां माधुरीं प्रकटयतः श्रीव्रजराजकुमारस्य एयाः परम
ममधुरप्रेमशालिन्यः सर्वदा यथावदन्यव्रजदेव्य इव व्रजावस्थानेन अभीष्टस्य व्रजे प्रेमविला
सादेः सिद्धिं प्राप्यं नीति किमुतैतत्कर्त्ता एतत्तु प्रांतं अन्तर्द्धानतया लक्षयता किंवान्या

वं त्यागं एव देहत्यागात यावत् जयता मया सूचितमपि भवद्भिर्नावधारितमिति सर्वेमन
वद्य अहो जन्मत्रयास्तु रत्वप्रापकमुनिशापान्तेचैद्यः श्रीकृष्ण इष्टयत्नेन च व्रजदेव्यः सिद्धिंया
ताइति किं वक्तव्यं यथाकथंचित्संबंधेनापि निजाभीष्टसंसाधकं भावविशेषं श्रीभगवं
श्री॰टी तं एव वा श्रीभगवत्स्वभावेन सर्वे प्राप्नुवंतीत्याह नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भग
१६ वतो नृप अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः १४ कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृ
16 दमेव च नित्यं हरौ विदधतो यांति तन्मयतां हि ते १५ निःश्रेयसं भक्तिः तदेवार्थः फलं
किंवा तस्यार्थः प्रेमा तस्मै तत्प्रदानार्थमित्यर्थः यद्वा निःश्रेयसं मुक्तिः तस्यार्थो भक्तिः
व्यक्तिः प्राकट्यं इति सा तात्भगवत्त्वं एवाभिप्रेतं अत एव भगवतः अवतारिणः परमेश्वरस्य १६

यद्वा नृणां निःश्रेयसामर्थायैवेत्यत्र हेतुः भगवन इति अन्यथा भ्रूविजृंभमात्रेण ब्रह्मांडको
टिसंहारसमर्थस्य भूभारकंसादिवधार्थव्यक्तेरनुपपत्तिरित्यर्थः हेतूपेति यथा नृणांस्तेभा
र्थ एव इतस्ततो भवादृशस्य राज्ञो गमनमिति भावः भगवत्त्वं एवाह अव्ययस्येत्यादिभिश्चतुर्भिर्विशे
षणैः आत्मज्ञानादिनापि न व्येतीत्यव्ययः तस्य कुतः अप्रमेयस्य अक्लिन्नस्येत्यर्थः तत्कुतः ॥
निर्गुणस्य मायागुणातीतस्य तत्कुतः मायागुणानामात्मनः प्रवर्त्तकस्य यद्वा नृणां निःश्रेय
यसार्थायैव व्यक्तिर्जन्म अन्यथा तु कथंचित्तन्न संभवेदित्याह अव्ययस्य जन्मादिविकाररहित
स्य किंच अप्रमेयस्य तादृशस्यापि व्यक्तौ हेतुः गुणात्मन इति निजकारुण्याद्यशेषगुणात्मा
चेतयितुः प्रकटपरस्येत्यर्थः अन्यत्समानं अथवा ननु तर्हि कथं परदाराकर्षणं तत्राह

अव्ययस्य परदारविनोदेनापि न किंचिन्नस्यतीत्यर्थः ननु तथापि तस्य तेन किं नाम प्रयोजनं
तत्राह अप्रमेयस्य दुर्वितर्क्यस्य तस्य लीला केन वितर्कयितुं शक्यते इत्यर्थः; कुतः निर्गुणस्य गुणा
त्मनः; निर्गुणोपि सन्नयं गुणानामात्मा आश्रयस्तस्य निर्गुणत्वात्तद्दोषलेपः गुणात्मत्वाच्च श्री
श्री॰टी गोपीभिः सह रतिरिति सिद्धांतः; यद्वा ननु तथाप्यस्मत्प्रीत्यर्थं स्वयं विचार्यो व्यवतामिति चेत्त
१२ त्राह निर्गुणस्यापि जनस्य गुणानामात्मनः; प्रवर्तकस्य रासक्रीडया जगतामेव परमप्रेम
17 सिध्या सर्वसद्गुणसंपन्नैः एतदभिव्यक्तिरग्रे रासक्रीडोपसंहारे भविष्यत्येव अतो हरौ यथा
कथंचित्संबंधमात्रेणापि सर्वचित्ताकर्षके सर्वदोषहरे वा अर्थे एव शब्दः कामादिकमपि नि
त्यं कुर्वतः ते कामादिविधायका जनाः; यद्वा कामादिना प्रसिद्धादंडकारण्यवासिमुनयः १२

तथाकुब्जादयः केशिकंसादयश्च यद्वा तेन तवयोर्हरिस्तस्मिन्नित्यन्वयः विदधत इति क्वचि
त्पाठः हिनिश्चितं तन्मयतां ध्यानेन हर्येकनिष्ठतां यद्वा सारूप्यादिप्राप्त्या तत्स्वरूप
तां प्राप्नुवंति नित्यमिति तत्र तत्राभ्यासेनानिष्ठया तन्मयतायामविलंबत्वं बोधयति
अन्यथा कदाचित्कतया तत्तदावेशाभावेन शीघ्रं तन्मयत्वासिद्धिः सारूप्येव भक्तादिभेदे
न सुखविशेषलाभकेवलदुःखध्वंसादिना तथा श्रीवैकुंठपार्षदत्व सिद्धलोकवासित्वादि
नावैलक्षवसिद्धांतानुसारेणभेदस्यापरेव यद्वा तस्मान्निःश्रेयसार्थायैवेत्यत्र हेतुमाह हिय
तः कामादिकमपि कुर्वतस्तन्मयतां यांतीति अन्यत्र सातो सौहृदमिति दृष्टांतः वेति क्वचि
त्पाठः ततश्च वा शब्दः उपमार्थ एव तथा चोक्तं श्रीनारदेन सप्तमस्कंधे कामाद्द्वेषाद्भया

स्नेहाद्यथाभक्त्येश्वरेमनःआवेश्यतदघंहित्वाबहवस्तद्गतिंगताःगोप्यःकामाद्भयात्कं
सो द्वेषाच्चैद्यादयोनृपाः संबंधाद्वृष्णयःस्नेहाद्यूयंभक्त्यावयंविभोइति तत्रगोप्यइति व
हिर्दृष्ट्या केवलमौपपत्यकाममात्रापेक्षया यद्वातन्मयतोत्पत्तिमात्रापेक्षयैवकामादी
श्री·हृ· नां सर्वेषांएकत्रगणनं फलनस्तुमहान्विशेषएव एतच्च सर्वंश्रीभागवतामृतेविस्तृत
१८ मेवास्तिरसामृतार्णवेचश्रीरूपेणतत्तद्विशेषाभिव्यंजनेनविस्तारितमस्ति अत्रापिचय
16 थास्थानमग्रेविवरणीयं नचैवंविस्मयःकार्योभवताभगवत्यजे योगेश्वरेश्वरेकृष्णेयत
तएतद्विमुच्यते एवमीदृशोविस्मयःसंदेहःआश्चर्यबुद्धिर्वापुनर्नकार्यइत्यर्थःभवतेति॥
अनेनक्रियतांनामभवतात्तुगर्जद्वारभ्यजन्महिमाभिज्ञेनकथंचिदपिकदाचिदपिन १८

कार्य एवेत्यर्थः अतएव गौरवेण भवतो तिनच त्वयेत्युक्तं विस्मयाकरणे हेतुः भगवति
अशेषैश्वर्ययुक्ते न तु तर्हि कथं देवकीगर्भतो जन्म तत्राह अजे जीववन्न जायते किंतु
स्वेच्छयैव भक्तवात्सल्यादिना स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः ननु तर्हि देवक्यादीनां पुत्रतया क
थं तेन नमस्तु तत्राह योगः दुर्घटसुघटनायां सामर्थ्यं विशेषस्तस्येश्वराः शिवसनका
दयस्तेषामीश्वरे अतः स्वेच्छया स्वयमाविर्भावश्च देवक्याः पुत्रताच संभवेदेव अचिंत्यैश्व
र्यत्वात्तस्य अत एव कृत्स्नेन राजन्नति परब्रह्मणि यद्धातुर्वितर्कानंतमहात्म्यामृतसागरत
यास्तु प्रसिद्धेः इत्यर्थः अथवा भगवति परमेश्वरे अनोऽजे जीववत् प्राकृतजन्मरहिते
रूपयास्वयमेवाविर्भावात् अत एव योगेश्वराणां भक्तियोगनिष्ठानां श्रीनारदादीनामी

श्वरे भगवत्पासेवा भक्तिविशेषप्रकटनात् किंवा योगेश्वराणां महाश्चर्यशक्तिमतामीश्वरे निजा
श्चर्याशेषैश्वर्यप्रकटनात् तत्रापि हस्ते श्रीगोकुलोत्सवे यतः तस्मात् एतच्चराचरात्मकं सर्वं
जगत् अशेषसाधनरहितं अपि तदिच्छामात्रेण तदीययत्किंचित्संबंधाभासमात्रेणापि स्व
श्री॰टी॰ यं एवं विशेषेण मुच्यते श्रीवैकुंठलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः एतत्प्रभाविहास्तिनपुरतत्कालता
१९ दि श्रीवैकुंठप्राप्त्यभिप्रायेण तथा च प्रथमस्कंधे श्रीकुंतीस्तुतौ इमे जनपदाः स्वृद्धाः सु
19 पक्वौषधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतो ह्येधंते तव वीक्षिताः इति अत्र स्वृद्धाः पुनरेधंत इ
ति अनेन च वैकुंठप्राप्तिसामग्र्येवाभिप्रेता अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा ननु वहुलयागयो
गादिमहासाधनेन दुःसाधापि तन्मयता कथं यथा कथंचित्कामसंबंधेन सिद्ध्येत् १९

तत्राह नचेति अर्थः सएव अतोस्या रासक्रीडायाः श्रवणादौ मुक्तादिपरैरपि क्रीडामयत्वबुद्ध्यानोदा
सिव्यं किंतु सर्वैरेव निजेष्टतदंतीनसिद्धये विशेषतो भक्तैः परमफलत्वेनेयं सदा सेव्यैवेति प्रागेव
तत् प्रकरणोन्यापनतात्पर्यं दृढीकृतमिति दिक् अथवा श्रीव्रजेंद्रव्रजगोपीत्वेन भाग्यविशेषान्नात्र
पिहितविघ्नाः सद्यः एव श्रीकृष्णसंगतास्तदानीमेव रासक्रीडामलभंतेति व्याख्येयं तथाहि अंतर्गृ
हेगताः पाशैर्वद्धापत्यादिभिर्गृहांतस्यापिताः अतएव कथं अप्यलब्धविनिर्गमाः तद्भावनायुक्ताः
तस्याः श्रीकृष्णेन सह रासक्रीडायाजावनायुक्ताः ततश्च प्रक्षीणबंधनाः ध्यानस्य प्रभावेनैवमुश्लथी
भूतबंधनाः सत्योगुणमयं पत्यादिभिर्बद्धथावद्धत्वात् पाशमयं पाशप्रचुरं देहं जहुः विशेषणेनात्य
र्थं देहस्य पाशमयत्वाज्जहुरित्यर्थः ततश्च परमात्मानमपिजारबुद्ध्यैव तं व्रजराजकिशोररूपमेवसं

श्रीटं.
टी.
२०
20

गताः यद्वा परमात्मानं परं प्रियमित्यर्थः ध्यानप्रभावमाह ध्यानेनैव दुःसहोयः प्रेष्टविरहः ती
व्रतापस्तेन धुतं निरस्तं तुच्छीकृतं अशुभं जगन्नामशेषदुःखभोगो याभिः तस्मादपि तद्विरहदुः
खस्याधिक्यात् किंच तीलंभ्रत्यल्पलोगतं मंगलं जगदशेषसुखभोगो याम्पः तस्मादपि श्री
कृष्णाश्लेषसुखस्याधिक्यात् अन्यत्समानमेव ननश्चयामयाक्रीडता राजवित्यस्यायमर्थः प
त्यादिभिर्बद्धत्वाद्व्रजस्त्रियस्ता अपि पश्चान्मद्धैर्यचितया मालब्धरासांतप्राप्ताप्रासावभूवुः किंतु
आयुःसममेव तीति श्रीपरीक्षितस्त्रश्नस्यायमर्थः कांतबुद्ध्याद्ध्यानेन गुणेषु तत्संगमादिसुखेषु न
तु गुणातीतरूपे धीर्यासां इति ध्यानस्यान्यशून्यतास्वचिता तथापि पत्यादिभिर्बंधनार्थप्रयुक्तायाः
पाशपरंपरायाः परमः निवृत्तिः कथमिति श्रीशुकदेवस्य यथाकथंचिद्ध्यानेन संसारबंधादपि २०

विमुक्तिः स्यात् श्रीकृष्णस्य तन्मात्रां नीतासां तज्ज्ञानविशेषेण पाशबंधनाज्जोनेति किं वक्तव्य
मिति कैमुतिकन्यायेनैव द्वेषादिनाध्यानादप्यभीष्टसिद्धिमाह उक्तमित्यादिना ग्रन्थस्तु संग
तमेव ता दृष्ट्वान्तिकमायाता भगवान्व्रजयोषितः अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥ ॥
ताः वेणुगीताकृष्टाः परमविह्वलाः व्रजस्य योषितः सर्वा एव न वनतरुणीः; यद्वा व्रज एव स्थान्तु यो
ग्याः नहि बहिर्वनान्तरागंतुमित्यर्थः; तत्रापि निर्जान्तिकमेवायाताः प्राप्ताः न तु लज्जादिना दू
रतः स्थिताः दृष्ट्वा अवदत् स्वागतमित्यादि वक्ष्यमाणं किमर्थं वाचः पेशैर्विलासैर्विशेषेण मोह
यन् चित्तं हरन् स्वविषयकं भावं नितरां वर्द्धयितुमित्यर्थः तत्राग्रे व्यक्तं भावि ननु वाग्विलास
मात्रेण कथं मोहनं स्यात् तत्राह वदतां चतुर्मुखसहस्रमुखादीनां वाग्मिनां श्रीव्यासादीनां

वाकवीनांश्रेष्ठः कुतः भगवान् साक्षात्सर्वैश्वर्ययुक्तः यद्वा वाचः पेशैर्गीविशेषैः एकैववाकस
मुपेक्षामयीसंप्रार्थनामयीचेति विरोध्युभयकोटिस्पर्शादेवकैतवपरिपाटीपाटवैरित्यर्थः सा
क्षाद्धर्मादिबोधनपरत्वेपिनिजात्यंतरिरंसयातात्पर्येणस्वविषयकभावदृढीकरणात् तत्रहे
।श्री. तुः वदतांश्रेष्ठ इति यद्वा रंतुंमनश्चक्र इति जगौकलंवामदृशांमनोहरमित्यादिनातस्ताभिः
टी. सहरिरंसाव्यक्तैव एवंमनस्यन्यदेव धर्मादिपरवाग्विलासेस्ववचस्यन्यदेवेत्येवमवहित्थयाता
२१ विमोहयन् वाक्यार्थनिर्द्धारणाशक्तेः वस्तुतस्तु वाचः पेशैः सौदर्यैरित्युक्तिपरिपाटीमात्रमेवत
१०) त् नान्तु तादृशोभाव इति बोधयत्येव यद्वा सर्वज्ञोनर्भूतोपि याज्ञार्थोद्दृष्टव्यः तथाहि व्रजयोषितः
सहनिजप्रेमपराअपितत्रापिताः तथाभूताअपि तत्रापितदानींनिजांतिकमायाताअपि ॥ २१

साक्षाद्दृष्ट्वापि स्वयंच भगवान्सर्वज्ञत्वेन तासांभावाभिज्ञोपि वाचःपेशैःकपटवाक्यैर्विमोह
यन् परमवैकल्यंप्रापयन्नवदत् किमर्थं वदतांनर्मोक्तिचतुराणांमध्येश्रेष्ठः नर्मविशेषार्थमि
त्यर्थः यद्वा वचःपेशैःतासांवाग्विलासैर्हेतुभिः तत्कुर्वणार्थमित्यर्थः यद्वा पेशैर्निजसौंदर्यैर्वि
मोहयन्नवदत् कुतः अकारप्रश्लेषेणाप्यवाचः लज्जाया किमप्यवदंतीरित्यर्थः अतस्तासांप्रत्यु
क्तिश्रवणायेतितात्पर्यं कुतः वदतांश्रेष्ठः उक्तिभंगीकुशलानांस्वतएवपरोक्तिचातुरीश्रवण
त्वादित्यर्थः अन्यत्समानं एवंसर्वथावस्तुतोमिथोभावविरुद्धार्थमेवज्ञेयं विदग्धावलिष्ट
न्यास्तुविदग्धास्तुविदग्धालिशिरोमणेः॥ वाच्योर्थेलिख्यतेमेंता: सचानन्यगतेर्गतिः प्रथमम
वहित्थापोहास्यमवलंब्यमानःसादरमाह स्वागतंवोमहाभागाः प्रियंकिंकरवाणिवः ब्र

नस्यनामयं कश्चित् हृनागमनकारणं वो युष्मांकं शोभनमागमनं वृत्तमित्यर्थः यद्वा वो युष्माभिः
स्तुहुस्त्रागतं किं महान् भागो भाग्यं पातिव्रत्यादिलक्षणं यासां तासां संबोधनं अतो वो युष्माकं किं प्रि
यं करवाणि अपितु न किंचित् कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः यद्वा किं करवाणि न दाक्रापयंतीत्यर्थः महाभा
गानां प्रत्याचरणेन ममापि धर्मविशेषो भावीति भाव; एतत्सर्वमुक्तत एवौदासीन्यं गमयत्येव लो
के प्रायो गौरवेणैवैतादृशप्रश्नप्रवृत्तेः अत एव पूर्वं यज्ञपत्नीः प्रत्यप्येवमेवोक्तं केवलं तास्तु व्रा
त्यणीतेन परमादरादास्यतामिति आस्तु व्रजांगनानेव प्रकृत्यैव एयत्वात् प्रियं वइति विशेषः
यद्वा वः प्रियं किंकरवाणीति साक्षात्तु स्वोक्त्यातो भ्योप्यास्तु परमौदासीन्यमेव सूच्यते। वस्तुतस्तु
एतासां तादृशागमनं दृष्ट्वा परमप्रीत्यैवाह स्वागतमित्यादि महाभागा इति रासक्रीडायाम २२

श्री
ह.सी.
२२
२२

ह्लालक्ष्मीनोपि सौभायविशेषातिप्रायेण किंवा सर्वपरित्यागेन नन्देकापेक्षया नासामाग
मनात् स्वस्य चतादृशात्वाभावेन तस्मादपि महत्त्वविवक्षयोक्तं अतस्तासां प्रेमपरवशः सन्ना
ह इयमिति तच्च एवं यज्ञनवशीकरणचतुरस्य विदग्धशिरोमुकुटमणेः स्वाज्ञाविकमेवेति
दिक् अतएव यज्ञपत्नीष्वक्रेणस्तु विशेषः इत्येव इति वियुक्त एवेति एवं आदौ सदाचारी
त्यागमागतजनेषु वर्त्तुं योग्यमुक्त्वा सर्वा एव युगपत् ससंभ्रम मागता वीक्ष्य स्वयमपि कैत
वेन सभयसंभ्रममेवपृच्छति व्रजस्येति अनामयं मंगलं कच्चित् प्रश्ने ननु चतुरसिंहत
था सति गोपादयोप्यागताः स्युरितिचेत् सत्यं तर्हि अंगनाविषयकः केषामपि दैत्यादी
नां उपद्रवो नं भवेदिति पृष्टे तया आशंकोव मारोपमाह ब्रूतेति निजागमनस्य का

रणं हेतुं प्रयोजनं वा अथवानुक्ताभिप्रायानिर्द्धारेण लज्जयानुत्तरस्या व्रीडशोक
वेगेनामंगलस्याश्राव्यत्वेन वा किंचिदवदंतीमत्वेव किंचिदन्यदेवास्या पश्यन् सवैयग्र्यं पृ
च्छति व्रजस्येति एवं सर्वमग्रेप्याशंकादिकं कैतवेनैवेतिज्ञेयं तथाप्यवदंती: प्रसन्नमुखी
श्री श्चालोकाभ्यलनामभिनयन् सलज्जमिवाह। इतेति शाककर्तुर्दृष्ट्यादिनैवमनन्यार्थेत्र रात्रौ
ह॰टी॰ प्राय: सर्वासामीदृगागमनकारणं मद्दुर्वितर्कत्वात् स्वयमेव स्वयं ज्ञातेत्यर्थ: वस्तुतश्चेयं नर्म
२३ भंगिरेव एकैव वाक् समुपेत्तामयी संप्रार्थनामयी चेत्युक्तं तत्र समुपेत्तामयीत्वप्रपंचि
23 तं संप्रार्थनामयीत्वं कथ्यते इदमेव श्लेषार्थतयाग्रे प्रतिश्लोकं लेख्यं तथा हि भो महा
भागा: महान् भागो भाग्यं यासां ईदृशीर्ज्योत्स्नी तत्रापीदृशं वनं तत्रापीदृशो नुवर्त्तनीज: २२

नोपमत्तुकूलः तत्रापीदृशं वो नक्तयौवनादि इति महद्भाग्यमेव वो युष्माकं स्वागतं अतो युष्मा
कं प्रियं किंचित् करवाणि यद्भावो युष्माभिः कृत्वा निजेष्टं किं करवाणि किमपि साधयिष्या
मीति किंच युष्माकं आगमने नैव व्रजस्य मंगलं व्यक्तं अतः आगमनकं युष्माकं आगमनस्तु
स्वतदेव अरण्यं शरण्यं यस्य तं मां कश्चित् किं भूतं मया सहालापं किं करिष्यथेत्यर्थः यद्वा
अव्ययानामनेकार्थत्वात् कश्चित्किंचिद्भूतेत्यर्थः रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेवया
प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः २९ एषाश्चन्यक्ता प्रत्यत्तत्वमेवाहा घोररूपं स्वरू
पं यस्याः सा तामसत्वात् किंच घोरैः सत्त्वैः प्राणिभिः नितरां सेविता व्याप्ता अतः प्रतियात
निवृत्यागच्छत नात्र विलंबो युक्तः इत्याशयेनाह इहवने किंच हे सुमध्यमाः सुंदरीभिरस्मि

न् भयानके काले स्थाने वस्यानं तु न युज्यत एवेति भावः अन्यैर्व्यंजितमेव यद्वा ननु रसिकशे
खरं भवानि वयमप्यघविरुद्धं तु या आगतास्म इति चेत्तत्राह रजनीति एषा रजन्येव ननु दिनं
न तु रात्रिविलासिन् ततः को नाम दोषः तत्राह घोरेत्यादि स्वभावतो भयजनिका तत्रापि घो
श्री. रसत्वैर्निषेविता यद्वा हे कमललोचन ज्यौत्स्नीयं रात्रिः तत्राह घोरसत्वेति अतः स्त्रीभिरिह
वृ. टी. वने न स्थेयं स्यात्तु योग्यमिति व्रजं प्रति पातः श्लेषेण स्वयं स्वयशोवक्षो व्रजं पुरुषस्य गृ
२४ हं स्वस्य पतीति मि यावत् प्रतियान भजत एकाकिनामयावक्षीकं दृष्ट्याचरणस्याश
25 क्यत्वात् अतोऽत्र न स्थेयमिति नर्मविशेषः ननु भीरु प्रवरघोरसत्वेभ्योस्माकं न भयं तत्रा
ह हेस्त्रमध्यमाः हे कृशमध्याः ननु मध्यत्वात् कृशाङ्गीनामबलानां बलिष्ठेभ्यो भयं स्या

देवेतिभावः वस्तुतस्त्वेतन्नाम्नोस्य विषयकभावस्यस्पष्टीकरणार्थं किंवानर्मणाउत्कंठ
विवर्द्धनार्थं श्लेषार्थश्चायं घोरसत्वादिनाजनकोप्याप्यायतीतिभावः यद्वा एषाउदितहृल्ले
खेदाजननात् रेजयतीतिरजनी अघोररूपानमोपगमात्। यद्वा शांतात्मा सत्वगुणसात्विक
मंगलमासकार्ष्णिकसंबंधात् इतिनाममंगलयोग्यत्वं किंच नघोरैः रसविघातकैर्नेन भय
जनकैः सत्वैर्दुष्टान्न्यत्यादिभिर्दितवत्रिषेविता यद्वा अघोरैर्दुरावरस्वभावेन भियामित्रत्वप्रा
प्ता भयाजनकैरेवसत्वैः सर्वप्राणिभिः किंवा अघोरैः सत्वैर्हरिणमयूरादिभिर्वा निषेवि
कां यद्वाघोरं दुष्टानांभयजनकं किंच अघोरं केषांचिदपि जनानांभयाजनकं सत्ववले
यस्य सममेति बालाघ्रासनार्थं किंवा अघोरं शांतात्मस्वरूपं सत्वंस्वभावोयस्य तेनमया

निषेविता इति निजवैदग्धीविज्ञापनं अतः सर्वथा व्रजं न प्रतियात इहैव स्थेयं युष्मा
भिः कुतः स्त्रीभिः तत्रापि हे सुमध्यमाः परमसुंदरीत्वान्मदंति क एवात्र स्थातुं युज्यत एवे
त्यर्थः ननु पुरुषसिंह परमबलीयसस्तवांतिके स्थितानां नः कुतो भयमित्याशंक्य सशंक
श्री माह मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः विचिन्वंति ह्यपश्यंतो मा कृध्वं बंधुसाध्वसं
१०·टी आदौ स्नेहविशेषान्मातरः ततस्तासां वने बहुपरिभ्रमणशंकास्नेहेन कलंकभयेन च पितरः॥
२५ विवाहितकन्याविषयकापेक्षाविशेषाभावेन तेषां शैथिल्ये सति पुत्राः पुत्रतुल्याः मातृदोषेण ल
25 ज्जाविशेषोत्पन्नेः मातृदुर्विनयसंगोपनार्थं यार्थं परिहारार्थं वा बाल्येन बहुपरिभ्रमणाशंका
वा तेषां शैथिल्ये भ्रातरः स्वभावतः परमस्निग्धत्वात् तेषामपि लज्जादिना कथंचिच्छैथिल्ये २५

पतयो विचिन्वंत्येव पत्नीगुणदोषभागित्वात् एवमन्वेषणेनेषां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यं तेन च पत्नीना
मवश्यमागमनमभिप्रेतं यद्वा काश्चिन्मातरः काश्चित्पितरइत्येवं यथास्थितं किं वा श्रोक्तृषु
हैव स्नेहादिनाकृत्वापि मातरः कृत्वापि पितरइत्येवं ते सर्वत्र एवापत्यं तः गृहेषु वनेषु वान्वना
लोकयंतः विचिन्वंतीति इतस्ततोऽनृगयंति किं वितर्के अतो यदि कदाचिन्नेत्रागतानामस्मादृशेषु
ष्मान् पश्येयुः तदा युष्माकं ममैव लज्जाभयं च स्यादेवेति भावः अतोऽत्रावस्थितान्नाजवंधु
भोममात्मनश्च साधुसंभयं माकृद्धं नोत्पादयत यद्वा महामंत्राभिज्ञानेन मस्तदुर्गमवनमध्येना
गमिष्यंति आगतानपि नष्टहतं त्येव तत्राद्युष्माकम शापाद्वा व्याघ्रादितो युष्माकमनिष्टं कश्या
वं धूनं भयं शोकं नोत्पादयत साधवो वंधुवत्सला इति न्यायात् अतस्तेषु स्नेहेन विवर्तध्वमिति

श्री
वृ·टी·
२६
26

भाव: यद्भावोपुष्मान् मापुर्मह्नीयंचिंतयेत्यादिवत् मामांच अपदर्पंतोपुष्मन्मात्राद्योविचि
र्त्वेति नत्रु निर्जयसिंहविचित्वं तु पदर्पं तुवा ततः किमित्यत्राह वंधुर्योभयं अरूहुं अवश्यक
त्वतापेक्षयानीतनिर्द्देश: कुरुतेत्यर्थ: अन्यथास्त्रीणांस्वातंत्र्यापत्याबहुदोषात्पत्तिरितिभाव:
अथवा स्तुत्रनत्वन्यार्थ्यस्थितानाकुनश्चिदपिवि· ·मइत्याशंक्य पत्तुर्मुद्रणपूर्वकं माभिनय
माह मत्यार्थ्यैस्त्रीभिर्नैस्थेयं आवालब्रह्मचारित्वेनममस्त्रीसंगपरिहारादित्यर्थ: अहोवत
शिवशिवकालिकानांहृद्धांतावाकथंचित्संगेनदोषोपिकिलनघटेत एवंचनवयौवनारूढा
इत्याह हेसुमध्यमाइति ननुमहाकपटपटोगृहेषुस्माभि: सहसंगोभवतोबहुधाभवत्येवेत्या
शंक्याह इहेति इह निर्जनवनेसमयेचप्रदोषइति दोषविशेषं श्रीमुखभंगीविशेषेण सूचयति २६

अतोत्रेदानीं युष्मत्संगान्मम दुःकीर्त्तिरेव गाढं स्यादिति सर्वथा प्रयानैवेति ननु सुप्रतिष्ठ
न कोपि ज्ञास्यतीति दुष्कीर्त्तेर्मा भैषीभवताहमानरइति अतोऽन्तःसमागताइदंस्येवेति भाव:
अतो मद्बंधूनां मद्वत भंगान्मदुःकीर्त्तेर्वो भयं मा संपादयत यद्वा वो मात्रादयो युष्माकं गृहेभ्यो
निर्गमादिलाम त्पार्श्वे गमनमाशंकमानत्र कुत्राप्यपवर्तंपनो विचिन्वंति सामीप्यैवर्त्तमाना ॥
विवेष्यंत्येव नन आत्रायानैस्तैर्मयि युष्माभिः महितेहृष्टेयुष्मद्वेनुकमा दुःकीर्त्तो युष्मान्प्र
निकृष्टेभ्यो मद्बंधुभ्यो भयं कुरु तेन्यर्थ; अन्यत्समानं वस्तुतस्तु तेभ्यो भयोत्पादनेन दूरोस्तु युष्म
स्यानेतानेतुं न योक्तमिति किंवा वाग्भंग्या वंधूनामुपेक्षां तेभ्यो भयाभावं चं द्योतयतीति अ
पार्थश्चायं एवार्थेहि शब्दः अंधा इव अपश्यंत एव विचिन्वंति अतो मार्गेणानापि नद्वंदं सेवेत्य

र्थः यद्वात्राप्यर्थे हि शब्दः अपश्यंतोपि विविंत्वेति किं कांक्षानैवेत्यर्थः भवतीभिर्लेघात्सुपेक्ष
णात् अतो बंधुभ्यो भयं माकुरुतेति कुसुममिति मित्यादि विशेषणैर्हृष्ट नोक्ता यद्वा ईष
न्मृगयकोपनो वनावलोकनेन हृष्टं वनमित्युक्ते ऊर्द्ध्वावलोकनेन वराकेश करंजितमित्युक्ते
श्री
हं दी.
२२
27
कालिंदीतीरावलोकनेन तु यमुनेत्युक्तमिति विवेचनीयं। तत्र यमुनेति श्रोत्रं लीलेति माद्यं वनस्य
कुसुमितत्वेनसत्त्वत एव सौगंध्यमित्यनिलस्य गुणत्रयं अन्यन्नैर्थेजिते यद्वा ननु महामोहत्वा
कायतिक्रमेणतेस्माभिरुपेक्षिता एवेति भयमिति चेन्न हि तादृश प्रयत्नेन राधागमनस्य किं
नाम प्रयोजनमिति सकैतवं हसंत्या ध्यात्वा आज्ञातं २ हि प्या २ हरिणेचंद्रायणराधौ मदीय श्री हंसदा
वनशोभानिरीक्षणार्थमागतमिति भवतु तत्र संपन्नमेवेति समाश्वनं अभिनयेनाह य २२

द्वाष्टरूपं ध्यायेत्तया श्रीवृंदावनचंद्रं श्रीकालिंदीविहारिलीलां चानुभवितुमागतास्म इति कु
तो भयमिति चेत्सत्यं तर्हि परमशोभायुक्तवृंदावनस्य तत्रोदितचंद्रस्य च तथा सुंदरकालिंदी
विहरिवातगतिलीलायाश्च दर्शनमिदं दिष्ट्या संपन्नमेवेत्यं गुल्यादिना दर्शयन् सलीलमाह
वृंदावनं कुसुमितं नवकेशररंजितं यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितं २१ तद्यानमाविरंगो
ष्ठे गुरूपधं पत्नीस्तती: कुर्वंति वत्सा बालाश्च तानपाययतद्युहत २२ अर्थ: सएवा वस्तुतस्तु साक्षा
त्तथा तादृशवनादिप्रदर्शनेन भावमेव विवर्द्धयति श्लेषार्थश्चायं एतत्पदोदृष्टमितिद्वाभ्यां ई
दृशं सर्वगुणयुक्तं वनं दृष्टमेव तत्तस्मात् योगं मायाते त्यन्वय: यद्वा एतादृशे वने साक्षाद्दृष्टेपि
रात्रौ विलंबनमयुक्तमेवेति तद्योग्य यमुनातीरं प्रयाम इति तत्तस्माद्वनशोभादर्शनेन

निजमनोरथश्रवणात् सदोच्चैर्गीतदधिमंथनगवादिशब्दैर्घोषयति शब्दायते इति श्लेषेण
सर्वेषां सर्ववृत्तं घोषयतीति घोषस्ते गोपा वा संयात माचिरं त्वचिरादेवेत्यर्थः यद्वा नत्र विलंबं
माकुरुतेत्यर्थः किमर्थं पतीन् शुश्रूषध्वं सेवयध्वं कुतः सतीः हे सत्यः अन्यथा साध्वीत्वभंगाप
त्तेः अतो मत्यार्थ्यं युष्माकमवस्थानमप्ययुक्तमिति भावः ननु परमसेव्यत्वात्त्वत्सेवामसहमानाः
सर्वदाःस्वयावंनो दुष्टनरास्तेस्माभिः परित्यक्ता एव सतीत्वमपि त्वत्पादाब्जयोर्निर्मञ्छनीकृत्य
दूरतः त्रिपन्नमित्याशंक्यासकरुणं पद्यांतरमाश्रयन् वत्सादिषु स्नेहं जनयति क्रंदंतीति अतस्ता
न् बालान् पाययत दुग्धं वत्सार्थं च दुह्यत दुग्धदुग्धं गा इत्यर्थः वत्सेभ्यो बालेषु स्नेहविशेषान्नेषां
पश्चान्निर्देशः एवं सर्वत्र निवर्तनार्थे हेर्वपूर्वस्माद्वाक्यादुत्तरोत्तरस्य गरिष्ठत्वं ज्ञेयं पायय २८

तेन्यस्यापि तु क्षिलस्पदुतमवरूपकार्यत्वात् यद्वा गोपच्छ्रमणे वत्सान् गोपैर्गोदोहने न पाययि
त्वैवैवं न्यतश्चाह वालाश्चेति तेषां पुष्यान् विना दुग्धपानासंभवात् यद्वा तान् वत्सान् वालांश्च
पाययन्त पयः कथं न दोहदुग्धतगाः गोदोहने सत्त एव वत्सानां वालानां च तदुग्धस्यैव पानं भावी
त्यर्थः अत्रेदं तत्वं श्रीकृष्णैकरूपाभगवत्यस्तावत्तदेव्य कश्चिज्जातविवाहाश्च पिनाममात्रेणैव प
तिमन्यो विविधव्याजेन पतीन् वंचयमानास्ते सर्वांगसंगाभावेनाज्ञातापत्या एव केवलं पत्यादीनां
मायहेण निजकौतुकविशेषेणवानास्वैव काश्चित् स्वत्पर पुत्रान् पुत्रबुद्ध्यां पालयंतीति इति सततस
त्वाभावेन तान् गोदुग्धमेव पाययन्तीति वस्तुतस्तु सर्वमेतद्भ्रमेणैव अत एव सतीरिति श्लोक
थे श्चायं तत्रस्मादंधुसाधसाभावात् वनशोभारति सामग्रीसद्भावाच्च अचिरं शीघ्रमापानं ॥

श्री.
भा.टी.
२९

यदि यायत तदा विलंबेन राज्ञ्यं तत एव यास्यथेत्यर्थः यद्वा चिरं चिरं ततः अस्वातंत्र्यादिदुःखप्रदत्वे
न वक्तव्यो नु भूतो यो घोषस्तं मायात चकारान्माशङ्क्याग्रेपि सर्वत्र संबंधः पतीन्मा शुश्रूषध्वं सती
श्च साध्वीर्मा शुश्रूषध्वं न सेवध्वं तत्परत्वीमपि न यातेत्यर्थः स्वातंत्र्यादिसुखभंगादिति नैव वत्सा
श्चयो न क्रंदंत्येव गोपादिभिर्गोदोहनादिना पयःपानसिद्धेः अतस्तान्न पाययिष्यथ ननु धोत्त
थेन्यत्यकृत्याभावेन स्वातंत्र्यं स्वत्रचितं अथवा मदभिस्नेहाद्भवंत्यो यं त्रिनाशया स्वागताद्युपपन्नं
तत् प्रीयंते मम जंतवः २२ मयि योभिस्नेहः प्रीतिविशेषः तस्मादिति मधुरप्रेमाख्यस्त्रीपुंभाव
विशेषो निरस्तः अत एव सौदास्यमाह हियतः सर्वेपि प्राणिनो मयि प्रीतिं कुर्वंतीति मदभिस्नेहा
दिति साक्षाद्दुरत्ना तमपि स्नथयति अत एव गौरवेण भवत्य इति यद्वा ननु एवं यं वदप्रवरत २९

ह्यस्माकमभीष्टं संपादयन्तां तत्राह प्रीतिमेव कुर्वन्तीति प्रीतिर्भक्तिविशेषत्वादंगसंगकर्मणो
लमिति भावः अन्यैर्न्नैर्व्यजितं यद्वा अहो वत परित्यक्ता एव तैः सर्वैस्तन्न किंपुनस्तन्नामग्रहणेने
त्याशंक्य सश्लाघं पद्यान्तरमाह अथवेति अर्थस्तथैव यद्वा मम यो बुधास्त्वभिस्नेह तस्मान्नेता।
नेत्यर्थः अकारप्रश्लेषणं अयंत्रिताशयाः परमसाध्वीत्वात् यद्वा मद्विषयकाभिस्नेहे नायंत्रिता
शयाः पातिव्रत्येन परपुरुषे स्नेहविशेषायोगात् एवमुभयथाभावविशेषो निरस्तः तथाप्याग
तायत् अन्यत्समानं वस्तुतस्त्वेवमौदासीन्यं चातुर्यभंग्या भावविवर्द्धनार्थमेव श्लेषार्थं श्वायं
ग्रहोपरमानुरक्तास्वपि भवतीषु किमुद्दीपनगर्भैः प्रार्थनैरित्याह अथवेति अभिप्रायेण स्नेह
स्य सम्यक्त्वोक्त्या मधुरयैव लक्ष्यते सामान्यतः सर्वेऽपि प्राणिनो मम प्रीयन्ते यतः अतः सर्वो

न मात्रजनस्तु दर्यो भवन्त्यो मदभिसेवनार्थं त्रिलाशयावशीकृतन विन्नाः सन्त्यः किंवा पत्यादिभयेनात्र
कुंठा अपि मदभिस्नेहाद्धेतो रागतायत् नतूपपन्नमेव सर्वतो विशिष्टमद्विषयकप्रीतिमत्वात् ॥
अत एव प्रेमादरेण भवत्य इति अतो धुना मया सह स्वकं देर मप्यमिति भावः भर्तुः शुश्रूषणं
स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया तद्बंधूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणं शुश्रूषणं धर्मः सचाय
मायया शुद्धभावेन धर्मे कापेतयावाचेत् पाउत्कृष्टः हि निष्ठितं तद्बंधूनां श्वश्रूस्वसुरादीनां
शुश्रूषणं तथा प्रजानां पुत्रभृत्यादीनां अनु पत्यादिशुश्रूषणानंतरं पोषणं च धर्म एव अमा
पयाचेत्परएव चकाराभ्यां द्वयोरपि मुख्यत्वं तयोः सामस्त्यमपि सूच्यते कल्याण्यः हे साध्व्यः तदे
व युष्माकमनुचितमिति भावः यद्वा हे शुभाः हे स्ववन्त्यः अतो युष्माकमेव तत् सिध्यतीति भावः ३०

श्री
वं टी
३०
30

एतत्त्वकैतवेन प्रोत्साहनं यद्वा जंगमवः प्रीयंते नामा किंवा आगता यन्न युक्तमेव किंतु पर
मधर्मेणैवाहं लभ्येयं तत्त्वन्यथेति तमेव हित्वा मुद्दयावीधयन्नाह भर्तुरिति अर्थः स एवाव
स्तुतः श्रेष्ठ्योपहास एव तस्य परमधर्मत्वाभावात् द्वितीयपक्षेपि नर्मैव तु स्त्रीकृतचतु
र्वर्गश्रवणादिभक्तिसाध्ये प्रेमैकलभ्यस्य तस्य पतिशुश्रूषणवाह्यधर्मेणलभ्यत्वात् अतस्तस्य
धर्मस्य परत्वोक्तिरपि नर्म एवेति अत एवोक्तं गीतादौ सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादि श्रीपार्थश्री
ये कल्याण्य हे महाभाग्यभाजः न केवलं भर्तुस्तद्बंधूनां मद्विधानां च शुश्रूषणमभीष्टप्रापणद्
पेपरो धर्मः यद्वा वृष्णादिभ्यो गोवत्सादिरक्षणात्मात्तादहमेवात्र त्मानां सर्वेषां भर्त्ता तस्य किं
वक्तव्यं भर्तुर्मम शुश्रूषणमिति मद्बंधूनां श्रीव्रजेंद्र बलदेवादीनां च तत्र शुश्रूषणं तथापि

श्रीं
ह॰टी॰
३१

31

ज्ञातीनामन्यरिजनानां स्वबलादीनां व्रजैश्वर्यगृहदासीनां वा अनुपोषणमपि परोधर्मः अतः शु
द्धभावेन मम सेवा क्रियतामिति भावः किंच श्रीभगवता रसोपयुक्तेर्थे प्रयुक्तामपि वाचं बहि
र्वोर्था अनुवदंति नत्वैश्वर्यरूपोयमर्थः स्त्रीणां अस्यासां प्राकृतयोषितामेव धर्मः नसर्वस्त्रीव
र्गवरिष्ठानां लक्ष्मीप्रार्थ्यसौभाग्यानां युष्माकं भक्तौ प्रवृत्तानामपि धर्मानादरात् नत्वोक्तं
त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणांबुजं हरेरित्यादिना एतत्तु हरिभक्तिविलासे एकांतिलक्षणादौ बहुशो
विवृतमेवास्ति यद्वा भक्तुर्जगद्भर्तुर्मम यद्वा धर्मरहस्यसारसर्वस्वं शृणुतेति परमार्थमि
व नर्मणेवाह भर्तुरिति त्रिभिः व्रजस्त्रीणां युष्माकं भर्तुः शुश्रूषणं अधर्मः पापं अमाय
यातु परोधर्मः महापापमेव भक्तिपराणां श्रवणादिभक्तिरूपस्वधर्मपरित्यागेनप ३१

निसेवनादि परमधर्मे प्रवृत्त्याम महानर्थोत्पत्तेः तथा चोक्तं गीतासु स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भ
यावह इति यद्वा प्रकारो विष्णुरहमेव तस्मिन्नपि मायया भक्त्यादित्यागेन वंचनया यत्र भर्तुः
शुश्रूषणमपि भगवद्भक्तिहीनानां सर्वकर्मणो वैफल्यादैवपरीत्याच्च तथा चोक्तं रहन्नारदी
ये किं वेदैः किमु शास्त्रैर्वा किं वा तीर्थनिषेवणैः विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्व
रैः स्कांदे चतुर्थे वा एवं ऽ धर्मो भवत्यधर्मोपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत पापं भवति धर्मोपि तवाभक्तैः
कृतो हरे इति एतच्च भक्तिविलासे वैष्णवमाहात्म्यादौ प्रसिद्धमेव ननु परोपदेशा पंडितसर्वे
श्च एतयः पतित्यक्ता एवमधुना किं तदीयशुश्रूषाद्युपदेशेन तत्राह दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो
जडो रोग्यधनोपि वा पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥ ॥ चौर्यादिरतः दुर्भ

गः भाग्यविहीनः निष्फलोद्यमः इत्यर्थः वृद्धो जरयाभिभूतः जडः कर्मादिषु सामर्थ्यविहीनः
रोगी महारोगग्रस्तः अधनः अतिदरिद्रः निजोदरभरणेप्यसमर्थ इत्यर्थः अपिशब्दस्य
श्री टी प्रत्येकमन्वयः दौःशील्यादियुक्तोपि न हेयः व्रजवासीषु सर्वसद्गुणयुक्त एवेति कथं त्याज्यः
३२ स्यादित्यपिशब्दार्थः लोके प्रभुभिः लोकदृष्ट्यापेक्षावतीभिः अन्यथा इह लोके दुःकीर्त्या
32 दिकं परत्र च नरकादिकमित्यर्थः तत्र च महापापरतः परित्याज्य एवेत्याह अपातकीति।
तथा च स्मृतिः पतितं च पापिनं भजेदिति अतो व्रज्यानां सर्वेषामप्यपातकित्वान्न हातुं यो
ग्य एवेति भावः वस्तुतस्तु पश्चात्कस्यचित्कुतोपि धर्मादिविचारे सति स्वविषयकभा
वविशेषशैथिल्यं संभवेदिति तन्निरसनेन स्वयमेवादौ धर्मश्रावणेन तासां भावोद्दीपन ३२

इति इदमपि पूर्ववन्नैव नह्यज्ञनायेत्तयासौ शीलादिषाड्गुण्ययुक्तस्यापि पत्युर्हेयत्वा
त्तन्निरूपितमेव शेषार्थश्चायं आपद्यः पातीति पतिः रहं दैः शीलादियुक्तोपि सन्
नथाश्रपा नकीयर्मादयतिनोपि सन् लोकद्वये पशुभिरभियपतितु ब्रह्मादीभिरपि वा स्त्री
भि- जांगनाभिर्पुष्पाभिर्न्न हातुयोग्य एव किं नु आलिंगनादिनासदासं गम्य एवेत्यर्थः
अर्हंतु ननादृशो भवाम्येव सर्वसद्गुणत्वेन पुष्पादेकप्रियत्वेन च तद्वैपरीत्यात् एयंवम
दपेत्तया लोका न पेक्षिका एव नदधुनापि कथं नालिंग्येयेति भावः यद्वा प्राकृतस्यादृशाष
ड्गैश्वर्ययुक्तोपि पतिर्न्न हेयः अर्हंतु न तु तः पतिरेव साक्षात् षड्गुणैश्वर्ययुक्तश्च कथं हेयः
स्यामिति सर्वत्यागेन स्वयमागताय `` नतूपपन्नमेव यद्वा लोके पशुभिरेव नरूपान्वयः

परमार्थेप्सुभिस्तु सोऽशील्यादियुक्तोऽपि अपातकापि हातव्यः भवन्तस्तु मयि परमानुरा
गात्कृष्णलोकद्वयमर्यादातिगा एवेतिभावः तत्र सिद्धान्तो लिखित एव यद्वा गोपेभ्या
श्री·१० भ्यस्तूयत्राह स्त्रीभिर्व्रजस्त्रीभिः अपातकापि दुःशीलादिरूपः पतिर्न हातव्यो भगंतव्यः प
२२ तिः ईदृशाद्वृ गतानां वित्यस्वरूपं दुःशीलः क्रोधनः दुर्भगः कुरूपः वृद्धः जीर्णः जडो मूर्खः रोगी
33 सदाव्याधियुतः अधनो वृद्धगोधनहीनः लोकेप्सुभिः सदालोककामाभिः ननु श्रीव्रज
युवराजभवदाज्ञया नैवपतयस्त्याज्याः किंतु सदा नामैव न चांपतिं न पतिव्यवहारस्तु
तयासह वास्तामि त्याशिक्य ता सां दीर्घाभीष्टतिं द नेन परमाप्रियमनवहित्य यासाभ्यस्त
यमिवाह अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहं जुगुप्सितं च सर्वत्र अपपत्यं कुलस्त्रि २२

यः स्वर्गादौ प्रतिकूलं किं वा स्वर्गे पुण्याजिंतिस्वर्गे नाशकमित्यर्थः अयि कस्मिन्थोऽह
घ्नत्वान्मास्तु स्वर्गापेक्षा लोके यशोपेक्षास्त्वेव तद्बाधकं चेदस्मित्याह अयशस्यमिति इ
दं संचितयशसोऽपि लोपकं ननु लोकातीतं सुखमु‥मेव ननु को नाम जानातु तत्राह फल्गु
तुच्छं अस्थिरत्वात् ननु भोगसुखं तत्वयास्माकं ननु स्थिरमेव तत्राह कृच्छ्रदुःखसाध्यं
ननु स्वैरिसिंहत्वजन्यभोगं दावेनेव सच्छंदविहरणान्तु सुखसाध्यमेव तत्राह भयैस्साम्यादिभ्योव
रकादिभ्यश्च तत्र अस्मन्कृवहति प्राप्यतीति तत् ननु अस्मत्कौटिविमलनीयम सुर
धरत्वदपेक्षयास्माभिः सर्वमप्युपेक्षितमिति कुतोऽपि न भयं तत्राह सर्वत्र स्वदेहे परदे
होच चद्बावाद्वहारेषमामर्षे च ‥ जगुसितं निंदिते लज्जाकरत्वात् [illegible] किमि

स्थितं ननु तत्त्वज्ञेङ्ग निजभीष्टसिद्ध्यानुगुरुष्वपि स्तु सदैव · तत्राह कुलस्त्रिय इति ज्ञात्ता
वेकवचनं कुलकलंकन सत्कुलस्त्रीणां परमानुचितमिति सर्वथा परिहार्य्यमेवेति भावः
श्रीरु: वस्तुन स्तु सर्ववत् स्व विषयकभावदार्ढ्यार्थमेव श्लेषार्थश्चायं · अप्यर्थे च कारः अस्मर्या
३४ दिरूपमप्यौपपत्यं कुलस्त्रियाऽपि भवत्येद तत्राह स्वादीनामपि तद्भवत्येव अतः साधार
ण्या यापत्या दोषविशेषो नास्तीति भावः किंच कुलस्त्रिं तं लाति आदत्ते इति कुलायास्त्री तस्या
34 एव अत्र स्वर्गादिकं सुष्ठाकं तु निखिल सर्वस्वसारं मद्भावमादत्ते नानंतत्वेति तत्पर्यं एतन् भेव
नैय यद्वा सतन्मेवाह उपसमीपे यन्तिर्यस्याः सा उपयतिः तस्याभाः औपपत्यं पत्युः सा
मीप्यमित्यर्थः तत्सर्वथा स्वर्गादि दोषदुक्तं कुलस्त्रिया इति कांचित्प्रेयसीमुद्दिश्य ३४

श्री

भ०

ॐ ननु प्रेमैकलभ्यसर्वसाध्यप्रेमणो बाह्यान्तरंगं किल स्वधर्म इति चेन्न नहि मत्कृवर्णाश्रिमेवानु
ष्ठीयतामिति यद्वा श्रीपुरुषोत्तममन्त्रहोमनमस्कारा एवानुष्ठेयास्तेनान्यत् किंचित्कुलाचारादिकमि
ति चेन्न नहि मन्त्रसादे समहिषयकं मे मोक्षसिद्ध्यतिः सच श्रवणादिनैव संपद्यते न तु सांग सं
गेनेत्याह यद्वा ननु सर्वार्थसाध्यमोक्षस्य साधनत्वेन संपन्नेन किंचिन्मुमुक्षादिकं परमपुरु
षार्थसिद्धेरिति चेन्नहि न तदुपाय एवानुष्ठीयतामिति शास्त्ररीतिमभिनयन् दुःसहो दास्य
विशेषेण परमाप्रियं सविवेकमाह श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् न त
थासन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् २० श्रवणादीनां समष्टचुयो विकल्पो वा तेषामेकत
मेनापि भावसिद्धेः तच्च भागवतामृते तोषणखंडादौ विवृतमेव तत्र श्रवणं भगवत्क

थादेः दर्शनं श्रीमूर्त्त्यादेः दूरतोसमीपे वा अनुकीर्त्तनं निरंतरं मन्नामग्रथानकीर्त्तनं ए
वं ततः सर्वत्रियन्नामकीर्त्त्यास्नानानुरागइत्यादिना तस्यैव भावोरथेन रंगत्वात्कोः दर्शनार्थे
श्री·र सन्निकर्षोपेक्षा एवेति तन्व्यशिरसामर्थे तस्पर्शनस्यगोलतानिवर्त्तयाध्यानान्नु श्रामि दे
२५ शः एषां च हेतुमन्नाय थानुरमृघात् तत्रादेश्रवणमेव नेनविनासर्वाज्ञानात् श्रुत
35 एव श्रातव्यः कीर्त्तिन व्यर्थत्वादौ तस्येवादावुद्देशः श्रवणानंतरं श्रीभगवद्दिदृक्षया श्री
मूर्त्यादिदर्शनं तस्मात्तध्यानं सुखमेव संपद्यते तमां तस्मात्तानुकीर्त्तनं स्वतएवेदेति म
नोभिनिवेशसंपत्तेः तस्माद्दूरतोर्थयामपि भावोभवति यथा सन्निकर्षेणसामीप्येनसंगसं
गेनवा न भवति सन्निकर्षो हि मर्त्त्यानामनादरणकारणमित्यादिन्यायात् शास्त्रविरुद्ध २५

नखतिक्षितांशायत्वात्तु अकंठाभरणेनतासां विप्रियत्वेनैव ज्ञातमित्यर्थः विषण्णाश्चेत
तन्याः सन्त्यः यतोभक्तः संकल्पस्पन्दजनविशेषविषयकमनोरथो यासांताः अतोदुरं
त्ययां अनंतांअनतिक्रम्यांवाचितां आनिष्टाप्तिमन्तां आयुः अयंप्रेमाईकोमलस्वभावो
पिपरमकाठिन्यमसमृद्धोभाग्येनगतः नदधुनाकिंसपादग्रहणकाकुभिरयमनुनी
येन किंवाप्रतिवचनेन प्रयत्नतःस्वलंधाष्टर्य्यबलेनवाराशण्यनोव्रजंप्रतिनिवृ
त्तावा दुरवगाहगांभीर्य्यस्यास्याशयं निर्धारयेम किंवास्वय एवप्राणान् परित्यजेम न
त्वेचात्रास्यसाक्षादेवपरेत्तंवायमुनाप्रवेशणादिनादिनैन्यादिचिंतयामासुरित्यर्थः यद्वा
अहोवतकिंकरवाम अत्रयामेस्याद्यविशेषंचिंतांननामुख्यवैक्लव्यलक्षणं यद्वाविष

हं॰दी
३७
37

म्भासत्वाश्लिंतामापुः विघस्मात्वेहेतुद्वयं विप्रियमाकर्ण्येत्येकः प्रेष्ठजनस्य विप्रियो किं श्रव
णमात्रेणमह्यमेव सर्वदुःखोत्पन्नेः किंच भग्नेत्यन्यः विशेषतो शेषोपेक्षयानिजप्रियाभीष्ट
र्थस्पर्शं गादित्यर्थः कृत्वा मुखान्यवगुंठः श्वसनेन शुष्यद्बिंबाधाराणि चारणेन भुवं
लिखन्त्यः असै रूपान्तमार्ख्यमिक्रायत्कुंकुमा नितकुमृजेत्यत्र हेतुः खभराः स्मरन्त्यश्री २९
अनण्वत्न्हणीतस्थुः रणपरमचिंतावेशेनवां गीद्रियवृत्त्यस्फूर्तेः श्वसुइत्यनेन शुष्यदित्य
नेनच श्वसस्य दीर्घतोष्णता च ध्वनिता विंबे निपक्वाविंबसादृश्येनारुणता कोमलता च अनेनाध
राणाम निशाधोष्णतानता च सूचिता चरणेनवामपादेन भूलिखनं चिंतानुभावः हे भू
मि विदीर्णा भव वयं प्रविशाम इत्यस्याभावः पूर्वस्थितावस्थितिरेव गम्यते उपात्रम ३७

नेन मनः संकोचाद्वा तथेत्यनेन नाऽऽदृशो न भवति किंतु ततोऽप्युन्नत एवेति किं वाऽनेन प्रको
शेण न भवति किंतु लोकधर्मातिक्रमेण सर्वोपेक्षया परमपयस्त्वादिनैव भवति अतः सन्निक
र्षत्यागेन श्रवणादिकमेव कार्यमितिभावः अतस्तदर्थं गृहानेव यात सर्वसंकोचाद्यभा
वेन तत्रैव तत्सुखसिद्धेः वस्तुतस्तु सर्वमेतत्परमकौतुकित्वात् किंवा निरंतरप्रेमभरस्तु
कोमलितहृदि एतत्स्वभावानां तासां प्रेमवैभवप्रदर्शनार्थमेव श्लेषार्थश्चायं उक्तन्यायेन स
र्वथा मयि भावोऽसंकोचेन युष्माभिः सदा कार्य एव न च वक्तव्यं श्रवणादिनापि भावः संप
द्यत इति यतोऽङ्गसंगेनैव नितरां सिद्धेरिति न च श्रवणादिनेत्यर्थः श्रवणादेर्हेतोर्न तथा य
थासन्निकर्षेण भवति न तस्मात् हेतोः चकारप्रश्लेषेणाऽगृहान् अगृहस्यान् अत्र

तदागत्य स्मात् प्रतियातमज्जनेत्यर्थः तेषां वशीकरणार्थीमात्ममाहात्म्यविवक्षया
वक्रत्वे साक्षादातुं किं वैदग्ध्यादिना यद्वा गृहान् मदीयान् निकुंजरूपान् प्रविशतेत्य
रा.टी. र्थः गृहानित्यत्र नेन निकुंजादीनामेव क्रीडात्वेन निजगृहत्वेन वासस्तैस्तेष्वेव वसत्वमित्य
३८ भिप्रेतेति दशाश्लोकैः धनैस्तासां प्रेमकोमलितात्मनां आशास्तु सर्वास्तेषां स्य वक्रिकौतुका
३८ त्तेभययन् श्रीशुकउवाच इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविंदभाषितं विषण्णा भग्न सं
कल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययां २८ इति एतत् गोविंदस्य गोकुलेंद्रत्वेन निजसहजप्रेमभरवि
षयस्य भाषितं वचनं विप्रियं परमप्रेम विगतः सर्वथा तात्पर्यानवधारणेन अप्रियार्थ ३६
स्पर्शेनेन का अनिष्टं किं वा क्रिय विपरीतं विद्धि इमाकर्ण्य यद्वा अर्थद्वयस्याश्लिष्टे

ष्ठिभिरेति कुचकुंकुमानि मृत्स्नं तद्दलितं च अस्माणं धाराधरस्थाने तस्यास्त्रपि बाह्कल्पवि
वल्ययावकत्वं तत्र सर्वत्र हेतुः उरुदुःखस्य भरो भारो यासु महादुःखव्याप्ता इत्यर्थः
यद्वाग्रे नेत्रानुक्रमन्यदपि संतापक्रमादिकं संग्रह्णाति तेन चैव एपिस्तंभादयोपि
ज्ञाताः इत्यर्थः यद्वा बाह्यस्थिति प्रकारमुक्त्वा अंतरमप्याह उद्वेति अनेन मूर्छोनु
त्थावस्था बोध्यते तस्याश्च दुःश्रवत्वात् साक्षादनुक्तिः स्येति प्रसिद्धौ नेत्रोन्नत्यापि
तासां तादृशशोकेसंभावनात कार्येति भावः यथा विस्मये तथापि तादृशदुःखम
भूदेहो प्रेमसहिमेति यद्वा स्वेद एव प्रेष्ठ प्रिये तरमिव प्रतिभासमानं कृत्स्नं तदर्थे
विनिवर्तितसर्वकामाः नेत्रे विमृज्य हरिरे पहतेस्म किंचित्स्वरं भगवन्तदाशिशि

ऋुवतानुरक्ताः ३० प्रेष्ठं प्रियतममपि प्रियेतरमेव अप्रियजनवत् अन्याख्यानं कुर्वते
न तु नस्मान्मनो निवर्त्यते नत्राह तदर्थं श्रीकृष्णप्राप्तये, किं वा नस्यैश्व निर्वाच्याय स्तु
गोप्याय वास्मर्थायते न सहक्रीडाविशेषाय विशेषेणातिवर्णिताः पुनर्यथा संबंधगंधो
शु॰टी॰ पि नेषां न स्यात्तथा निरस्ताः सर्वेकामा विषयभोगाः तद्यतिरिक्ताशेषाभिलाषावा
३८ याभिस्ताः अतस्तं विना कथं चिदप्यन्यत्र रोचन्त इति भावः कुतः कृष्णं परमानंदघ
39 नमूर्तिं चिन्ताकर्षकं श्रीव्रजेंद्रनंदनं अत एवानुव्रत् स्मेत्यत्राप्यतिप्रसिद्ध्यायैतयो
क्तं यद्वा पश्चादर्थेऽरुद्धुः स्वभरेण सघः अन्तुक्तानुद्यात् पश्चादनुव्रत् न तु अतिति
वैधेन कदाचित्तस्य वाज्ञापि शक्यते नत्राह अनुरक्ताअनुरागेण तच्छक्तो निरसनात् ३८

यद्वाऽत्र वज्ञायामपि सत्यां न त्यागाशंकेः विचरापगमाद्वा ननु कृतदुःखाक्रान्ताः कथं
वक्तुमपि शक्ताः नेत्याह हृदि नैमेहादुःखेन रुद्धयथैव गलदस्रैः उपहते व्याप्ते नेत्रे विशेषे
ण महाशोधयित्वा अश्रु एपपसार्यं प्रमृज्येति पाठान्तरेऽप्यर्थः स एव २ परमप्रयत्ने
न तं धैर्यं मालंब्येत्यर्थः यद्वात्र हृदुःखेप्युक्ति शंकावनुरागएव हेतुर्भीति प्रेम्णो
विचित्र विलास हेतुत्वात् न तत्र नेत्रे विमृज्येति स्वेकृमननाय प्रेम्णोऽइकस्वभावतएवे
वा किंचिद्वीमुखावलोकनपूर्वकोप्यर्थे इति मुरमात्स्यौल्लासाचौ शिल्यमपि गम्य
ते किंचिदिति संरंभस्याल्पत्वेस्तुतः प्रदृत्वात् विजप्रेम कोमलशीलत्वाद्वा यद्वा
अनिर्वचनीय महासंरंभेण गद्गदगिरः यतोनुरक्ताः अन्यन्नैवोक्तिः ते यद्वा किं
चित् संदिग्धमेव मैवमित्यादिकमब्रुवन् कुतः संरभगद्गदगिरः प्रणयकोपावे

शेन वाच्य हृद्ध कंठत्वात्वा इत्यर्थः न न्कुत श्चतुरङ्काः सम्भावनत एव रङ्काः अधुना
वनादेशोक्ति श्रवणात् रतिं दुर्लभ नाम न नादधिको कंठया विशेषतो ज्ञा नोत्कट शा
गा इत्यर्थः यद्वा कृतारागविशेषाः न तत्परेत्सयापि निर्विंसा इत्यर्थः किं विरति
श्रीरु र्वचनीयं अनुरागेणोक्त स्य मनोहरत्वात् नाद गुह्योहेतुः प्रेष्ठामित्यादि अपि
३५ यं प्रमियदं भाषमाणं स्यि नमिति पूर्वमेव किंवा वर्त्तमान निर्देशेन सदानीमपि
टी चिंतनात्पजनमाह इति सस्याभवन गृहान् यातेत्यादि कमं त्रिहं प्रति हृणंवदंनं
39 इवेति नन्वनस्तात्पर्य विचारेण नर्मादौ पर्यवसानात् न तु पूर्वं लिखितमेव ।
यासामेव प्रसादेन यासादेन यासां श्री नागरेश्वरे उक्तो थिं ज्ञायत तर्थ स्तावेद श्रीना ३६
गरीश्वरीः श्रीभगवत्ता यज्ञपत्नी प्रज्ञायपदपादस्मात्र सम्पगुक्तत्वादिभ

गत्यर्थः श्रीव्रजदेव्योपि तथैव यत्पत्यसुतापत्यादयपदमाङ्गः वस्तुतस्तु न स्ववचनो

क्तेता सां चातुर्युक्तैः साम्येन संवादसंपन्नैः गोप्यऊचुः मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं

नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान् देवो

यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ३१ मेति निषेधस्याद्योप्रयोगः परमार्त्तिवैयग्र्यल

एवं ईदृशं कथंचिदेन द्रवचनसदृशमपि किमुत वक्तव्यं एतदित्यर्थः कुतः नृशंसं भ

वज्रसारवत्काठिन्येन हृदयविदारकमित्यर्थः यद्वा सान्त्वनात्मकं नृशंसो घातक

कोहिंस्र इत्यमरः गदितुं व्यक्तं वक्तुं किं वाग्गदितमपि किमुत व्यवहर्तुमर्हति

नत्वेवं भगवान् प्रेमार्द्रस्वभावः अन्तो न्योवदन्तु नामेत्यर्थः भवानिति गत्वनया

र्थस्तुत्या गौरवात् श्रवणमात्रेण नसत्त्वाशिन दीनतयानं ह्राचेद्रः कामाद्विवर्द्धनत्वा
त्तु ह्रेयः कामाद्विवर्द्धनत्वाच्चं ह्रेयः सनाहान्येव न त्वापिहे विमोहस्याज्ञाणप्रभो स्व
तो स्मानु प्रतिनिर्हन्त्येवेति भावः एवं स्वागतं वो महाभागा इत्यादि किं भवतादि कंभ
रं दा वतास्माद्देरसत्यार्थमहत्क्रमपि प्रेमरस विधानकत्वात् निवर्त्तनार्थमेवोक्तत्वात्तार्थ
५० तो विपरीतमेवेति भावः अनेन स्वागतमित्याद्यपादस्य स्योत्तरमाह ° ननु भोः
५० स्त्रियवादि त्यस्तर्हि किं कर्तुं महोभिरित्यपेक्षायामाह अस्मान् भजतस्तम तोरथसू
र त्वेनानुवर्त्तस्व यद्वा सेवस्वति त्वं प्रेम्णोपभुंक्ष्वेत्यर्थः तवपादयोर्मूलं तलं रजः
पादुकावेत्यर्थः अब्जादिरूपकात्तु कि ईशं सोत्का काठिन्याद्यभिप्रायेण यद्वा ५०

उद्धवं तु रागाग्रहं श्रीसम्यक् त्यज ननु वाचालाय यं कामित्यामयो ग्यान भवथेति चेत्स
त्वं तथापि सर्वत्यागेन भजतो भजतां सर्वेषामपि स्वीकारो महापुरुषधर्म
इति दृष्टांते नाह: देव इति देवत्वेनावश्यं स्वभक्तेष्टपूरणं कार्यमित्यभिप्रेतं तत्रा
पिश्रादिपुरुषः पुरुषोत्तमः तेन भक्तसत्कोरथपूरणमवश्यं कर्त्तव्यं तत्रापिमु
मुक्षुनपि किमुत नन्दके यत् किं वाच्यमुमुक्षून् भक्तांश्च कर्तिविशेषात्रित्यर्थः यथासौभ
जनमात्रापेक्षया सर्वान् वभजते स्वीकरोति तथाव्यम सांत्रभजस्वेति यद्वाननु
साधयत्कर्मेममानुष्ठितमिति चिन्त्याह: देवः भक्तेनार्पितं कोपि श्रीविष्णुषो
पि पुरुषस्तं तपि भजते मुक्तिदाने न पि यत्नमकारणं पूरयति अतो भक्तेच्छां तु सा

स्वव्यवहारेण तदेशो घटत इति भावः अन्यत्रैश्वर्य्यख्यापनं यद्वा श्रीगोपेंद्रनंदनेनैव कृते
लब्धनिष्ठानां व्रजसुंदरीणामंतरीणां महाभाववैचित्री सहचरी परमैश्वर्यज्ञेषु न
द्भक्तविशेषेषु सर्वाभिन्ननादिरूपानां महात्म्यस्य प्रख्यापनाय स्वमनोनुकू
वृ॰ टी ५२ लत्वेन स्वैः प्रयुक्तयैव भारत्या कृष्णैश्वर्य्यं स्वप्रयोजनोनुपयुक्तमपि वर्णयति अन्यथा
ब्रजसुंदर्य्यो भगवत्स्वरूपानभिज्ञा इति नेममन्येरन् तद्वैश्वर्य्यवर्णनां परमार्त्तिसमय
५१ एव न त्वानंदसमये तदैश्वर्य्यज्ञानं तास्वापि तासां सुखानुभव एव पर्यवसानात् तु
तत्रापि निजभावमाधुर्य्यस्यान्यथात्वं नास्त्येव तदैश्वर्य्यवर्णनेपि सखदेशे यिवाति
त्यादौ सख्यव्यभिचारः तथाहि विभो हे वहिरंतर्व्यापक इति भवानस्माकं सर्वे ५२

ज्ञानात्मैव अनन्यावधारस्मृतं भक्तानां श्रितानाः अस्मानुभजन्त्व अन्यथा ये यथा मां प्र
पद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमित्यादिवचनानां वैयर्थ्यापत्तिः नतु नन्दनन्दनपादाः
कथं विषयसुखमिच्छथ नत्वाजः सत्यत्वेनोक्ति अन्नोवयं परमार्थसुखमेवकामय
ति भावः नयासह क्रीडाविशेषस्य तस्य प्रेमपरिपाकविलासरूपत्वेनाशेषपुरुषा
र्थसारसर्वस्वात्मकत्वात् इति ये यथा मां प्रपद्यन्ते इत्यनेन त्रिजवचनस्य सत्यत्वाव
लयात्वमप्यस्माद्विरोधत्यागेनास्माननुभक्तुमर्हसीति हृदाभिप्रायः हेतुस्वग्रहहेतुग्र
ग्रहन्यस्मानुप्रपन्नान् मा त्याज दुरवग्रहत्वेन प्रपन्नपरित्यागादधर्मस्येवात्यन्तेः वि
शेषतश्च स्वतनवादिप्रतिज्ञाहान्यापत्तेः परमेश्वरत्वान्नाम धर्मान स्पृशेत्येव प्रतिज्ञा

वृ॰टी
५८
५८

हृति खलु परमानुचिंतैवेति भावः यद्वा हे भक्ता भज भजतीति भजः न भजः अभजः हे अभक्ता
नामप्यभज हे त्वं पितुः स्वयं हृदि इति स्वप्राणसंरोधमाज्ञः सर्वान् विषयान् भोगान् यद्वा
साम्राज्यप्रभृति वैकुंठावधिपदानि संत्यज्यापि तव पादमूलं अमुमूदत्त्वमोक्षमतिकृत्य
शान्तवतो जनकान् त्वन्मात्रमूलस्य सर्वतोमाधुर्यविशेषान् भज स्वीकुरु हे चेतो देवः जगन्मूलत्व
स्वं अन्यथा देवत्वासिद्धिः तत्रापि यथावित् संग्रहणेन यामादिपुरुषो भगवान् अन्यथापि ते
भगवता प्रकटनासंपत्तिः सामान्येनोक्तिर्युक्तिप्रदर्शनेन निजस्वीकारत्वार्थं अनन्ते
त्वदीयाश्च स्मान् मा त्यज अन्यत्समानं च तु केरपि गोपीनां श्लेषार्थं भारती सरस्वती रहो
तीगौरवं तासां कुरु स्वभक्तेषु गायति तथाहि ईदृशी किंचित्प्रियंकर वाणीमयाम हृ ५८

५

श्री

किंचिद्दृष्टेत्यादिकं तच्छ्रंसवक्तुं नार्हसि नतु हेतुः संत्यक्त्वेति विषयपरित्यागेन प्रपन्ना
नां नः केवलं योगप्रवर्तनं स्वदोषत्वादित्यर्थः अतोऽत्र दुःखग्रहं दुराग्रहं त्वा त्यज यथा श्रु
त्वं नादिपुरुषो भजते तथैवास्मान् भजस्व परमपदं देहि मत्त विषयादिसुखमित्य
र्थः तथैवास्माकं त्यागतादिकं यद्वा याः सर्वविषयान् संत्यज्य तव पादमूलं भक्ताः
ताएव दुःखग्रहं स्वकं देयथा भवति तथा भजस्व अस्मानुग्रहात्वज सम्यक् त्यज प्रभवस्तु
भक्तजनानेव भजनेन तव भक्तानित्यत्र दृष्टांतमाह देव इति ननु सशवारवेर्णाच्छ्रिः यु
ष्माभिः स्वस्वं तानाम विषयाः स्वधर्मस्त्वत्तरमपेक्षत एव नत्वमेवोपहासमाह यत्प
त्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंगस्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा योक्तं अस्त्वेवमेतदुपदे
शपदे त्वयीश प्रेष्ठो भवांस्त्वनु भृता किलबंधुरात्मा अंगेतिसैवमसंबोधने इति पर

मेप्यरे हरादेर्नेपरमेष्ठिपुरंदरादिभिरपिक्षयमानत्वस्यहेयत्वात् यद्वास
र्वेभूतस्यनादेत्वयिद्वेषः प्रियत्वमः नचत्स्वतनुप्रियमात्रं नत्वचतनुभृतांसर्वेषाम
पिजीवानांनचान्यरूवहिर्जगतां बंधुश्चहितकारीसुहृद्वा यतः आत्मापरमात्मा
हंदा किलविश्विनंतत्सेवैवपरोधर्मः तदपेक्षयान्यत् सर्वंत्याज्यमेवेतिभावः तथा
६२ चोक्तं तावत्कर्माणिकुर्वीतेत्यादि तत्तुप्राग्लिखितमेव। अन्यत्रेव्यंजितंयद्वाधर्मेवि
53 राधर्मेतत्वाभिज्ञेनापित्वयास्वधर्मइतियदुक्तं तत्पादीनामनुवृत्तौसेवायोग्यानुकू
लोपिवारगः रागोयासांस्त्रीणांतासामेव तत्वव्यासामस्माकंत्वदेतिप्रियाणामि
त्यर्थः अतस्तदपेक्षयासर्वमेवान्यदुपेक्ष्यमेवेतिभावः तत्रहेतुंदर्शयंत्यः सर्वतो
धिकतेरेतस्यप्रियतत्वंवदंत्यः सत्यायंप्रार्थयते अस्त्विति तनुभृतांसर्वेषामपिसा ६२

णां प्रेष्ठः किमुतास्माकं प्रेष्ठत्वे हेतुः बंधुर्हितकारी आत्मा स्वतः प्रीतिविषयः
चेत यतेति वा इति विहितं तत्स्वरूपकाशिमुक्तं यद्वा बंधुराः प्रेमशृंखलाबंधयुक्ताभ
क्तास्तेषु दारा वा आत्मा आत्मजो वा यस्मिन् सः अत एव तत् अस्माकं सर्वं त्वमनुभूतं वा स्वध
र्म इति यत्न त्वय्येवास्तु तत्र च एवं अस्मादभिमत प्रकारेणेत्यर्थः सुगोप्यत्वात्
साक्षात् अनुक्तिः तत्र हेतुरुपदिश्यते सर्वैः शास्त्रैः गुरुभिर्वा सर्वत्यागेन भजनीयत्
या कथ्यते इत्यनुपरशेषदोषश्रीचरणो यस्य तस्मिन् इति तत्पदाब्जोपेत्य तथा स्वधर्मो
पि परित्याज्य इति युक्तमेवेति भावः अथवा ननु सारज्ञा नहि चेति तमभिप्राय
नामित्यत्र सेवयाग्रप्रार्थयते एवमुक्तप्रकारेण अत इति वा ननु भक्तानां त्वमेव त

ए॰टी
४४
५५

सर्वतः प्रेष्ठत्वादि त्याज्यः प्रेष्ठ इति श्लोकार्थः आयं गृहे व्रज भुजंग भर्तृपुत्रसुहृदां श
शुश्रूषित्रिः स्त्रीणां स्वधर्मः तत्र सुहृदहं तद्बन्धूनां च कल्याणप्रद इत्युक्तात् अतो मे कामः
पूर्य्यतामिति विदा त्वया यदुक्तं अयि कृष्णः अस्त्वेमेतत् अस्तु एवमेतत् इति चत्वारि
पदानि तदेवमेमम ईशे पत्यावेवास्तु यतस्तु पदेशः सर्वेषां पतिरेव गुरुः स्त्रीणामि
त्यादीनां शास्त्रसाध्यपदेशानां परे भो साध्वः भवन्तु पतिसेवानुवर्त्तिनां किं त्वघशार
ण्योन्त्या सुदेहं दावने सर्वैः व्रजवासिभिः प्रेमास्पदत्वेन स्वीकृतस्य मे पार्श्वे निःशंकं च
नादि सौन्दर्य्य संदर्शनसुखमनुभूय तान त्याज्यः प्रेष्ठ इति भवान् तन्तु भृत्वा व्रजसंबंधि ४४
नां घोषोपि बंधुरात्मा वधुरो विषमस्यात्मा स्वभावायस्य विषमः स्वभावावान् त्वयि
ता

नविश्वसंत्यर्थः यद्वापत्यादीनामनुवृत्तिः सीलानां स्वधर्मे सुष्टु अधर्मे उनियतं धर्म
विदां त्वयोक्तं एवमेतत्त्वयोद्वास्तु यत उपदेष्टरि कथंभूते ईशे सर्ववक्तुं व्यवहर्तुं च स
मर्थे न च तथोपदिशंते त्वां जनाः परिवदेयुः यतः ब्रह्मादिरूपो भवानिति ननु कामा
द्विचंद्र न केवलमस्माभिः काम एवैव रमुच्यते किंतु सदाचारादि विचारादपीति निरु रंत्यः
सकाकुप्रार्थयंते कुर्वंति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्वआत्मा नित्य प्रियेपतिसुतादिभि रार्ति
दैः किं तत्रः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिंद्या दाशां धृतां त्वयि चिरादरविंदनेत्र ३३ हि एवं त्वये
वनत्वन्यत्र रतिं भावं ननु श्रद्धामात्रं तत्र हेतुः स्वेबंधो आत्मनु आत्मत्वि चेतयितुरिव अतः
नित्यप्रियो बहिरंगरुपकारित्वात् सुखप्रदत्वाच्च यद्वा हि आत्मनु रुत्वित्वेति संबो

धनं तेनयपत्न्यादीनांजउत्वमनित्यत्वंच॰ तथास्वइति प्रियइतियक्रमेणाहिनकारि
नयास्वाभाविकतयाच प्रियत्वोक्त्यावैपरीत्यमपिनेयं ध्वनितं अतोस्माकंपत्न्यादिभिः
किंत्रपितुनकिंचित्प्रयोजनमित्यर्थः पत्न्यादिप्रयोजनस्यानदधिकस्यापिचन्नएवसु
श्री॰दी सिद्धेः विशेषणनश्वाप्तिदैः संसारहेतुत्वात्नश्वरत्वेनशोकादिजनकत्वाच्च आदिशब्दे
४५ नजननीपितृभ्रात्रादयः यद्वाप्राप्तिदैरपि दोष्टवरखंडमेनेदुःखं सम्पर्क अवखंडयि
45 तुंनशक्याः एवकथंचित्कदाचिद्वाकिंचिद्दुःखखंडयंतु॰ तथापिलौकिकमित्यर्थः
अन्यच्चमयानं यद्वाकुशलाश्चनुरागित्वापि येसर्वदाप्रेमास्पदेत्वयिरतिंकुर्वंति स्वआ ४५
त्मन्नूस्वात्मविषयेप्राप्तिदैदुःखप्रदैः पत्न्यादिभिःकिंप्रयोजनं नित्यप्रियइतिस्वात्म

विशेषणं न देह्यं यं विनायमर्थः तत्रस्मात् सदाचारप्राप्तत्वेन अन्येषामाश्रितत्वेनचव
इतरेवकार्यत्वात्तनः त्वङ्कत्यस्मात् प्रति प्रसीदस्वीकारप्रसादं कुरु ननु भूषणप्रिया:
प्रायोऽगनास्पृशन्ति कश्चिदन्यो मन्त्रो भूषणादि प्रसादे गृह्यतां न तत्राज्ञ वरदांमपि सर्वे
षामीश्वरेति अतो साधारणप्रसाद एव त्वयोपयुज्यत इति भावः तमेवाभिव्यंजयन्ति
मास्मेति स्मेति प्रसिद्धा हठीकरणं चिरात् अबोधोदयात् आशरीरग्रहणाद्धा ध्वनितो नै
श्चलेन हतं तं रत्याशां इति विपत्तिभिः सहन्त्से निरसः माक्रिया: किन्तु सफलयेत्यर्थः
अन्यथा न छेदे न न देकाबलं व जीवनानामस्माकं सद्योजीवनाछेदापत्तिरिति भावः ध
तामित्यत्र हेतुः हेअरविंदनेत्रेति परमसुंदरेत्यर्थः अतोग्रेपि गीत्स्पने शरदुदाश
येरित्यादि यद्वा अरविंदरूपकेणहृस्सापि सर्वेषां तापहारित्वादिकं ध्वनितं अतो स्मा

स्तुतद्वैपरीत्यमयुक्तमितिभावः किंच वरदेश्वरेति सर्वैवस्तुहरणेदत्तोवरोपिस्मारितः श्रेष्ठ
णवरद दोश्रव श्वंडनेस्त दत्तवरके दक नत्त युक्तमेवेत्याहुः ईश्वरपरमस्वतंत्रेति एषाप्र
णयकोपोक्तिः यद्यपि हानकात्यायनीव्रताःकुमारीःप्रत्येववरोदत्तोस्ति तथापिस्ववर्ण्य
श्टी ५६ त्वात् सख्येन साम्यात् सर्वा अप्युक्ताः अन्यत्रैर्व्याख्यातं यद्वा अहोमहानागरकथं चिन्मु
ग्धा वोत्वां न भजेतु वयं त्वां न भजेमेत्याहुः। कुर्वन्तीति कुशलाविदग्धाः अतोविदग्धा
40 नामस्माकंतैः किमित्यर्थः विशेषत्वा स्मान् प्रति त्वयावरोदत्तोस्तीत्यभिप्रायेणाहुः न
दितिश्रन्यत्स्मानं अनेनमातरइत्यस्योत्तरं तेषामार्त्रि दत्वेनोपेक्षत्वात् यद्वा सर्वोक्ता
त्यपद्यानुसारेणमारणमेव प्रकटयंत्यः प्रार्थयंते कुर्वन्ति स्वगोलक्षण धनआत्मादि ५६
तं यस्यतत्सांबोधनं अलुक समासः तेनवेदमर्थ्यादिकमभिप्रेतं नधियते प्रियः कोपिय

स्पतस्मिन् अप्रिये त्वयि इति हेतोः आप्तिदंडुः स्वकेदकैः पत्यादिभिः सह वर्त्तमानाः कुशला
श्चतुरा अस्माद्रूपः किं कुतो रतिं कुर्वन्ति अपितु अस्थाने कर्तुं नार्हन्तीत्यर्थः तत् अस्मात्
प्रतिमा प्रसीद आशांच छिंधाः अरं परमतीक्ष्णा ध्यानेद्रंगनया विंदतीत्यरविंदचक्रनेत्र
हेदके नेत्रे यस्येति शेषेण परमसुघातकत्वं चहूचितं एतामुमुक्तयाकोपोक्तिः किंच अ
रविंदवत् रात्राव प्रकाशमानेनेत्रस्य अतः परमसुंदरीष्वन्याश्च अधुनापेक्षायुक्तैवेति भावः
अतस्त्वयामानर इत्यादिना यत्ते पापमपेक्षणमुक्तं तद्युक्तमेवेत्यपरमस्त्वयाभ्युपगमद्वार
तदुत्तरमृद्धे श्लोकार्थश्चायं कुशलामंगलरूपाः साधु इति यावत् नित्यप्रियस्य आत्मनि
निजस्वरूपादिविषये अग्निप्रदैः रपि पत्यादिभिर्हेतुभिः किंतु त्वयि रतिं कुर्वन्ति अपितु नैव
तत् अस्मात् हे वरद ईश्वर नः प्रसीद चिराद्धृदयम् अस्माकम् मा तिष्ठं मा तिष्ठाम शीघ्रं दद

गमनायअनुज्ञां देहीत्यर्थः त्वयि तु अयि इति छेदः अयि अरविंदनेत्र अस्मदंगसं
गार्थं तु यास्त्वयं धनं तु आसां किं घाछिं धि यद्वा आशां व्रजगमनादि शांमास्म छिंध्या
मा व्यर्थं मापातयेत्यर्थः किं वा मानिकुष्ट नेनु स्वयमेव निरीत्य शक्ती धं नत्राजः अयि
र॰दी धनं ध्रुः अवस्थाने इत्यस्य त्वयोवस्थितं नान्वया कांता मित्यर्थः चित्तंसु खेनन वता
५० पहृतं गृहे ध्रुयत्रि विशान्तु न करा व पिगृहादान्ये पादौ पदं न चलनं तव पादमूलाद्या
५७ मः कथं व्रजमथोकरवाम किं वा इथ सुखात्मके नेति गृहादीनां दुःखात्मकत्वं ध्वं
नितं ःसुखेन सहितं मितिवा पादौ यो गृहत्यागमनेवाति विशांतस्तव पापहृतौ
आनतस्तव पादमूलात् पदमेकमपि नचलतः गंतुं न शक्नु इत्यर्थः करयोः पादयो श्च
पहार लात्तदिं द्रिय हृता नयापहुरात् यद्वा नतु मिथ्या वादिन्यस्ते हि कथमत्रागता ५०

इति चेद्युक्तं त्वद्धीनेनाकर्षेण ननु स्वतु स्वशक्तेः अन्यथाऽधुनागमनं संभवेदित्याह:
यदमिति अर्थः स एव अर्थोऽस्माद्धेतोः कथं व्रजं यामः ननु अवलामयैव कथंचित्
प्रेष्यध्वं तत्राह: किं करवामेति वा शब्द उक्तसमुच्चये करा द्वेवा अनुक्तसमुच्चये तत
श्च किं वा अनुसंदधीमहि कुत्र वा यामेत्यर्थः चित्तादीनां भवतापहृतत्वात् कर्मस्व
प्रवृत्तेः कथंचित्प्रवृत्तौ सत्यां वा कर्मभिः प्रयोजनाभावादिति भावः यद्यपि चित्तापहा
रेण सर्वेन्द्रियापहारोऽप्यायाति तथापि विशेषः करपादापहारोक्तिः पतिशुश्रूष
णादिगृहकृत्यस्यान्यत्रगमनस्य च परिहाराय अन्यत्रैव्याख्यातं यद्वा यच्चित्तेसु
खे निमित्ते सुखे विषये वा हर्षवैस्थिरं तद्भवतापहृतं सत् उत अपि न प्रविशत्यपि
ऊनं स्वतः तृष्णत्यमेतत्तामित्यर्थः ननु गृहेष्वैश्वर्यं स्वर्हि गृहकृत्यमनासक्तैव क्रियतां॥

तत्राह : करावप्यपहृतौ गृहसंबंधिकृत्येन निविशतः ननु तत्र गत्वा केवलमधिष्ठा
तृत्वेन स्थीयतां तत्राह : पादौ च भवतापहृतौ न चलत इति अन्यत्समानं अतस्त्वय्येव
चित्तं च रथ एव करौ त्वत्स्थान एव पादौ प्रविशति नान्यत्रेच सूचितं यद्वा भवः ॥
हृ॰टी संसारस्तेन तापस्तेन हृतं नाशितं मा पापिचित्तं लोका नास्तु त्वेन अनायासेन स्व एवे
४८ त्यर्थः गृहेषु निर्विशन्त्येव करावपि गृहकृत्ये न निर्विशन्त एव अतः पतिशुश्रूषाद्य
र्थं न वयं रणपालमिति भावः ननु तर्हि वादिन्यस्तर्हि गम्यतामिति चेत्तत्राह : पा
दाविति किंतु त्वकाठिन्यनात्र स्यात्स्मापि न युज्यते गंतुं च न शक्यते अतो वनाधु
ना किं कार्यमित्याह्यो स वैयर्थ्यमाह : किं करवाव मेति अनेन दृष्टं वनामित्यस्यान्न
ं चिन्तायपहारेण पुष्पादिग्रहणाद्यशक्तस्यादर्शनस्यापि वैफल्यात् किंतेनेति द्वि ४८
नै

नै

नीयपदेच दिदृक्षारोसन्त्वापिपादापहरणानंधमणाशत्रुपासम्यक दर्शनासिद्धेः
किंतद्दर्शनेनति अत्रजन्मैदवनेस्माकंप्रयोजनाभावात् तद्दर्शनार्थे नागताःस्मः
चित्तवित्तस्याभावतापहरणानंतद्दुर्हर्शनाआगताश्चौरंभवंतंप्राप्य अपिगृहीतुं नेतुं
वनथावनेशनानर्थेकुत्रापिगंतुमपितशक्नुमः भवताकस्यापापहरणानुअतो
दृनधनाःकथंव्रजेयामः किंवाकरवामःस्त्रंभवतादिमहामंत्रस्तचोरवरे कस्याप्यु
पायस्याप्रभावादितिभावः अपार्थश्चायं परंतोवर्तमानस्यतमः सर्वत्रैवाव
यःसुखात्मकेनापि यद्यस्मोदस्माकंचित्तमपहृतंनभवति तस्माद्गृहेषु
तत्रविशात्येव यत्करावपि पादावपिअपहृतौनभवतः अतोगृहसंबंधिकृत्ये
तौतौचनिर्विशात एव अतःपरंनिजस्यांतंप्रतितौचलत एव अथोअतःकथं

यामोन्यत्र कुतो वा करवाम त्वदुक्तं इति श्लोकोक्तं यमुनातीरगमनादिकं निरस्तं
यद्वा गृहेषु भवनासु खेन अपहृतं चित्तं चित्रं यत्तु यस्माद्धेतु हृतास्ते निर्विशन्ति गृ
हेषु न वनासु खेन अपहृतौ कराववपि यत्र हस्तौ न्यस्तौ निर्विशतः पदे निश्चितं यथा स्यात्त
था पाराववपि तथा तस्माद्व्रजं नः धर्माद्विचलत्त्व पादमूलान् कथं व्रजेम यामः
किं वा करवामेति सिंचांग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृ
च्छयाग्निं नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे नेत्य
सिंच नैव निर्वापयेत्यर्थः जलप्रवाहेणाग्निमिवेति रूपकं तोज्ञेयं आदौ क्रिया निर्दे
शः परमान्निवेयच्छेण न यद्धन्यसाहृच्छयाग्निनासमासांतः प्रविष्टेनापि संबंधः
चक्रहृत्स्थयाजनितानाग्नेस्तायेव निर्वापणं युज्यते नेति विवक्षया हरशाद्धे नाग्नेर्महत्ता ५९

श्री र
स-टी
५९
59

पिधत्तिता अन्यथाल्पेनैव जलेन निर्वापणसि हरकलेत्यनुपयोगः स्वार्थेकः
हासादीनांक्रमेणधृतैर्धनवानतं धुनितं हृदिशोतेव सती हृच्छयः कामः अतस्त
न्निवर्त्तकौषधस्यार्प्पनं प्रवेशनापेक्षायोऽधरामृतहरस्य पाने तथाऽनन्यप्रति
कार्यंच सूचितं यद्यपि नायिकानां नायके संभोगप्रार्थनं व्यंग्यमंगेष्वेवोपयु
ज्यते ननु सा तादृशी कृतया तथापि लोकोत्तरप्रौढानुरागेणोत्ता सा परमार्त्तिभ
रेण विचारापगमान्नत्रापि विरुध्येत यद्वा त्वदधरामृतहरकेण त्वदरागमनेन व
र्णमयतामिवगतेन श्रोत्रजनानुहरयति आप्यायतीति त्वदधरामृतहर
कं वचनं तेन हृच्छयस्मिं हृदयवर्त्ति संतापं सिंचनाशयोति वचनामृतेना
स्माकं तापं नाशयेत्याह नोचेन यद्यिय दिनासिंचसिंचसि यातेनेतिमर

रं० टी०
५०
ग्रं० नि०

ले यामतिः सा गतिरित्यादि ध्यायेनानतिनेष्ठ सिद्धो परमोत्कंठया साधन
विशेष उक्तः यामेति प्राप्स्याम एवेत्यर्थः तत्र चासंभावनाव नात्वत्सख्यप्रभा
वेन नाल्ली न्यायेन संबोधयंति सख्य यति ग्रन्थत्रै वर्जितं यद्वात्वत्पदयो
रेव ध्यानेन चिंतया यो विरहाक्लिष्टलेनोपयुक्तदेहाः तत्र ध्यानेनेति विरहा
क्रेरपि कोद्दीपने साधनं यद्वा विरहजाग्न्युपयुक्तदेहानां गोपीनामिव
ध्यानेन पदयोः पदवीं प्राप्तिं कं ति त्याज्य न संयोगमित्यर्थः याम यास्याम एव
अतः प्राप्य मात्रं स्त्रीवध मात्रं च न वा व श्रेष्यति वयं तु तत्संयोगमव पदं प्राप्स्याम ए
वेति यद्वा विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा अपि पदयोः पदवीमोहतमित्यर्थः ननु कथं
मङ्क्षानां मोहः स्यात् तत्राह ध्यानेन मोहस्यैव चिंतया वांछ्येत्यर्थः ननु तथा ५०

पिनासौवोघरेननत्राङ्गः सखेइति सखे इति सख्येनेदमेवाहितंनः क्रियतामित्य
र्थः इति महात्म्यान्त्यंताभावप्रार्थने मोक्षस्यात्यंताभावना श्रीभागवतामृते विहृते
व यद्वाध्यानेनयापदवीवैकुंठाख्यपदं तांयामेति कदाचिदुद्धवादीनां केनचिदुःखे
नमोक्षादिप्रार्थनमिव वृंदावनविहारैकप्रियाणां तासां श्रीवैकुंठलोकप्रार्थन
मपितुःखभरादेव यद्वाध्यानविषयेया विरहजाग्नुपयुक्तदेहागोप्यः ताश्चपिभ
वत्यासाङ्गोमिकं नयामनेष्यामः किमुतात्मन इत्यर्थः इयंप्रेममदोक्तिः किंवान
यामेति सख्येनप्रार्थनमेव यद्वानवपारयोर्ध्यानेनविरहजाग्नुपयुक्तदेहायागो
प्यस्तासां पदवीं यामनमरिष्यामइत्यर्थः ननत्वमनुनयसइत्यभिप्रेत्याङ्गः स
खेइति तासांनैवदेहेन रासक्रीडाप्राप्तिं पद्येव यत्यादिभिर्वर्णितद्भवानन्मोचना

र्थध्यानाच्चरणं तासामनागमने तांस्पदर्शनमननात् यद्वाध्यानेनापि नवपदयोरं
तिकं यास्याम: किं कात्का त्वयापश्चात्यार्थिताऽत्रपि नयास्यामएवेति किंवास
र्वसामग्रीयुक्तेस्मिन् जन्मनि तदसिद्धा परस्मिन्न तस्यासंभाव्यत्वात् यद्वाविहजा २४
र॰टी ग्रेरेवउपयुक्ताउचितादेहा: ननु संभोगाम्र तयोग्याया या संताः अधुनात्र दसिद्धा
५१ कालान्तरेपिजन्मान्तरेपि विरहस्यैव निश्चयत्वादिति भाव: यद्वा जन्मान्तरे ध्यानेना
51 पितेपदयोरंतिकं मार्गमपि वायामेति प्रेमार्त्तिभरेण प्रार्थनं तत्र च सखीत्वेनैव इमा
शायेन संबोधयंति सखेव इति अलमति विस्तरेण अनेन नन्दयौतेन स्फोटनरं हृच्छयाग्नि
निर्वापणेसति यत्नाघातुमपि शक्नुम: अन्यथा च मरिष्याम एवेति किं तत्र यात्रा
दिनेतिशेषार्थ: अंगहे महालंपरत: अस्माकं हा स्माव लोक कलगीतेन सहजे ५१

नजानीयस्तवहृच्छयाग्निसंतप्तदधरामृतपूरकेणैव सिंच अस्माकंमध्येसाकाचिन्नास्ति
वयस्याग्रधरामृतेनसुकामाग्निंसेव्यसीत्यर्थः इतिस्ववर्गेणांसर्वथानैरपेहृतं
सूचितं अथचस्वाभीष्टपरममधुरवस्तुनिदुर्लभेसतिलुब्धैःस्वस्यैवाधरपुटी वैः
लिह्यतेइतिनर्मभंगीव्यंग्यानोचेत् यद्येवमस्मत्तापंयानास्माकंनिर्हंधत्तदुरा
ग्रहात्तुविरमसि तदावयंस्वपतिविरहजाग्न्युपयुक्तैर्देहावरंभवेमपरंम्रियेमहीत्यर्थः
तथापिसर्वेसेंद्रियेध्यानेचिंतनेपितवपदयोः पदवीमपिनयामनयास्यामइत्य
र्थः ननुमहाकामिन्यः श्रीबलदेवेपियुष्माकंभक्तिर्दृश्यते अतस्तस्मैवकामपा
लंयातन किंवाच्चत्वदीयायूयंमयाकथंस्त्रीकार्या इत्याशंक्यसशपथमाहुः।
यर्ह्यंबुजाक्षतवपादतलंरमायादत्तक्षणंक्वचिदरण्यजनप्रियस्यअस्प्राक्ष्म

तत्रश्च निमात्यसमस्तसंगस्यानुत्वयाभिरमितावयमपारयाम इह हेव्यंबुजाक्षे
भिपरमसौख्यंस्वचितं नलंस्वरूपं किंवैस्वधोभावा: तदस्मास्मिन्नदीघनस्तं स्मै
संबंधप्राप्ता:स्मईत्यर्थः एवात्रेमणाविनयोक्तिः सकारमयानीतिरमालक्ष्मीस्तस्या
कृ.टी अपिक्वचिदेवदन्तत्वं अतोरएपजनानामस्माकंचंद्रमणयोग्यताभावेपिता
५२ यस्येतिपरमकाहएवंस्वचितं अन्यसमस्तमिति यदिकदाचित्कथंचिदन्येषा
52 मेतिकेतिष्ठेमानदापरोक्षमेव नतुसाक्षात्संमुखे अंजइति यदिवाकथंचित्
समक्षंस्थितिष्ठेम तदाचपरमदुःखैवेत्यर्थः स्यात्तुमपि किंतु न उपवेष्टुं शाये
तुंवेत्यर्थः तत्रत्वयैवनागरशेखरेण संपादितमित्याह: त्वयाभिरमितोरमितो इति
वतैरवदेतिश्चयेवा अन्यानैर्व्याख्यातं यद्वारमायाः सेव्यमपि नवपारयामस्तं ५२

अरे एषजन प्रियत्वादरे एषजनेनकामे वदन्न हरणे अतः कचित्कस्मिंश्चित्स्था
नेकाले वायर्हि यावत्तत्र स्वहस्त कचिद्न्नहरणमितिवा कचिदनिर्वचनीयदे
शेइत्यर्थः तावदारभ्य त्वयाभिरभिनताः संतोषिताः यद्वा स्वप्नादौरति विशेषं
नीताः सत्यः अन्यत्समानं यद्वा अहोमहामोहनकालांतरेत्वदंगसंगाशयावा
गृहेगत्वातिष्ठेम तदपि नघटनेमहाधूर्तेन त्वयागृहमुखस्पर्शादेव सेवविलुंठ
नदित्याकूः यर्हीति स्पर्शनेहेतुद्वयं रमायादन्नहरणामितिरमायरमणाय स्वाद
न्नहरणं गृहीतावसरं अरे एषजनानां प्रियस्येतिच त्वयाभिरमिताः सत्य एवक
दाचिदस्प्राक्ष्मेति तत्रनिजाविवेकदोषोभिरस्तः अतस्तत्प्रभृति किमप्यन्यत्रे
चनेकथं च गृहं यामेतिभावः यद्वा अरे एषजन प्रियस्य तवयारमा श्रीराधा तस्याः

पादतलं अन्यन्समार्त्तं नदेष्टव्यं विनेदमर्थेद्वयं यद्यपितत्रैवसापिसमगतास्ति त
स्थापितत्वंसंगावस्थितित्ति निष्ठाविज्ञापनेनान्या: सर्वाङ्गपितस्यामिवस्वेषुनस्पृ
निजनयितुं तथाचुरितिज्ञेयं अनेनार्थवेद्यस्योन्नरं स्वाभाविकप्रेमविशेषेणेवा
ह॰ टी॰ गतास्म: ननन्वजनवत् साधारणप्रेमेति चेत् पार्थ: हेअरण्यजनसदाअरण्यच
५२ रत्वात् अरण्यमेवजन: यस्मिनोयस्यातिवाप्रियस्यपस्तु: पादतलं यर्हिअस्मा
53 त्म कथंभूतं नवरमायरमणायकश्चित् कुत्राप्यंशेअरत्नं त्वणंअदत्त्वावसरं न
स्पृष्टतिन्वयाभिरमितानु अयेनशुभावहेन विधिनाअभिरमितावयंतु अन्यस
महंस्यातुमपिअंजस्लेननपारयाम: ननुउदारशिरोमणेमासिंचाधराम्रतान्य
णेनास्माकं हृच्छयाग्निं निजदास्यमात्रमपिदेहीतिचेत् तथापिभोमुग्ध्यवुद्धयो ५२

मयैकाद्वितीयावासीकार्या: अन्यथायुष्माकमनयं तवाङ्कस्थे नान्योन्यं निरन्तरसापत्न्या
द्यारायतावपितुः स्वं भविन्नैवत्याशंक्य हृष्टांते न तत्परिहरंतः परमात्मर्यादास्यमा
त्रैकृत्या । यद्वा अग्रे दासं प्रार्थयितुं तस्य सर्वोराध्यमहालक्ष्मीकाम्यत्वेन परमोत्कर्ष
प्रतिपादयंतस्तरेव प्रपद्यमाना आहुः श्रीयत्त्वदंबुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वा
पि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टं यस्याः स्ववीक्षणकृतेन्यसुरप्रयास स्तद्वद्वयं च त
व पादरजः प्रपन्नाः ३७ उ तस्य प्रियस्याः स्ववीक्षणेनि मित्ते पित्रन्येषां तद्ध्याति रि
क्तानां सर्वेषामेव सुराणां ब्रह्मादीनां प्रयासः इति महात्म्यविशेषेण मात्सर्यसं
भवात् सपत्नीसंगास हितस्थलात्स्त्रियाः सूचिता एवं तस्य तस्यां मनाग सक्तिश्च ध्वनि
ता तथापि सा श्रीरपि सपत्न्या सहिता पि मदंबुजरजु एवयच्चकमे तद्योतंता

गवत्नीभिः यद्वांछया श्रीललनाचरत्तप इति श्रीसनकादिभिश्चात्तनीयसंकथे यद्वै
विभूतिनिह पयान्तनु बलमनोरथार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः धन्यार्पितौ
झिन्तुलसी नव दाम धाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयानेति तत्र हेतुः भृत्यैर्जु
र॰टी॰ ष्टमिति सर्वतोधिक प्रीतिपात्रदासवर्गविशेषसेवितत्वेन रजस एव परमोत्कृष्टत्व
५४ मम नाद्भित्यर्थः यद्वा वैकुंठनाथस्य वक्षसि परं लब्ध्वापि श्रीर्यस्य तव पदांबुजरजः
54 किल निश्चय मसमोर्द्ध माधुरीभरमोहितत्वात्तु कामे तद्वत् श्रीवत्र पादरज एव
तत्र वयं प्रपन्नाः शरणं गता स्म नाश्रिताः तत्र पादरज सादास्य लक्षितं तत्र यथा पर
मभक्ता निजनीचतत्र विवक्षया पादरज इत्येव नत्तु साक्षात् दासत्वमिस्तुक्तं तस्य
च परमदौर्लभ्येन किंचिन्मात्र विवक्षया एकतं यद्वा दास्ये सत्येव पादरजः प्राप्य ५४

ते किं वा नस्मिन् प्राप्नुवदास्यं संपद्यते इति पादरजसः कामम्मानन्वप पन्नताच।
यत्तु शिरसि न्यस्तं वैधाय कृत्वानीतच्छेदेन श्रीवन्न देककरमननिष्ठ बोध्यते यद्वा यत्
यस्मात् इति सर्वमंबुजइव करप्रयोगः श्रियस्तेन सर्वतापहरणाद्यभिप्रायेण
आत्मनि च तदप्रयोगः पादरजः पुनरुक्तिः दास्यमात्रापेक्षाबोधनार्थं स्वाय
थास्या पत्यदोषं न्यहास्यलालसपानमेत तथा च वयमपीति भावः अन्यत्रैर्व्या
ख्यातं यद्वालुलस्याः संबंधि तस्य गोविंदचरणप्रियत्वेन सदा तत्रैव निवासप्र
भृत्यैरनंतैरुक्तएव मिति तत्र वहूनां संघर्षोपि दर्शितः सारंगाणां पादांबुजमित्युक्तेः
अन्येषां तु रेतराणां देत्यादीनां तु राणां च प्रथाम इति अन्यत्समानं अनेन भर्त्तु
रित्यस्योत्तरं भर्तुः शुश्रूषादिकं न हि परमो धर्मः किंतु त्वद्दास्यमेव परमादिश्रा

रा टी
५५
55

थ्येऽरुपाकराद्वत्तयाश्रियापि तस्याप्रार्थ्यत्वादिति यद्वाय त्पदांवुजरजः यस्य नाराय
णस्य पादपद्मरजः श्रीशुकमेनद्दन्नवसद्वृयल्लंतत्स्यात्तव पादरजोवयंवहूप
न्नाः तस्मात्तदात्मजोयं तेनारायणस्य भोगुणोरित्युक्तत्वात् शोकं समंजसमेव
एतदैश्वर्य्यं विनाद्यमर्थः श्लोकार्थः तादृशी सत्यपि तादृशस्यानं लब्धापि तादृशेया
दरज एव श्रीशुकमेनन्तुप्राप्नोतीति तस्याश्च विवेकः सूचितः यस्मादृतिबकृजनकाम्य
तयाकश्चिद्दृष्टोप्यारोपितः अतोऽविचारयानल्पनारहितयातयैव तत्त्वं द्वास्यं काम्य
तेति युक्तमेव यद्वा यस्याः स्ववीतत्वेसुप्रसवीतत्वेऽन्येषां सुरगणां सानि कन्ना
मपि मार्ग्गोर्नवीतत्वं एतदर्थं प्रयासः स्थितिकालमदादिभिरंधीकरणाम् स्था
नकाले गतं त्यानतया मूर्छाकरणाच्च सा श्रीरेव च कमेकलस्य वामेव तासि पीता ५५

सु ह्यस्माकं पि रक्षकोऽसि । सा च गर्न्नादिभिर्क्लेशैः स्त्रीरिति निव्रजे रक्षिता पितानन्दमिश्राद्येण तासां
मेघश्व च र्म वयं च न दृष्टाः स्मः किं यत्त्वत्पादरजः प्रपन्नास्मवेमः अपि तु सर्वविचा
रः स्त्रियस्य स्नानयो मोक्तुं शुश्रूषणाद्यर्थं गृहं किल यास्यामः एवेति तन्न स्मानु
जः प्रपन्नत्वात् प्रसादं कुरु तमेवाह: तन्नः प्रसीद वृजिनार्द्दन तेऽङ्घ्रिमूलं प्राप्ता वि
सृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभू
षण देहि दास्यं ३८ दास्यमेव देहीति ननु नवयौवनोन्मत्ताः दास्यमपि लज्जादि
प्रार्थ्यं कथं देयमिति चेत् न च सदैन्यमाहः त्वदुपासनाशाः सन्त्यो वसतीः सर्वबं
धुपरिकरं सहितं गृहान् विसृज्याङ्घ्रिमूलं प्राप्ता वयं प्रपन्नाः सर्वपरित्यागेन प्रपन्ना
नीमा नामव श्यं पूरयितुमर्हसीति भावः अन्यथा चास्माकं मरहुः स्वस्या तच्च
ना

नवानुचितमित्याह: हेरन्तिनाईनेति तत्रचेत्‌ रसिकशेखर रसविशेषमय
मेव दास्यं देयमित्याशयेनाह: त्वदिति तच्चोचितमेवेत्याह: हे पुरुष भूष
र॰टी णेति यन्न त्वं तैर्व्याख्यातं यद्वा ननु गृहहिएपल्लर्हि गृहेषु गत्वैव मङ्गलै गोपैः
दै सह मज्जनं क्रियतां तत्रैव न हुं शेषोपकरणसंपन्नेरितिचेत्‌ तत्र स्वकाङ्क्षाह:
५६ वसती विसृज्येति तत्र हेतु: नवोपास उपास्ति: तस्य नाशो यास्तुता: तत्र त्वद्
56 नत्रासिद्धेरित्यर्थ: किंच हे महामोहनता न्यभक्तवदस्माभिर्हीस्यं प्रार्थ्यते यत्कृहे
षु गोपयन्नै: सह सिध्येत्‌ किंतु दास्यविशेष एवेत्याशयेनात्वं ताड्याभिनय पूर्वक
माहुः पुरुषोज्जीवनस्पृहः स्यातं हृदयं तनुरुपनीउयति ऊषरुमायाभिति हे ५६
तथाभूत तव सुंदरशंभास्मितत निरीहत लोम्या किंच हेस्तुद रस्मित निरीदलता

र्थः किंच हे सुंदरस्मित विरीहणः अनेनाधरेण नयैवेदं वदसीत्यवहित्थया गुह्यमानं
भावं वाङ्माधुर्याभिर्व्यंजयंति ननुत्वनेनोयकीत्रः कामस्ते न तत्प्राप्त्यात्मादेहीयसां
नः अनन्तत्वत्नीकारमादोढुं तं क्रुरु अन्यथा त्वदशोपस्थितिरिति यद्वा तत्स्वनीका
रस्वरूपं दास्यं देहीति भावः यद्वा ननु मद्भजस्त्रियो मत्कृते नवरागोपानां कन्याप
भार्यात्वादिना युष्माकं स्वतः सिद्धमहं दास्यमस्त्येव किं तत्प्रार्थनेन तत्राह त्वं
किं नु अस्माधारणमस्मद्भुहितं तत्देहीति सर्वे यच्छमाकूः तत्स्नात्मनां योग्यं यत्तु न
थास्यमित्यर्थः साक्षादात्मानि ईशः विनयलज्जादिना किंवानइति एवं स्पाद्भुवंगः
यद्वा अत्यंतानासक्तग्रहणमाकूः तस्मात्मनां स्त्रीणां कांस्याचिदपि दास्यं देहि अ
स्मभ्यं एतादृशीनां दास्यमात्रेपि तव प्रसाद विशेषो रवरूपं भवितैवेति भावः ।

र॰टी
५२
57

नेनदुःशीलइत्यस्योत्तरंत्वद्गुपाशनाशयासत्यनेरपि त्यागोयुक्त एव नन्विष्टं तोलि
खितएव विशेषतश्च वसंतीनां त्वद्गुपासनं नाशकत्वेन मतत्रयच ततस्त्वामिनोने षांस
बंधेनत्वदृक्तजनयानानन्ते यानि किंन एवो विन्याज्याएव किंचित्वत्कामनप्राप्त्यनें
तत्त्यागेकथं वा विचारः दोषावामहाभुजंगग्रस्तानां कानामास्त्वनिवेशघार्थः वृजि
नं पापं अन्येषामपि पापनाशनोसीतिवयं त्वदंघ्रिमूलं प्राप्ताः अधुनानैवपापे
मतिं दृश्यते अतः प्रसीदास्माकमौत्रग्णमनापराधं त्वमस्य मयेत्वावहृ भुगुल्पा
निधेहीत्यर्थः यद्वा ननु महास्यलत्स्यागअपिदुर्लभं रूपधारीयमानांगीकुरुहने
तिचेन्नत्रसाभ्यसत्यमाङ्गः यावमतोः विसृज्यत्वद्गुपासनाशनः सत्यसत्वांघ्रिमूलंप्रा
प्ताद्दास्यइवाश्रितास्तासांनीवकामनप्राप्त्यनं चतुर्थ्यर्थेषष्ठीतामोदास्यं दे हि ५२
गं

अस्माकं पनिव्रतानां नेनालमित्यर्थः धुरुषान सारवीनेव ननुस्त्रियोऽभ्यर्थयन्तीति
तथाभूता अतस्त्वया किमस्मकमिति किं वा हृदयरोहकनिःसर्व वदर्थः नतिंक
त्वयि भक्तापीति भावः ननु दास्यं रसिकास्ताहि अप्येताहृशभावानां श्रीदाम
स्तु बलादीनामिव दास्यमंगीकुरुतेतिचेन्नत्र किंवा दास्यविशेषप्रार्थने हेतुं सभा
वमाङ्गः आगवीत्यालकाञ्चनमुखं नवरवंडलश्रीगंडलाधरसुधाहसितावलोकाद
त्तानयंच भुजदंडयुगं विलोक्यवक्त्रः श्रियैकरमणंच भवाम दास्य सात्ताईतिके हृ
ष्ट्वा प्राधान्येन श्रीमुखस्य भुजयोर्वतस्स ष्ववर्णनं गंडचुंबनाऽधरामृतपानगंडालिंग
नाय तिप्रायेणतत्र वालकैर्ललाटोपरि विलसद्भिरावृतमित्यर्थः भागस्ता कुंडलश्रीति
द्वयोः पार्श्वयोः ` ` ` - नेनावलोकाय स्मिन्निति नित्यम्बौं मध्यभागयोरित्येव सर्वत्र शो
धौं

भोक्ता स्थलरूपकोणगे - - - दर्पणादिभ्यो पि सो दर्पघ्निनारत्नमभयं भक्तानां देत्यव
वधादिनायेनेति वलिष्ठत्वादिगुणः नेनव चातुर्यगुणयत्वादिभ्यो भयं परिहृतिं वृ
तुनसु गाराक्षे षेलका मादिभयहरत्वमभिव्रतं दंडरूपकेणमहरत्नष्टथुदीर्घत्वाद्योकारवेशो
वृ॰टी एवं श्रियालहृम्पानि जशोभयांवाकृता एकं श्रेष्ठंत्र द्विनीयंवारमणमिति परमसौ
५८ दर्पशोभादि कंचोक्तं चकारहृदयं विलोक्ये मिथुनरुक्ति श्रीमुखवजुजवद्त मोरपिप्रा
58 धान्यविवदया किंवा यसीत्वेन नत्र दर्शनमात्रे कहेतुतोत्तयान तुम्परममोह नेनवदर्शि
ना अतो दासीत्वेन नत्र दृसाविशेषस्य यथाय थंप्राप्ता दनुभवसंसिद्ध्या दास्यएवभवा
मसद्भावार्थः वर्तमानार्थां पंचमी गूढोयमभिप्रायः विवाहे सति यत्नी नेनभजना
दप्यौपपत्येन भजनं परममहासुखं तच्च श्रीभागवतावमने काव्यादौ च प्रसिद्धमे ५८

अत एवात्र दास्यविशेष एव प्रार्थितः अधुना च प्रार्थ्यते दास एव भवामेति अन्य
नैर्व्वर्जितं यद्वा कुंडलयोः श्रीः शोभा येन तत्तन्मुखं केषांचिन्मते श्रीति दीर्घपा
ठः तत्र कुंडलयोः श्रीस्वरूपे गंडस्थले अधरसुधा च ईक्षितं तथा हसितं चाव
लोकं च इति सर्वेषां श्लाघ्यं योनितं विलोक्य सुदृश्यं परमसुंदरं यद्वा जगतामेव
विशेषेण लोकानां दृश्यं यद्वृत्तस्तत् पुंसामपि मनोहरत्वात् अत एवोक्तं श्रीकपिलदे
वेनावतोऽधिवास ऋषभस्य महाविभूते पुंसां मनोनयननिर्वृत्तिमादधानामिति अ
स्यार्थः ऋषभस्य सर्वश्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्येत्यर्थः निजाशेषभगवत्ताप्रकटनात् पुं
सामपि किमुत स्त्रीणां साक्षात् मन्मथानपि सान् युक्तेति अप्यर्थे च शब्दः प्रिय एकं रम
णं क्रीडास्थानमपि स दासमत्र निवासात् किं वास्तु स्वमपि सदा नदास्यपात्

रु॰टी यद्वा श्रियः शोभाया अपि एकं श्रेष्ठं मद्द्वितीयं वारमणं विसर्गलोपे संधिरार्षः
एतेन स्वर्ग्यमित्यस्योत्तरं त्वच्छ्रीमुखादिवीक्षणेन औपपत्यजन्यत्वे नत्वस्माकं
कोनाम दोषइति किंवा औपपत्येन त्वद्भजने सर्वानंदादेवैकुंठलोकसुखाद्यपिल
५९ घ्वादिभजनानंदादपि च परमसुखविशेषसिद्धेः किंनामास्वर्ग्यत्वादिकं अतः
59 कुंडलस्त्रीणामेव त्वया सह तदुचितमिति श्लोकार्थः एतादृशेन तव श्रीमुखादिकं वी
सौ क्ष्यापि न वदास्यः कर्मेव योपि भवाम संभावनायां पंचमी भवेम किं अपितु नैवे
त्यर्थः तत्र हेतुः श्रिय एव एकं रमणमिति सर्वेषामेव विशेषणं चंचलायास्तस्या
एव नतु स्थिराणां पतिव्रतानामस्माकं त्वन्मुखादिरमणमिति यद्वा कुंडलश्री
त्यादि रूपं च लकावृतमुखं तव त्वया वीक्ष्य विशेषेण ईक्षितया नादर्शयितामु ५९

ज्ञादंडयुगं च त्रिलोक्या विरोधेन लोकयित्वा दर्शयित्वा वत्तश्च दर्शयित्वा भयं प्रतिवयं
दत्ताः भयायसमर्पितावृथमित्यर्थः अतोऽस्माकं भयाभावाय अमदास्पोम दरहि
तसुखेभव ननु शिष्टवर्गशिरोधार्यास्तथापि महत्त्व लोकश्चित्तार्थं अवश्यं सदावारी
पालयितुं युज्यते तत्र सदैन्यपरोक्षमाऊः वाकाह्णंगतैकलपदायतवेणुगीतसं
मोहितार्यचरितांचं चले त्रिलोक्यां त्रैलोक्यसौभगमिदंच निनीक्ष्यरूपं यद्गोद्विजद्रु
ममृगाः पुलकान्यविभ्रन् ४० त्रिलोक्यां वर्त्तमानाकास्त्रीनिचलेत् अपितु सर्वैव
चलेदित्यर्थः श्रीशिवांकरस्थपार्वत्यादीनामपिमोहदर्शनात् नत्वस्कादादौप्र
सिद्धमेव अत्रापि देव्यो विमानगतयइत्यादिना सूचितमेव कश्चिद्भावेणुगी
तेनो देतुनामरूपंच परममोहनं सदाविराजनीतिसविकारमाऊत्रैलोक्यौति

ह॰टी
६०
60

त्रैलोक्यस्य ऊर्ध्वाधोमध्यवर्त्तमान लोकत्रयस्य सौभग्यं सौभाग्यं जनप्रियत्वं सौंदर्यं
वा यस्मिन् यस्माद्वा तन् इदं प्रत्यक्षवर्त्तमानमित्यन्यथात्वनिरस्तं यद्वा असाधार
णं अनेन श्रीरघुनाथस्य यत् सौंदर्यं दृष्ट्वा मुनयोपि मोहिता भावविशेषं गताः
तथा च पाद्मोत्तरखंडे पुरा महर्षयः सर्वे दंडकारण्यवासिनः दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र
भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहं ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुले इत्यादि महा
कौर्म्ये च अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे भर्त्तारं च जगद्योनिं वासुदेव
मजं विभुमिति ततोपि वैशिष्ट्यमभिप्रेतं अधुनापि जाशेषभगवन्माप्रकरनात्
यद्वा इदं अनिर्वचनीयं परमाद्भुतमित्यर्थः प्रतिबिंबादौ दर्शनात् न वापि भाव
विशेषोत्पादनेन विस्मापनात् तथा चोक्तम् उद्धवेन विस्मापनं स्वस्य चेति निरी ६०

त्येतिवेणुगीतस्यश्रवणस्मरणादिनापिमोहःस्यादेव तत्रापिसाक्षात्
दृष्टाकावानचलेदित्यर्थः यद्यस्माद्रूपात् गोदुह्वेनरूपवत्सामहिष्यजादयोपि
ग्राम्यपशवोलक्ष्यंते गावःपशुत्वेनाविवेकहीनाश्चापि पुलकानिनिवद्धन्वे
नस्तर्वांगेषुसदैवनिद्योत्यते तेश्चान्येपि विकाराउपलक्ष्याः अस्पंदनं गतिमता
मित्याद्युक्तेः अविभ्रन्नुभावविशेषोरस्यात् इतिवेणुगीतादपिरूपस्यपरममोह
नत्वमुक्तं यत्तु रुक्मिण्यादेव्यावर्णनेरूपंदृशांदृशिमतामखिलार्थलाभमिति उ
द्धवेनचोक्तं विस्मापनं स्वस्यचेति तत्तुहठवनाद्यस्यचैविहांक्षेयं चक्षुष्मतां सौंदर्यग्र
हणसंभवात् तथापरमविरक्तशिरोमणिसमस्तसहृच्चारनिधानस्तद्भावेनाश्चर्यविशेष
हष्टाविस्मयसंभवाच्च अत्रचगवादीनां तत्तद्भावेदिपेमविकारोक्तेरितिदिक् अत्र

त्रैवर्ग्येऽपि तत्र पुरुषार्थेष्वपि चलिता इति द्विजद्रुममृगाणामपि पुलकोद्गमस्य किंवा श
क्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगा इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य देवादीनामपि मोहस्यानुसारेणेति।
अथवा यदित्यव्ययं यावदर्थे वेणुगीतरूपाभ्यामित्यर्थः वेणुगीतस्य मोहनत्वं विशे
वृ.टी षतः एकविंशाध्याये व्यक्तमेवोक्तं पंचत्रिंशे च वक्ष्यते अन्यत् समानं एवं तस्य वेणुगी
६१ तस्य योग्य परममोहनत्वमुक्तं तस्य नाम्नो मोहनत्वमंगेत्यनेन सूचितमेव परममोह
61 नत्वेन श्रीकृष्णेति साक्षात् कृष्णाप्य संबोधनात् अतो शब्दपारिशेष्यार परित्यक्तो गे४
पि दोषो नाम नाग्रहे नेतिभावः वस्तुतस्तु तादृशेन नाम्नां सदाचारेणाभिकारात्
तत्पूर्वं विचारितमेव अत एव श्रीस्वामिपादैः लिखितं तत्र धौनकशाद् श्रवणमात्रे
णापि सावत्रिजकर्मत्यागो व्यक्त इति ईश्वरस्य च सर्वशक्तिमत्त्वात् लोकसंग्रहार्थं ६१

सदाचारपरिपालनेनतस्य संभवेदेव तत्प्रेमविवशानांबाधाक्षाकथंसंभवेन् एवमेव
तेषांमाहात्म्यविशेषोनिरूढोपितेनैवनिरपेक्षंमुनिंशान्तमित्यादिवचनैश्शिक्षितः
इति अथैनेनश्रवणादित्यस्योत्तरं पुरुषाणांतत्रापिमुनीनामपिपूर्वावतारे अत्रचग
वादीनामपिसाक्षात्मोहोयत्रस्यात् तत्रास्मादृशानांकावार्तेतिविवेकहानावस्माकं
नदोषइति किंवायस्यनिरीक्षणवेणुगीतश्रवणमात्रेणगवादीनामपीदृशानंदलक्षणं
संपद्यते तस्ययथायथंसाक्षादुपभोगेनप्रेमविशेषलक्षणः परमानंदःसंपत्स्यतएवेति
सन्निकर्षोहियुक्तएवेति वस्तुतस्तुयस्यश्रवणादिनापिभावःस्यात् तस्यसंनिकर्षेण
भावोविशेषतःसंपद्यतेएवेति शेषार्थः अंगहेकलपदायतवेणुगीतसंमोहिता
कास्त्र्यार्यचरितान्नचलेत् अपितुनकापीत्यर्थः यन्निरीक्ष्यगवाद्याः पुलकानिबि

हृ॰ टी॰ ६२ 62

भृतिस्य इदं तेन वरूपं सौंदर्यं त्रिलोकानां नास्ति किंच पितुश्च हस्यवेत्यर्थः अतो वेन त्वं मा
गर्वं मा वहेति भावः यद्वा हे कलपदायतवेणुगीत हं संमोहित काम संमोहित इत्य
धैर्यमुक्तं नेत्वन्नः सकाशात् किंभूतात् आर्याचरितात् परमधार्मिकादिति भोक्तुं ते।
यद्वा हि कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्यं इति परमधार्ष्ट्यमुक्तं नेतत्वचरितात् पा
रदारिकत्वलक्षणात् कान चलेत् नापयायात् के दस्वीकुर्यादित्यर्थः अन्यत्समानं।
एवं प्रतिवचनैस्तदुक्तं सर्वं क्रमेणापहत्याधुनातत्स्याव तारप्रयोजनं प्रदर्शयंत्यः प
रमात्त्वां सकाशाद्धि प्रार्थयन् व्यक्तं भवान् व्रजभयार्तिहरो भिजातो देवो यथादि पुरुषः
सुरलोकगोप्ता तन्नो निधेहि करपंकजमार्त्तबंधो तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किंकरी
णां व्रजस्य भयं भवादितः आर्तिश्च ज्वर घाप्ते: यद्वा भयं लवदर्शनस्तेनौ आदि भ्यो दावा ६२

रंत

दिभय स्वस्यार्त्ति स्ववर्ग बालादिभयः यद्वाभयं त्वद्विरहदुःखं कयागार्त्तिस्तदुपेक्षया प्राणांतरे
व्रजजनानामार्त्तिः वाह्यांतरशेषबाधारूपस्तत्र सर्वं संमतं एतच्छ्रीमन्मोहेशेनोक्तं किंवा
व्रजस्थजनाः कालांतरेप्येतद्व्रजभूम्याश्रिता ये जनराशेषबाधारूपस्तत्र सर्वं संमतं एतच्छ्री
मन्मोहेशेनोक्तं किंवा व्रजस्थजनाः कालांतरेप्येतद्व्रजभूम्याश्रिता ये जनास्तेषामपि कि
मुतास्माकं तद्दूरः सर्वं तत्राशनायेत्यर्थः अभितः अशेषभगवत्प्राकट्यविशेषेण जा शै
तः प्रादुर्भूतः यद्यपि भूभारहरणादिकमपि प्रयोजनं तथापि व्रजभयार्त्तिहरणमेव मु
ख्यप्रयोजनं तत्र तदर्थं कृतलीलयैव सर्वत्र मुख्यप्रयोजनं निजप्रेमरसविस्तारः सिद्धः।
तदर्थे दीनकारुण्यविशेषेण धर्मातिक्रमोपि कार्यं इति हृदं तेन बोधयंति देवः जगता
मेव स्वज्यः यतः आदिपुरुषः जगत्कारणभूतः परमेश्वरः सोपि यथा स्वरलोकगोप्ता मु

र॰टी॰ ६३ 63

रलोकः तेन तत्रत्यालक्षणेन यद्वा सुरश्च लोकाश्च अन्येपि जनजनाः तेषां गोप्ता तत्प्रतिपक्षा
दिमारणेन रक्षकः सन् यथा ज्ञायते गोप्ता यथा भवतीति वा तथा यथा सर्वज्ञनस्य सा
म्येपि भक्तापेक्षया वैषम्यमपि स्यात् तथार्त्तानामस्माकमपेक्षया धर्मस्त्वया लंघ्यमवा।
तत्र च यथा नस्य न दोषोद्य इति किंतु गुण एव महान् तथा तवापीति भावः यद्वा देवोपि
आदिपुरुषोपि सुरलोकगोप्तापि भवान् व्रजभयार्त्तिहरः सन् अत एव श्रीगोपेंद्रनं
दनत्वेन यथावदभिज्ञातः तत्र व्यक्तं निश्चितं स्पष्टमेवेत्यर्थः तत्तस्मात् कर एव पंक
जे सहजस्तु शीलत्वान् स्नेहापहरत्वात् आनंदरससाविन्ताच्च तत्सादौ न स्तनेषु स्मर
ज्वरकोनेषु स्तनेषु निधेहि तदाश्लिकाणार्थं पश्चात् शिरस्सु निधेहि सर्वज्ञाभयार्थं दा
सीत्व सीकारस्याग्राह्यार्थं वा चकारद्वयमुभयत्रापि प्राधान्यबोधनार्थं त्वरेक प्रियाणाम ६३

स्माकं भयार्त्तिहरणेनैव सर्वं व्रजस्य भयार्त्तिहरणं ननश्चाशेषभावज्ञासारप्रकरणरू
पं नवावतारप्रयोजनमपि सिद्धो हीति भावः ननु तन्नेषु कथं करोमित्येयः नत्राहुः।
आर्त्तिबंधो दीनकारुण्ये नतुः स्वादिकमपि सह्यमेवेति भावः ननु पतिव्रतानां व्रजपरा
णां शिरसि करनिधानाद्विभेमि तत्राहुः किंकरीणामिति आर्त्तबंधो त्वयि सालालि
राजमानेन त्वद्दासीनां नाथोऽनुचितमिति सूचितं यद्वा ननु काममन्नाजित कामेन मयाक
धेयः थं स्तने चु करोति धेयः किन्तु शिरस्येव निधेयः तत्राहुः आर्त्तेति कामेन मान्निधेहि
किन्तु आर्त्तवंधुत्वेन निधेहीत्यर्थः अन्यथा सद्यो स्माकमंत्ररशापत्या नवार्त्तबं
धुत्वयशोहानिः शूकेोयमभिप्रायः अवहित्थया ह्यायमानोऽपि मनो भवोऽस्मदंगेषु ह
स्तार्पणेन स्वयमेवोद्दवितेति ननु वक्षोनां समर्ता लज्जे तत्राहुः किंकरीणां त्वद्दश

गानां सर्वासामेवास्माकमेकमन्येन नात्र लज्जावसर इति भावः पृथक्शोवक्षीना
मपि नासां एकस्मिंस्तस्मिन् तादृश प्रार्थनं नञ्च किं विशेषपरिस्फूर्त्या किं वात्र तुक्त
मेणापि निधेहीत्याशयेन परमान्तर्प्रार्थ्या यथा नः अस्माकं प्रार्थनये त्वद्धाकराथं एता
ह॰टी॰ सां किंकरीणां तन्नस्तनादिकरं निधेहि भंग्या प्रार्थनं श्लोकार्थः भवान् अभिमानतः अ
६४ भिज्ञात्वा युक्तः व्रजेन्द्रात्मजत्वात् देव इत्यादिवदत्रयेणाधर्मेत्रवद्वतिरतु चित्रत्युक्तं
64 यद्वाय था आदि पुरुषः सुरलोकगोप्ता सुरलोकभयहरः तथा भवान् व्रजभयार्तिहर इति
सन्नीनामस्माकं बलादभिभवेन व्रजस्यावतन्नो भयमार्त्तिर्मा भवेतैवेति तच्चन वायुक्तं नि
जदायो जनयति कुल्यात् नो निषेधे आर्त्तबंधोरनिवर्य नात्तीयस्माकं वं धर्मविप्यासी
ति भावः हेतन्नकामामिसंतापितहृदय यद्वा तत्र सतस्तनेषु करपंकजं [illegible] नो निधे ६४
हि नाप्यि अप्यर्थे च कारो नवराजकुमारत्वेन चास्माकमपि व्रजनिवासेन दासीत्वमिव प्रासानामपि शिरस्यपि न निधेही त्यर्थः
यद्वा किंकरीणां व्रजे शम्भु हे ततासीद नवर्तमानानां [illegible] कृत मदि धानं एवं दशश्लोका धन्तु नरेण तन्नि र्जितो कामदोना

येनान्तर्गृहे एकतो निजेष्टं सार्धितं तत्र चस्येता सार्धीपि तदुक्त कल्पपपरिहारे लग्नतंत्रे च लिखितः अथवा तदुक्त एकस्मिन्नेव कार्य स्यादेवं
गधीविशेषे लग्नएकादशानाम्नैकानामेषां एकैकेनैवोत्तरमुक्तं तत्र पौनः पुन्यं तथा तदुक्त तोप्यधिकमेकं पद्यं तत्र च दीर्घं छंदः तत्
त्वन्न विजयार्थं किंवा प्रणयरोषावेशेन श्रीगोपीश्वरपादानुप्रसादरमितात्मभिः यथा स्वन्यपयाप्य त्वत्कृतार्थः स्यात्पदे पदे
अन्योन्यं तस्य तासां च वाचोर्थोन्योन्यमेवेहि संवेद्ये विधिया धार्ष्ट्यांल्लिखितः प्रीतये सतां इत्यं च पूर्वमंग संगो नूतं नवत्त्वोस्ती
तिगम्यते अन्यथा तस्य तासां च तत्तदुक्त्यनुपपत्तिः अत एव श्रीमुक्ताफलग्रंथकारादिभिः पूर्वरागे एकविंशोध्यायो क्रम
स एव तां फलमित्यादिकं स गृहीतं अत एव श्रीस्वामिपादैरपि व्याख्यातं त्वयाभिरमिता आनंदिता इति मुख्यार्थे त्वेषि
श्रीवल्लभभट्टपादादिभिः स्वग्रन्थादावि तिव्याख्यातं तत्तत्रैव लिखितमेव एवं च पंचदशे तं गोरजश्छुरित मित्यादि पद्य
द्वयं पुनर्विंशे गोपीनां परमानंद इति पद्यं अन्यच्चान्यत्रत्यं तादृशं तत्रैकोनं यद्वा अंगसंगः पूर्वमपि सकृत् द्विर्वारा २१
न्वा तदेकरसिकत्वात्तत्तोस्त्येव एवं सति अभिरमिता इति सर्वार्थो एव अधुना वासकृत्त्वं चरणे रासविलासविशे
षेवा तस्य तासां च तादृशयुक्तिर्मंतव्या यद्वा परमप्रेमरससमग्रमनसां तासां यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्यां
ङ्गसंगं नवं नवं पदे पदे इत्यादिमायेनासकृदनुभूतमपि परमिधरवस्तुनस्तादृशस्वभावात् सदा नूतनमिव मन्यमाना
२८ नां तथा तादृशास्यै वं रसिकशिरोमणेस्तस्यापि तत्तदुक्तिर्घटतेव ततस्ताभिरमिता इत्यस्य श्रीस्वामिपादकृत व्याख्यापि
संगच्छतेव एतच्च श्रीभागवतामृत तोत्तरखंडे विवृतमेवास्ति ॥ इति विलक्षितं तासांमुक्त्वायोगेश्वरेश्वरः ब्रह्मस्पस

दयं गोपीरात्मारामोप्यरीरमत्॥ एतत्खिल्वविर्तं वैक्लव्योक्तं वाचामुभयकोटिस्पर्शादुभयत्रसंगतं सदयं प्रकर्षे
णहसित्वेति हासो जनोन्मादकरी हिमा येसु तद्वचनानिरस्ता तादृशस्यैव ताभिः प्रतिपादनात् यद्वा सदयैस्वहस्तेन
65 तासामश्रुमार्जनादिपूर्वकमरीरमत् इति तत्रोदासीन्यं निरस्तं प्रीतिश्च दर्शिता यतो गोपीप्रेमविशेषेण तादृशलीला
प्रसादयोगपाद इत्यर्थः हसस्तु निजाभिप्रायाज्ञानेन तासां वैक्लव्योक्तेः तेन निजावहित्थ्यासार्थकत्वाच्च यद्वा प्रतिवचनेन
प्रहर्षोदयात् शुद्धभावेन हसित्वा किं वा तासां तदुत्था वहित्थ्यापगमेन मधुरभावविशेषोदयात् हासो हि शृंगारस्य
व्यभिचारी ननु परस्परमासक्त्या वैदग्धीप्रकटनेन रतिः संपद्यते न च तस्यात्मारामत्वादिना न घटेत योगश्चित्तैकाग्रता
तस्येश्वरा वशीकृता योगाः सनकादयस्तेषामीश्वरोपि आत्मारामोपीति विचित्रवैदग्धीप्रकटनेन योगनिष्ठा आत्मा
रामता च तदानीं नस्थितेत्यर्थः पूर्ववत् विलक्षितेन योगेश्वरेश्वरतारमणे न चात्मारामताऽपगतेति विवेचनीयं अन्यथा तत्स्वरूपेण
रमणसंभवः योगेत्यनेनैकोपि बहुरूपः सन्निव पृथक् पृथक् युगपद्रमयामासेति सूचितं अन्यत्तुल्यं रमणप्रकारमेव ताभिरित्या
दिभिश्चतुर्भिर्वर्णयन् आदौ ताभिः सह प्रेमसंगमेन तस्यापि शोभाविशेषं सदृष्टांतमाह ॥ ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणो
त्फुल्लमुखीभिरच्युतः उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः समेताभिरत्यंतं नितिकं गताभिः एतेन प्रथममुक्ति
प्रत्युक्तिसमये तासां मध्ये श्रीराधा नासीत् किंतु कृष्णस्यावहित्थ्यापगमे जात एव सा मिलितेति ताभिर्वृतः परितो वेष्टितः सन्

अच्युतः कामादिभिरनिर्जितोपि तथात्वविम्बः अनिर्जितेवाच्युतास्त्विति यद्वा कथमपि कस्यापि विक्षोभाभावान्नच्युत इत्यच्युतोपिय
हारसप्रसरात् कथमपि न च्यवते इत्यपि श्रृंगाररसपूर्णतोक्ता अतएव विशेषेणारोचत अशोभत समेतत्वे हेतुः उदाराणिरस
विशेषोद्दीपनविचित्रवैदग्ध्यादिमयत्वेन सर्वोत्कृष्टानि परमसुखप्रदानि वा चेष्टितानि स्पर्शनपुष्पाद्यर्पणकटाक्षादिरूपाणि य
स्य सः यद्वा प्रहस्येति पूर्वोक्तो हेतुस्तत्र विराजत एव यद्वा प्रहस्यारीरमत् रंजयामास रतेरागात्मकत्वात् तथा च विश्वः रतिस्म
रपत्न्यां च स्यात् रागे च सुरते रतिरिति अयमेव संगतो हेतुः ततश्च उदारचेष्टित इति वक्ष्यमाणरमणोपकरणं विरोचनकारणं च
ज्ञेयं अतएव पृथक्स्पर्द्धेक्षणं स्वकर्तृकं तत्तत्कर्तृकं वा एवं शक्तिविशेषेणैश्वर्यमपि दर्शितं परितोवर्तमानास्ताः प्रीतिसाम्येन युग
पदीक्षणात् उत्फुल्लशब्देन मुखस्य कमलत्वं ईक्षणस्य च भास्करत्वं व्यंजितं एवं तासां रसविशेषप्रकाश उक्तः तस्यापि तमाह
उदारे हासे द्विजेषु च कुंदपुष्पवद्दीधितिर्यस्य सः एवं हासस्य चमत्कारता दन्तानां च शुभ्रकांतिरुक्ता यद्वा उदारहासे द्विजकुं
दानां दीधितिर्यस्य यद्वा उदारो हासो यया सा द्विजकुंददीधितिर्यस्य इति श्रीमद्दन्तानां प्रकाशेन हासस्याधिकशोभोक्ताः
स्वतः परमकाष्ठाप्राप्तनित्यशोभामयस्यापि ताभिः शोभाविशेषं दृष्टांतेन साधयति एणांक इति पूर्णचंद्रस्ताराभिः सर्व
तो विराजमानाभिः स्त्रीभिर्वृतः सन् यथा विरोचते न तु द्विदिति एवं ताभिः सह तस्यान्योन्यं शोभनत्वे प्रेष्ठत्वं नित्यसाहि
त्यं च सूचितं एवं शोभाविशेषोदयेन श्रीवृंदावनमपि शोभयन् गीतेन पुष्पादिस्पर्शनेन च भावमुद्दीपयितुं किंवार

त्रियोगपयमुनापुलिनं गंतुं गमनक्रमेणैव प्राक्रोत्साह ॥ उपगीयमान उद्गायन्वनिताशतयूथपः मालां बिभ्रद्वैजयंतीं व्य
चरन्मंडयन्वनं ॥ रूपगुणलीलादिवर्णनेन स्तूयमानः यद्वा वकृधातु गीतगानेन उपचरणेषु पार्श्वेषु गीयमानः अतो हर्षे
णोच्चैर्गीयन् वनिताः जनितात्यंतानुरागाः सीमंतिन्यः तथा च विश्वः वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषितीति तिता सांश
तानि यूथानि पाति सर्वदुःखाद्रक्षति यद्वा पिबति पिबंत इव चक्षुर्भ्यामित्यादिवत् आसक्त्यासेवते यद्वा अधरामृतपान
दिना साक्षात्पिबतीति वेति तथा सः तासां निजनिजजात्यानुसारेण वर्गशो यूथत्वं तत्र श्रीनित्यप्रियाः काश्चित् काश्चित्तदंश
भूता देव्यः याउद्दिश्य पद्मश्रीब्रह्मणादिष्टं संभवंतु सुरस्त्रिय इति काश्चिच्च प्रौढसाधनैर्भावविशेषसिध्या व्रजकिशोरीत्वं प्रा
प्तास्ताद्विविधा मुनयः श्रुतयश्च दंडकारण्यवासिनो मानससरस्तीरमहातपस्विनश्चेति काश्चिच्च मुनयः काश्चिच्च महोप
निषदाद्याः श्रुतय इति तत्र वृत्तं पद्मबृहद्वामनादौ व्यक्तमेव तत्रैव भावविशेषेणावांतरभेदं प्राप्ता इत्येवं विभाग छुक्त्वा तेना
नाश्रुविसर्वासां प्रायो भावस्य जात्यात्सर्वा एवता- साम्येन रमयामासेत्यर्थः वैजयंती पंचवर्णपुष्पग्रथितां पंचवर्णा वैजयंती
ति वचनात् नवरत्नखचितामिति केचित् यद्यपि रिरंसया पूर्वं धृतान्यन्यान्यपि भूषणानि विद्यंते तथाग्रे वक्ष्यते
वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च योषितां सप्रियाणामित्यादि तथापि तां बिभ्रदिति राज्ञो तया शोभाविशेषाभिप्रायेण
किं वा ताभिः सद्यस्तत्रैव विरचय्य समर्पितत्वात् व्यचरत् परिबभ्राम ततः श्रीयमुनापुलिने तानीत्वा वैदग्धीविशेषप्रकटने

नर्मया मासेत्याह ॥ नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकं रेमे तत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना ॥ नद्याः कालिंद्याः पुनः पुलिनमाग
त्यकाल्लिंद्या इति वक्ष्यमाणत्वात् तस्याश्च वनस्य च नामाग्रहणं तत्र तयोः प्रसिद्धत्वेन तयोरन्यापि सुबोधत्वात् यद्वा निर्जनत्वमात्रापेक्षया व
नत्वेन तस्य प्रवाहत्वेन च पुलिनोक्तमत्वमात्रापेक्षया नदीत्वेनैव तस्या उक्तिः गोपीभिः सह आविश्य प्रीत्या प्रविश्येत्यर्थः हिमाः
शीतला वालुका यस्मिन् तत् इति श्रमापनोदनत्वेन कोमलत्वेन च मनोरमता तस्य दर्शिता तस्या नद्यास्तरलैस्तरंगैरानंदीसु
खविहारी वा सौकमलामोदयुक्त वायुश्च तेन यद्वा तत्तरलैरानंदी रात्रौ मुद्रितानामपि कमलानां कंपनेन प्रकाशमानैः सुखका
रको वा य आमोदो यस्मिन् स वायौ तेन जुष्टं सेवितं कुमुदेति पाठः केषांचित्संमतः तरंगसंबंधेन शैत्यं आनंदीत्यनेन जुष्टमित्यनेन
वामोद्य सौरभ्यं वायुक्तमेवेति गुणत्रयमुक्तमिति सर्वथा पुलिनस्य रतियोग्यत्वं तेन भावोद्दीपनत्वं चोक्तं वाहुप्रसारपरिरं
भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः क्ष्वेलावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयन् रतिपतिं रमयांचकार वा
हुप्रसारादिभिरुत्तंभयन्निति सहजलज्जादिना स्वाच्छाद्यमानमपि प्रकाशयन् यद्वा प्रेमविशेषविलासरूपत्वेन वर्त्तमानमेवाध
नाविशेषतो वर्द्धयन्नित्यर्थः अतएव स्त्रैणेऽक्रूरतेः प्रेमलक्षणायाः पतिं पालकमिति तथा रतिपतिमिति दग्धांगस्यापि
कामस्य रतिसुखार्थं पुनर्जननेनैव सामग्र्यमभिप्रेतं इति रतौ तस्यासक्तिर्वैदग्धी च परमा दर्शिता तत्र वाहुप्रसारो दूरस्थानसमा
कर्षणार्थं प्राक् परिरंभानुकरणं वा यद्वा नासाग्रेव वाहूनां प्रसारणं यद्वा वाहुप्रसारेण परिरंभः गाढालिंगनमित्यर्थः क्ष्वेलिः
प्रस्तोभनादिरूपा अधरपानदंशनादिरूपा वा व्रजसुंदरीणामिति तासामपि तादृशमेव वैदग्ध्यं सूचितं अन्यथा तस्य तादृशी वैद

ग्धीप्रकाशनासंपत्तिः रमलंच्च निजशक्ति माधुर्यविशेषेणानन्योत्पमलम्भितं युगपदेवत्तेयं अथनौप्रेमविशेषोद्रेकेणाग्रेक्रीडा
विशेषार्थं विप्रलंभरूपरसविशेषंवक्तुमारभते एवंभगवतः कृष्णाल्लब्धमानानामहात्मनः आत्मानंमेनिरेस्त्रीणांमानिन्यो
ऽभ्यधिकंभुवि ४० उक्तवैदग्धीविशेषप्रकटप्रकारेणमहात्मनः आत्मारामादपिलब्धोमानः संमानः चित्तसमुन्नतिलक्षणं
भावविशेषो वायाभिस्ताः तत्रहेतुः भगवतइति रसविशेषानुभवार्थं निजभगवत्तामाधुर्यप्रकटनादित्यर्थः अतएवकृ
ष्णात् विचित्रमहारासार्णवात् परमेचित्ताकर्षकात् अतोमानिन्यः सत्यः भुविवर्त्तमानानांस्त्रीणांमध्येआत्मानंअभ्यधिकं
परमश्रेष्ठंतामेनिरे यद्वा भुविविहारभूमावितिसर्वासांसाम्यमेवाभिप्रेतं तथापिस्त्रीणांतासामेवगोपीनांमध्येप्रत्येक
मात्मानमभ्यधिकंमेनिरे तथारमणात् अतोमानिन्योपिवभूवुरितिपृथक्वाक्यंवा मदमानयोर्वर्द्धमाणत्वात् वस्तुत
स्तुपरमविदग्धानांतासांविदग्धवरप्रियसंतोषार्थपर्यवसानात् रसविलासस्वभावकृतंसेवाविलासरूपमेवतदूह्यं ता
सांतत्सौभगमदंवीक्ष्यमानंचकेशवः प्रशमायप्रसादायतत्रैवांतरधीयत ४१ तेननिजवैदग्धीभरेण यद्वा उक्तेनअ
हमेवानेनरमितेतितिरमणप्रकारेणाबलसौभगंसौभाग्यंतेन यद्वा तेस्वप्रीत्यर्थकमपिसौभगेनमदंवीक्ष्यतस्यप्रशमाय अ
न्यथास्वाधीनत्वाभावेननिजेष्टरासविलासासिद्धिः मानंचवीक्ष्यप्रसादयमानरूपकेलिनासंतोषात् प्रसादविशेषं
कर्तुंअंतर्द्धानंविनारासार्हप्रेमविशेषासंपत्तेरितिविवेचनीयं यद्वा मदमानयोः प्रशमायप्रशमः किमर्थंतदाह प्रसादाये

ति रासेनरंजनविशेषाय यद्वा अंतर्धानद्वारा न पारयेऽहं निरवद्येत्यादिना वक्ष्यमाणेन निजदर्शितातिशयविज्ञापनरूपाय य
द्वा तस्मात्प्रत्यसौभगं तेन मदः मत्तता हर्षो वा तथाच विश्वः मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः इति तद्रूपं मानमानसो
ल्लासविशेषं वीक्ष्य अत एव प्रकृष्टः प्रशमः सुखरासक्रीडात्मकं तस्मै प्रसादाय च अंतर्धानेपि तदपरित्यागतस्तेन विशे
षाद्यनुरंजनाभिव्यंजनाय तत्त्वाग्रे व्यक्तं भावि यद्वा प्रशमाय सुखाय च यः प्रसादस्तस्मै अन्यत्समानं एवं सर्वेषामनु
रंजनविशेषार्थमेवांतर्धानं तत्रात्मारामत्वादिनाऽसूयया चेति ज्ञेयं विदग्धवर्यासु विदग्धशिरोमणेरस्तथैव व्यव
हारौचित्यात् अत एवाग्येनाग्रे वक्ष्यते: मयापरोक्षं भजता तिरोहितमित्यादि तत्रैवेति साक्षात्कृत्वाप्यगमनात् अ
कस्मादेवादर्शनाच्च तच्च तस्याशक्यं न स्यादित्याशयेन परमेश्वरत्वमाह केशव इति॥ ॥इत्यनुवंशः॥ ॥तदंतर
धानकथनेन श्रीबादरायणेरप्यार्तिभरोदयात् कथाविच्छेदेन मध्येऽध्यायापातः श्रीशुकः शुक वाचेति श्रीभगवदं
तर्धानेन तस्यापि शोकोदयात् शुकवदव्यक्तमधुरोक्तेः एवमग्रेप्यूह्यं ॥तदेणत्वस्य: सन्नु विलपन्ति वाह॥श्रीशुक उवाच॥
अंतर्हिते भगवति सहसैव व्रजांगनाः अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपं १ सहसैवांतर्हिते इति अंतर्धानस्य
प्रकाराद्यतर्कणात् अतर्किते तु सहसेत्यमरः अयं तापाधिक्येपि हेतुरूह्यः व्रजस्यांगना इति तासां तदेकप्रियत्वेन विरह
तापस्यौचित्यमाधिक्यं चाभिप्रेतं यूथपं मत्तगजेंद्रं करिण्य इवेति रत्यां विदग्धो हि गजः इत्यादिवचनानुसारेण तदेका

लंवनत्वेनैवातासांतद्विच्छेदात्तापाधिको दृष्टांतः तापमेवाभिव्यंजयति गतेत्यादिनापद्याधिकाध्यायद्वयेन ॥ गत्यानुराग
स्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः आक्षिप्तचित्ताः प्रमदारमापतेस्तास्ताविचेष्टाजगृहुस्तदात्मिकाः ॥
कायकी चेष्टा सर्वोपलक्ष्यते अनुरागेणस्मितंविभ्रमेक्षितानि चतैर्मानसीतेषामनुरागकृतत्वात् मनोरमैरालापा
68 दिभिः मनोरमालापेनवाचिकी मनोरमाविभ्रमेष्वितिविधेय तत्रतत्समुचितत्वात् विहारो गोवर्द्धनोद्धरणादि
लीलावेणुवादनादिर्वा विभ्रमः शृंगारचेष्टा तथाचोक्तं चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृंगाराद्विभ्रमोमतः इति एवं
यथोक्तरूपैश्चेष्टितैः पूर्वाचरितैराक्षिप्तचित्ताः ततश्चतदात्मिकास्तन्मय्यः सत्यः तदात्मिकाश्चबभूवुरितिपृथक्
प्रकृष्टमानाभिप्रायेण यद्वा प्रमदोहर्षः आनंदरूपश्चपिपरमात्मा सत्ति इतिभावः रमायालक्ष्म्याः पत्युरि
तिपरमवैदग्ध्यीतयाचगत्यादीनामुत्तमतापिसूचिता यद्वा रमाश्रीराधेतिपूर्ववत् इतिवक्ष्यमाणेन तत्साहि
त्यंसूचितं तास्तुताः परमानिर्वचनीयाः इतितदनुकरणस्याप्राक्तिक्त्वमुक्तं तथापिजगृहुः यद्वापूर्वोक्ताः सर्वा
विविधचेष्टाः अयंचप्रेमविलासोनागरीणांस्वाभाविक एव अतएवप्रियानुकरणंलीलेतिनाट्यशास्त्रे
लीलेत्युच्यते यद्वातास्ताविचेष्टाः कृष्णस्यतास्तालीलाः कर्त्र्यः प्रमदाः कर्मभूताजगृहुः कथंभूताः प्रमदाः
तदात्मिकाः तद्व्यापृताः तत्रतदात्मकत्वमभिव्यंजयति ॥ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषुप्रियाः प्रियस्यप्रति ६९

रूपमूर्त्तयः असावहं चैत्यबलास्तदात्मिकास्वेवेदिषुकृष्णविहारविभ्रमा २ गत्यादिषु उक्तेषु आदिशब्दाद्विहारवि
भ्रमो उक्तानुवादित्वेनपूर्वोक्ततत्तद्विशेषणान्यनोक्तानि प्रतिरूपलीलाभिरामूर्त्तय इन्द्रियांगादिसंघातमकदे
हायासांता: इत्यंतर्वहिस्तद्भावापत्तिरुक्ता तथाचोक्तंपद्मपुराणादेन तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः अबलाः स्त्रियः
इतिस्त्रीचेष्टानुकरणमेवयुक्तमितिध्वनितं तथापि यद्वा तापभरेणाशेषबलरहिताः सत्यः नु एव अहमेवा
सावितिप्रत्येकंसर्वास्ववेदयंत: इति विरहविवशतोक्ता लीलाविष्टताया तत्रहेतुः तदात्मिकास्तन्मय्यः सत्य
इति तच्छब्देन श्रीकृष्णस्तद्भावापन्ना वा श्रीकृष्णोहमिति साक्षादनुक्तिः विरहवैवश्यात् तदात्मकत्वादेव
वातन्मयत्वं चप्रेमलीलाभरस्वभावेनैव नचभेदज्ञानादिनेत्याशयेनाह प्रियाप्रियस्येतिकृष्णस्येतिपरमाकर्षक
त्वाभिप्रायेण अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा अनुकरणमेवा वाप्यितेयंततस्वरूपविस्मृतिकेतदात्मिका इति अनुकरणसम्य
क्ताबोधिता: तामेवदर्शयाति गतीति हे अबलाः असौ तत्तद्विहारनागरोहमित्येतत्श्रीकृष्णवाक्यमितिशेषः
तत्र पूर्वं नर्मादिना कदाचित्तेनोक्तमस्तीत्यत एव तत्तेयंकुतोवाक्यंनसमापितमित्यपेक्षायामाह तदात्मिका इ
ति तन्मनस्काः यद्वा अयमनुकरणसम्यक्ताबोधनार्थं पुनरपिपूर्ववद्व्याचष्टे अत एव कृष्णविहारवद्विभ्रमः चुं
बनालिंगनादिचेष्टाविशेषो यासां यद्वा कृष्णस्येव विहारविभ्रमः विगतोहासोयस्मात्तादृशो विभ्रमोविलासोयासां

69

यद्वा कृष्णविहार इति विभ्रमो भ्रांतिर्यासां ताः नतिष्ठंतुं शक्नुवंते कृष्ण एवायं विहरति तावात्मनमनुकुर्वंतीत्यर्थः वाक्यासमापने विरहविक्ल
तैव हेतुर्विभाति यद्वा असौ तत्तत्प्रकारैः वर्हुत्राः श्रीकृष्णेन रमिताया साहमित्यर्थः तत्प्रकाशनं वैदग्ध्याविरहविक्लवतयैव वा
तादृग्ग्लानिवेदने हेतुः तस्मिन्नवाच्ये मरणे आत्मा चिंतया सांताः अत्यंतदुःखेन मुमूर्षया तद्रूपं वेदयन्तीत्यर्थः अतः कृष्ण
विहारैर्विभ्रम उन्मादो यासां तद्विलासस्मरणेन परमविक्लवा इत्यर्थः नचैवं केवलमनुकरणं लीलाविष्टता वा किंतु
विरहविक्लवाः सत्य इत्यस्ततोन्वेषयंत्यः पुरोदृश्यमानान्सर्वानेव आपृच्छन्नित्याह ॥ गायंत्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्म
त्तकवद्वनाद्वनं पप्रच्छुराकाशवदंतरं वहिर्भूतेषु संतं पुरुषं वनस्पतीन् ॥४॥ उच्चैर्गानं तं प्रति दूरान्निजार्तिश्रावणार्थं किं
वा गीतप्रियस्य तस्य तेनाकर्षणार्थं किं वा आर्तिभरस्वभावादेव एवेति यद्यपि त्यागेन दुःखप्रदत्वेन च तद्गानादिकं न यु
ज्यते तथापि अमुमेवेति तदानीमपि तदेकप्रियत्वं किं वा तदेकमानशीलत्वमुक्तं संहताः अन्योन्यं मिलिताः सत्यः सर्व
त्र सम्यगन्वेषणार्थं किं वा सखेनान्योन्यमार्त्युपशमनार्थं किं वार्तिविशेषस्वभावादेव वनस्पतीन्प्रति प्रश्ने हेतुः
उन्मत्तकवदिति स्वच्छर्थ्येतथाधिक्येवाकुः तेन केशाद्यसंवरणं व्यज्यते तथान्वेषणे प्रश्ने च विचाराभावेनाभिनि
वेशोपि निरस्तः अन्यथा आवृत्तेष्वप्रश्नानुपपत्तिः वनाद्वनमिति प्रतिवने न्वेषणेनैतस्ततो वहुलपरिभ्रमणं तेना

६९

नेककालमन्वेषणेमपिस्फूर्चितं श्रीकाष्ठोयथावहिरंतर्व्याप्यास्ते तथाभूतेषुसर्वजीवेषुपुरुषंपुरुषरूपेणांतरमं
तर्बहिश्चव्याप्यसंतं यद्वाभूतेषु व्याप्तेषुकुंजादिषु अंतर्बहिश्चस्वनिकटे संतमप्युन्मादादेववृक्षादीन्पप्रच्छुः यद्वा
पुरुषं निजस्वामिनमितितादृशाप्रश्नेमार्गणेचहेतुः यद्वाअहोवनसर्वत्रसंतमपिस्वयंतयाज्ञायमानमपिविरहजप्रे
मभरेणैवज्ञातनपितापृष्टवत्यइतिस्वयमपितादृशात्त्रीहश्रीकष्ठेसादि अर्थः सएवअहोत्पत्यएप्रेमार्त्तिवैवृक्षप
माहात्म्यमितिभावः दृष्टोवः कच्चिदश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधनोमनः नंदसूनुर्गतोहृत्वाप्रेमहासावलोकनैः ५॥ वोयुष्मा
भिः युष्मदीयोवासंबंधज्ञापनंतद्दर्शनसंभावनार्थः ततः स्नेहेनकथनार्थंच यद्वाप्रेमभरस्वभावएवायं येन
निजभावोऽन्यंस्वसदृशंलक्षीकृत्योच्यते इतिप्रत्येकंपृथक्संबोधनंवैष्णवत्वेनादरात् तत्राश्वत्थस्यविष्णुविभू
तित्वेनवैष्णवत्वंप्रसिद्धमेव वटेवटेचमांविद्धीत्यर्जुनंप्रतिभूतलवर्त्तिमुख्याक्षीमूर्त्तिप्रसंगेश्रीभगवदुक्तेन्यग्रो
धस्य तथातयोः साहचर्येणप्लक्षस्यापि श्रीविष्णुरुद्रब्रह्मणांक्रमेणतेधिष्ठानातीतिकेचित् यद्यपिविरह
विकलतयाउन्मत्तवत्तान्प्रतिप्रश्नोत्तादृशाभिप्रायोनघटते यथासौकुत्रकुत्रापिस्वामिपादैर्व्याख्यातो
स्ति सत्तानिदृत्तिपरे यंपंचाध्यायीतिष्यक्कीकरिष्यामः इतिस्वप्रतिज्ञानुसारेणैवनतुश्रीव्रजदेवीभावानुसारे

॥ अतः केवलंपुरतोदृश्यमानानू पृच्छेवप्रश्नः तथापिपूर्वापरवाक्यसंगत्यर्थंतेषांख्यारव्यानुसारेणैवकिंचिद्
ल्लिख्यते नंदसूनुरिति निजस्वामिनंप्रतितत्थेवोक्त्युपपत्तेः किंवा रसिकताद्यभिप्रायेण एवमग्रेपि ननुकि
70 मर्थमसौयुष्माभिः पृच्छ्यते इत्यपेक्षायामाहुः नोमनोहृत्वागतइति हृत्वेतिमनसोपरत्वंव्यज्यते अतोनवो
दिष्टत्वेनागतास्तंचोरंसाधून्युष्मान्पृच्छामइतिभावः कुच्चिदिति प्रश्नान्तर्हिकथंतामितिशेषः वि
रहविकलतयावाक्यसमाप्त्यसंभवात् ततश्चात्रैवयतोत्सम्यगन्वेषयामः किंवात्रभवद्भिर्दृष्टेसत्यनु
मीयतेसोत्रनिकटेस्तीतिः तथाप्यम्यस्ताः प्राणेन्निरुध्दरत्नेमेतिभावः यद्वा उन्मत्तकवदित्युक्तेरस्यंता
न्नि विवशातयाप्रत्युत्तरापेक्षाद्यसंभवात्तथेववाक्यसमाप्तिरितिचेयं एवमग्रेपि महत्तम त्वादितेऽस्मान्दक्षौ: ड्रा॰
प्रत्यवत्तयाननूनंकथयेयुरितिमत्वान्यान्पृच्छंतिकच्चित्कुरवकाशोकनागपुन्नागचंपकाः रामानुजोमानि
नीनांगतोदर्पहरस्मितः ॥६॥ कुरवः शोणोम्लानः नागोनागकेसरः किंइतःगतः यद्वा अत्रवर्त्तते पूर्वंदृष्टइतिपृष्टः
अधुनात्वितइतिदूरतोपिदर्शनंसंभवेत् तथापिनसुलभः स्यादितिनिकटागतस्यसत्तोऽत्रैवतत्पदान्यन्विष्यतैम्रु
तमन्वेषयामइतिभावः ननुमानिन्यः कथंतंपृच्छथ तत्राहमानिनीनामिति नूस्मितमात्रेणैवमानोनतिष्ठे
त् केवलमात्मनोवैदग्धीविशेषएवतेनैवास्माकंमानोजनितोनतत्रास्माकमपराधइति किंवातदानीमेवतास्मिते
रि॰ स्मि = ७०

नमानोहत्तः अतएवान्वेषयामइति किंवानादृष्टामहामोहनस्यविच्छेदेनक्षणमपिजीवितुंनशक्नुमइतिपृच्छामइतिभावः
एतेश्रीकृष्णसेवकाः अस्माकंमानंविज्ञायासूययानकिलकथयेयुरितिनिजसुखीमिवमन्यमानाः सौभाग्यविशेष
णंचसंदर्शनेसंभाव्यश्रीतुलसीपृच्छंति॥ कच्चित्तुलसिकल्याणिगोविंदचरणप्रिये सहत्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेतिप्रियो
च्युतः॥७॥ कल्याणिहेजगन्मंगलकारिणि॰ परमसौभाग्यवतीतिवा॰ तत्रहेतुः गोविंदस्यगोकुलेंद्रस्यनिजाश्रेषमाधुर्य्य
प्रकटनपरस्यभगवतश्चरणौप्रियोयस्यास्तत्संबोधनं॰ तयोः प्रियेवा॰ इतिमहालक्ष्मीतोप्यधिकसौभाग्यंसूचितं
बहुलप्रयासेनलक्ष्मीकाम्यरजसोः श्रीकृष्णचरणयोः स्वतःप्रियत्वात् अ आदिरूपकाप्रयोगस्तात्प्रियत्वे
नेर्ष्यायाअतोलिकुलैः सहवर्तमानामपित्वांविभ्रमत्र पूर्वमेववैजयंत्यंतर्गतित्वेन अधुनैतःवाचित्यमाला
दिरूपेणधारयन् अतएवत्तवातिप्रियस्तेत्वयादृष्टोस्तिकच्चित् अलिकुलैरितितस्याः सदामकरंदमयत्वं तेनचस
देवापरित्याज्यत्वं तथामत्तानांतेषांझंकारेणनित्यमुत्सवसंभवत्वंचसूचितं अतोवश्यंत्वदंतिकमागतस्त्वयादृष्टइ
तिभावः अच्युतइतिकदापित्वत्तोनविच्युतोभवतीतितदेवदृढीकृतं श्लेषेण अलिकुलैरितिवहुवल्लभामपित्वां
प्रियत्वेनबिभर्त्ति नचतदेकप्रियाऽस्मात् अतोतिक्रांताः प्रियाः। किंवाअतिक्रांतंप्रियंसर्वमपियेनतथेतीप्रिया

सूयोक्तिः सपत्न्याद्वियं तन्न कथयेत्तस्व ल्विति श्रीकृष्णसेविकां पृच्छंति ॥ मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जातियूथिके प्रीतिं
वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ॥८॥ सत्पुष्पा [illegible]णे न श्रीकृष्णस्य दासीभिस्त्वाभिः स्नेहेन प्रसेकसंवोधनं वद्गुति पूर्ववत्
71 यातः किमिति तैर्व्याख्यातं यद्यपूर्ववत्तासां दर्शनं संभावयंति प्रीति रिति यातः सन्करस्पर्शेनेति पुष्पात्पुष्पाणाम्
त्कृष्णानां श्रीहस्तद्वाराऽवचयेनेत्यर्थः अतो युष्मत्पार्श्वे तदागमनं संभवेदेवेति भावः श्रीषणे दासीवुनासु नखवत्त
तिर्न मे ल्गाभिश्वेता नखैरेव पुष्पच्छेदनात् पुष्पावचयप्रयोजनं वितर्कयेति माधवइति मधुना मधुरसेन क्रीडतीति
मधुरसक्रीडार्थमित्यर्थः ईर्ष्योक्तिरियं वस्तुतस्तु मा श्रीराधेव तस्याभूषणार्थमेव तच्च तासां तदनुसंधा
नाभावेपि देवगत्याविरुद्ध प्रकृत्या वास्तवतः सर्वपरिस्फूर्त्तेः स्वयमेव मुखान्निःसरस्वतीति श्रीकृष्णस्यतस्या
वादास्वपुत्ताः शंकया तं च न कथयेयुरित्यस्मात्ताप्तान् पृच्छंति वृत्तेति ॥ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंब्वर्कवि
ल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः येन्ये परार्थभविकाय मुनोपकूलाः शंसंतु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥९॥ चूताम्रयोः रसभे
देन ॥ कदंबनीपयोश्च वर्त्तुलादिभेदेन भेदः प्रियालः सालभेदः असनः पीतसालः उत्तमपुष्पफलरहितो
प्यर्कः शिवप्रियपुष्पत्वादत्रोक्तः अन्येपीलुकरीरमधूकनागरंगनालिकेरपूगतालकदलीलवलीवदरी
प्रभृतयः ननु पुष्पान्प्रति तत्कथने नाकिमस्मत्प्रयोजनं तत्राहुः परेति अत्र श्रीस्वामिपादमते भवका इती ७१

कारहितः पाठः भवेज्जन्मेतिव्याख्यानात् बहुव्रीहौ कः इकारयुतपाठस्तु सर्वत्र दृश्यते ततश्च भाविकं मंगलं त्र
भुदय इत्यर्थः तथाप्यर्थी: स एव तत्रापि यमुनोपकूलादिति परदुःखासहिष्णुतासूचिता श्रीसूर्यनंदिन्यास्त
स्याभ्रातुः श्रीयमस्य पापिलोकदंडाधिकारतः परदुःखासहिष्णुतया यावती लीयाः संगेन ता दृष्ट्वा त्वा
त् तदपरव्याधिका पद्मपुराणे श्रीयमनामहात्म्ये प्रसिद्धैव यद्वा तीर्थवासित्वेन सत्यमेव प्रशंसनीयं ननु वंच
नीयमिति भावः ननु स्वयमेव युष्माभिरन्विष्यागच्छता मित्याशंक्य निजार्त्तिज्ञापनेन कृपाजनयंत्यः सकातर्य
माहुः रहितात्मना विरहहतज्ञाना नामित्यर्थः यद्वा आत्मप्रियः श्रीकृष्णस्तत्कान्तानामित्यर्थः अतो मत्तप्रा
याः स्वयमन्वेष्टुं न शक्नुम इति भावः पूर्वं सर्वेषु प्रायो दृष्टं नपृष्टं एषु च गुणविशेषेण तद्दर्शनस्य निश्चयसंभाव
नया केवलं तद्वर्त्मोपदेशप्रार्थनं एवं निजार्त्तिविज्ञापनेनाधिकदुःखोदयविशात् यामूर्ध्नि पातात् किं वा पदवीप्रा
र्थनेन पदवीस्मरणोद्धूतमोदपिं निधाय तस्याः स्निग्धदूर्वांकुराद्युद्गमरूपं श्रीकृष्णपादाब्जस्पर्शजातपुलक
जातं दृष्ट्वा तस्याः परमसौभाग्यमत्वापरमार्त्त्याहुः किं ते कृतं क्षितितपोव्रतकेशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगम
रुहे विभासि अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरंभणेन ॥१०॥ केशवेतिपरमेश्वर त्वं पूर्ववत्
किं वा प्रकृष्टाः केशाः संत्यस्येति व्युत्पत्त्या परमसौंदर्यं सूचितं विशेषेण भासीति शोभाविशेषेणान्यहेतुकोत्स

वक्त्वमभिप्रेतं अद्रेः रत्वादिरूपकाप्रयोगः कोमलत्वादिगुणैर्नैरपेक्ष्येण। पिके वक्तलत्तलस्पर्शमात्रेणैव तदुत्सवविवक्षया ईदृ
72 शउत्सवः केवलमद्रिसंबंधमात्रेण न स्यात् किंतु संभोगेनैवेति पक्षांतरमाहुः आस्ते इति अल्पत्वे ... तं यद्वा तादृ
शशोभा दृष्ट्वा श्रीकृष्णपादानुस्पर्शेनैव तमुत्सवं संभाव्य तस्य सर्वोत्कृष्टतां सूचयंत्यस्तस्याः सौभाग्यमहि
कं वर्णयंति अपीति अद्रिसंभवो यमुत्सवः अपि किं त्रिविक्रमस्य लोकत्रयाक्रमार्थं प्रक्षिप्ते ...यस्य श्रीविष्णोः
पादेन सर्वाक्रमणाद् बभूव अपि तु नैव तदानीमीदृशोत्सवशोभाविशेषासंपत्तेः अहोन भवतु वा पादस्पर्श
मात्रात् तदुद्धारार्थं प्रकटितमहावराहमूर्तेर्भगवतः साक्षात्संभोगेऽपि न सिद्ध इत्याहुः आहो इति यद्वा अ
द्रिसंभवस्त्रिविक्रमपादस्पर्शात् कारणात् किं वा वराहमूर्तिपरिरंभणेन कारणेन बभूव तत्कथयेति शेषः
इति सर्वथा श्रीकृष्णस्य तत्तत्सकाशान्माहात्म्यविशेषः सूचितः अतस्त्वद्विरहं कथं सहेमहीति किंवा त्वंपर
मसुभगा वयं च तदहिताः दुर्भगाएवेति कृपया तत्पदवीं सम्यग् दर्शयेति भावः इयमपि श्रीतुलसीवत्तस्यानिस्याप्रि
यासापत्न्यात्तदिच्छानुसाराद्धा न कथयेदिति संशयेन विमृश्य एण्यः पृच्छंति अपीति ।। अप्येणपत्न्युपगतः
प्रिययेह गात्रैस्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।। कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुंदस्रजः कुलपते
रिह वाति गंधः ११ हे एण्यास्य पत्नीति त्वयापि प्रियस्पर्शविरहदुःखं ज्ञातमत एव अत्रतः कथ्यतामिति भावः एकत्वं विर ७२

हार्त्तिभरेणदूरेदृष्ट्वप्रसरणादेकस्माएवदृष्टेः दृष्टाभिति वदतिवचक्रुत्वमच्युतोपगमेनगौरवात् यद्वा एकत्वंजास्यपेह
तू तेनेर्ष्यायैववा गात्रैर्दृशांसुनिर्वृत्तिंपरमस्तु रवेतन्वधिति अन्यथा विशालप्रसन्ननेत्राणमसाफल्यं किंवा अन्यथेदृशाद्
ष्टसंभवइतिभावः सुभ्राद्ः सर्वान्यसुरवादपिवैशिष्ट्यविवक्षया तेनात्यंतातिकसंदर्शनमप्यभिप्रेतं अन्यथासुनिवृ
त्यसंपत्तिः हेसखीतितस्याअपिश्रीकृष्णविषयवसानुरागदृष्ट्वावनेसहविहारादिनावा अतोस्मासुदर्शनानैवकार्यमि
भावः अच्युतइतिसुनिर्वृतिविस्तारणे किंवाइहोपगमने विच्युतिर्नास्तीतिभावः तदेवाभिव्यंजयंति कांतेति तद्विजानंति
दितितुलसीमाला अधनाच्चकुंदस्रजइत्येवंमालात्रयंगम्यते यद्वा वैजयंत्या मन्यत्रापितुलसीसद्भावात्त्ह्वारणं ज्ञो
गोपीकुलस्वामिनः लज्जयावैदग्ध्यानवासाद्वात्तयानुक्तिः अतस्तदेकप्रियाणाम स्माकंतदभावेनप्राणेरक्षानस्यादिति
सर्वथाशीघ्रंकथयेतिभावः श्रवणेणकुत्सितंलातिश्रादददातियोजानस्तस्यैवपतिरिति तयासा हित्यंयुक्तमेवेतीर्ष्य
योक्तिः अन्यत्रेच्चीरव्यातं यद्वा प्रियपउपगतसंगतः सन्निहास्ते ननुतर्हिअन्विष्य दृश्यतां तत्राहुः गात्रैरिति परमध्य

पुष्पमञ्जरीदकुम्भैरिव सदृश्यन्ते न त्वस्माभिर्दृष्टुं शक्यन्ते इत्यर्थः ननु तद्दर्शनात्त्वदर्शितैर्वनेत्यादुःकांतेति ॥ अन्यत्स्माकं हरिणीनां
73 विलोकनाभिनिवेशेन निजविरहार्त्तिदृष्ट्वा तासामप्यार्त्तिभरोदयात् स्तब्धतां भत्वा ता विहाय कलपुष्पादिभारेण नतान्
वृक्षान्वीक्ष्य विनयभरत्तनम्रान् परमसाधून्मत्वा सर्वाने वतान्पृच्छति बाहुमिति ॥ बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो
मानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदांधैः अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनंदति चरन्प्रणयावलोकैः १२ बाहुं
प्रियांस उपधायेत्यादि किं पूर्वोक्तगंधप्राप्त्याप्रियया सह गमनं संभाव्य तत्र चललनास्कंधसोरम्यमिश्रितप्रितश्रीमद्बाहुसौर
भ्यं तथा श्रीहस्तामोदात्कपद्मगंधं तथा भ्रमरगंधसंवलितं तदंगतुलसीगंधं च प्राप्योक्तं किं वा नागराणमीदृशी परिपा
टीभवेदिति युक्त्यातथोक्तं तुलसिकाया अलिकुलैरिति तस्या एव सर्वतो मधुरामोदविशेषात् अत एव मदांधैः तैरन्वी
यमानत्वेन वा कुमित्यादिना वरसविशेषप्रकटनं तथा तुलस्याः सौभाग्यं तत्संबंधादलीनां च सूचितं अन्वीयमानत्वेनै
व मदांधानां तेषां महाध्वनिना निजनिकृतिलीलाभंगशंकया पुष्पद्विधव्यवधानेन तान्परिहर्तुं किं वा पुष्पपुष्पेषु सं
चारयितुं इह चरन् विशेषतस्त्वप्रणतवत्सलत्वादत्रैव चरन्नस्ति इति भावः प्रणयावलोकैः किमभिनंदति अनुमोदते स्वी
करोति वेति तेषां सुदुर्लभत्वात् किं वेति सकृदात्तपक्षे अनस्तत्कथयते ति शेषः अन्यतैर्व्यर्जितं अथवा श्वासप्राप्ते
र्वाधिकनतान्वृक्षान्वीक्ष्य तेन श्रीदक्षिणहस्ते पद्मग्रहणं संभाव्य क्वचिच्च भयादिवाग्रतोद्भुतपतितान्स्यधिकमग्ना ७३

न्याकुलानि प्रियापदानि वीक्ष्य तेन च मदांधभ्रमरानुगमनं संभाव्य किंवा तत्तत्पदोपरि भ्रमरमुखनिर्गलितमधुकणे
न्सर्वतो वीक्ष्य तथा तथोक्तमिति ज्ञेयं। यद्वा। केवलमुन्मत्ततयैव तत्तदुक्तिः नच किंचिद्दर्शनविचारादिनेति इत्युन्मत्तवच
इति वक्ष्यमाणत्वात् श्लेषेण मदांधा एव तमनुसरंतीति तथा तेषां संबंधात्सोपि मदांध एवेति ध्वनयन् परोक्षोक्तिः यद्वा मदं
धेरपि अतो गतमानाभिरस्माभिर्यद्ययमनुगम्यते तद्युक्तमेवेति भावः एते हि तज्ज्ञाः तन्मतमनुसरंतो नूनं न कथयेयु
रीमतर्हि स्त्रीत्वेनात्मीया लता एवेताः पृच्छाम इत्यन्योन्यमाहुः पृच्छतेति॥ पृच्छत इमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः नू
नं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥१३ बाहूनाश्लिष्टा इत्यादिकं सर्वं निजभावानुसारेण॥ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः
कृष्णान्वेषणकातराः लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः १४ ● इति उक्तप्रकारेण। यद्वा॥ इति ईदृशं
॥उन्मत्तानां वच इव वचो यासां गोपीनां ता उन्मत्तवच इत्युक्तानुवादः तन्न ह्यवश्यानि केवलमुन्मत्ततयैवेति पूर्वोक्तो
न्मत्तकवदित्यस्य तात्पर्यं तत्र चोन्मत्तवचस्त्वं अयोग्येष्वपि प्रश्नात् तत्रापि तथा तथा तत्तत्प्रश्नादिति अनुच
क्रुरित्यत्र हेतुः कृष्णस्य परमाकर्षकस्य अन्वेषणाय कातराः इति अतः कातर्येणैव तत्तदनुकरणे न च स्वाच्छंद्ये
नेत्यर्थः तत्रैव हेतुः तदात्मिकाः तेन हृतचित्ताः यद्वा नच्छब्देन लीलाः परामृश्यंते तत्तत्स्वानुकरणेऽभिनिवेशेन

तत्तत्सम्पत्त्यात्मकमभिप्रेतं यद्वा॰ न तु तल्लीलास्मरणेनापि विरहार्त्तानां प्राणा दुर्द्धराः अनुकरणाद्यत्तेन च विवृद्धवह्निज्वा
लानां तासां हृदि कथमात्मादिष्टदिस्ता शं स्यात् तस्मिंश्चैवात्मायायासां ताः सुशीतलात्मस्ताः स्त्रीवंसंबंधेन न निःसृतः अ
७५ न्यथा स्वचेष्टानवः सन्दग्धो भविष्यदेवेत्यर्थः यद्वा श्रीकृष्णाविष्टचित्ता इति तत्तदनुकरणं तद्व्यसनतयैव न त्वात्मबु
द्ध्येत्यर्थः अनुकरणमेव प्रपंचयति॥ कस्याश्चिदिति नवभिः कस्याश्चित्पूतनायंत्याः कृष्णायंत्यपिवत्स्तनं तोकायंत्या
रुदंत्यन्या पदाहन् शकटायंतीं १५ तद्विवेकस्त्वेवं ज्ञेय त एव तत्र चानुचक्रुरित्युक्तेरनुकरणस्यैव प्रपंचने कार्येपि तन्म
यत्वप्रपंचनमनुकरणस्यैव सम्पल्लवबोधनार्थमिति अथवा केवलमनुकरणस्यैव प्रपंचोस्त्येयः तत्र चासौ दैहिके चे
ष्टायाः प्रायो देहचेष्टयैवानुकरणं वाक्चेष्टासंवलितायाः प्रायस्तथैव मानसचेष्टासंवलितायाश्च तथैवेत्येवं त्रि
धानुकरणं तत्र यद्यपि भावनयैव सर्वत्रानुकरणं तथापि तत्र तत्र तत्प्राधान्यापेक्षया त्रैविध्यं तत्रादौ देहचेष्टाप्रधा
नानुकरणमाह त्रिभिः पूतनायमानया पूतनाद्यनुकरणं केवलं भावनयैव किंचित्तत्तन्मुद्राद्याचरणेन न तु वे
दिना सर्वथा तदसंभवात् अत एव वक्ष्यते॰ कृष्णात्मभावना इति तदपि विरहे ववश्यपेन यद्यपि न स्युश्चेत् तथापि वि
रहार्त्तिभरस्वभावेन तत्तल्लीलाभिनिवेशात्स्वयमेव संपद्येतेति पूर्वमध्यायारंभे उक्तमेव तत्र यद्यपि कृष्णप्रिया ७४

णं तासां दैत्यानुकरणं न युज्यते तथापि केनापि सुदुरूहेन भाववैचित्री विशेषेण विष्टास्ताः कृष्णस्यैव लीला अनुचक्रुः
तासां प्रियसख्यस्तत्तद्भाव विष्टास्ता वितर्क्यन्त एव तद्वि● तासं जननेन महादुःखापनोदनार्थं बुद्धिपूर्वकमेव पूतनाद्यनुक
रणं कृतवत्य इति अथवा इति एवं ताः कृष्णान्वेषणकातरा बभूवुः अनु अनंतरं तासां प्राणरक्षार्थं तास्ताल्लीलाः कर्त्र्यः विरह
विह्वलाः सर्वा एव व्रजसुंदरीस्तदात्मिकाः लीलामयीश्चक्रुः अतस्तत्तल्लीलापरिकरत्वाद्दैत्याद्यनुकरणं नासंगतमिति सर्वमे
न वद्यं स्तनमपि वदिति चानुकरणमात्रं न तु तत्त्वतः अनुकरणस्यैवापेक्ष्यत्वात् एवमग्रेऽप्यदप्यूह्यं शकटायती शकटायमा
नां एवमग्रेऽपि शकटानुकरणं तोकायमानायाउपरि शकटवत् कथंचिदवस्थानं ज्ञेयं ॥ दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णा
र्भभावनां रिंगयामास काप्यंघ्री कर्षंती घोषनिस्वनैः १६ घोषाः किंकिणपस्तेषां निःस्वनैः कृत्वा सहिता विति वा
। तच्च साक्षाद्देवता सामपि यादे बनूपुरसद्भावात् एतच्च घोषप्रघोषराचिरमित्याद्युक्तं रिंगणलीलानुकरणं गोपा
यं त्य इति । कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायंत्यश्च काश्चन वत्सायितीं हंति चान्यात त्रैकानुबकायिनीं ॥१७॥ गोपबालायां
त्यः इति ज्ञेयं ॥ तत्पत्नी बालकैरेव वत्सचारणात् चकारात् अघायमानां च हंति अहन् सामीप्येवर्त्तमानाः अथना
वाकवधानानुकरणं पंचभिर्वृत्तान्याहादौ प्रलंबवधात् आतन ग्रीष्मकृत विचित्रलीलानुकरणमाह आहूयेति
द्वाभ्यां ॥ आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुकुर्वती वेणुं क्वणंतीं क्रीडंतीमन्याः शंसंति साध्विति ॥१८॥ अत्र वा कृत्र

75

धान्यानुकरणात् किंवानुकरणे क्रमश्चोर्यंतावेशेन तन्मयत्वात् कृष्णायंतीत्यादिकं पूर्ववन्नोक्तं दूरगा इति तैर्व्याख्या
तमेव यद्वा दूरवर्त्तिनी व्रजादिच्छिन्ना व्रजदेवीः वेणुनादसंकेतेन यथा कृष्ण आह्वयति तथाह्वयेति एवमनुकुर्वती काचि
त्क्रीडंतीच गावादि क्रीडां कुर्वंती अन्या गोपभावमापन्ना इति ज्ञेयं कस्याश्चित्स्वभुजं न्यस्य चलंत्याह परा ननु कृष्णोहं पश्य
त गतिं ललितां [illegible] इतितन्मना ॥१९॥ कृष्णः सर्वगुणरूपादिसंपूर्णोहं अतो गतिं ममाश्रयभूतां ललिताख्यां गोप्यः पश्यत
इति एतत् तदुक्तं स्मरंत्येति शेषः तच्च तेन कदाचित् केनापि भावेन पूर्वमुक्तमस्तीति बोद्धव्यं ननु कुतोदृष्टं वा कथं नस
मापितं तत्राह तन्मनाः कृष्णहृतचित्तेति यद्वा ननु हे गोपाः गोप्यो वा पश्यत गतिं मम चेष्टां गमनं वा ललितं मनोहरं तन्म
नाः श्रीकृष्णाविष्टचित्तेत्यर्थः अनेनानुकरणस्य सम्यक्त्वं पूर्ववदेवाभिप्रेतं मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं म
या इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतंत्युन्निदधेंबरं २०॥ अनुकरणवशाद्वा आवेशेनैव किंवा तत्तल्लीलावश्येन साक्षाद्वाता
दिस्फुरत्त्वेनेति एवमये दावाग्निं पश्यत्स्वपि यतंतीति [illegible] सूचिता उद्यच्छंतीति वा उन्निदधे श्रीगोवर्द्धन
वदूर्ध्वं नितरां धृतवती ॥ आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप दुष्टाहे गच्छ जातोहं खलानां ननु दंडधृक् २१
॥ ननु निश्चये संबोधने वा नृपेति पदं आश्चर्ये तासं बोधने दुष्टाहे रे कालिय गच्छ इतो निःसर अन्यथा दंडं करिष्ये
इत्याह जातइति ननु निश्चितं न त्वचेति चकारान्वयः कालियदमनलीलानुकरणे [illegible]र्थः ॥ तत्रैको वाच हे गोपाद

वाग्निं पप्रपतो त्वत्एं चक्षुष्या अपि दध्वंवो विधास्येहं मम मंजसा ॥२१॥ एवं तत्र कृतं चलंगी त्साघकं कोष्ठ मुंजाटव्या म पिकृतं त्वंदा
वतोर क्ष्णं द्वि विधुमेवानुकृतिमिति त्रिये यद्वा॰ तत्र तासु मध्ये च॰ तत्र मौंजाटविकतदनुकरणमेव पाठांतरस्यपक्षमेव
अंज साञ्जनापा सेनैव अधना मानसचेष्टाप्रधानानुकरणमाह॥ वद्धान्यया स्त्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले भीतासुदृकृपि
धायास्यं भेजे भीति विडंबने २२॥ अन्ययाता भ्योभिन्नयापश्चादागतया दूतीरूपयाकयाचिद्दृढयातन्मतानुसारिण्या यद्वा
अन्ययास्त्रजा जगद्विलक्षणयापरममद्भुलयेत्यर्थः पूर्वमात्रापि परमकोमलगोवालादिरज्जुभिरेव बद्धत्वात् यद्वा
पूर्वस्त्रजैकया पश्चादन्ययास्त्रजा वद्धा पूर्ववद्द्रुधा वंधनार्थं तासां स्त्रजोपि वंधनसामर्थ्यं तन्मतानुसारित्वं च सं
भवेदेव तन्वी विरहार्त्यासद्य एव कार्श्यं प्राप्ता लीला प्रादुर्भावपक्षे सर्वं समंजसमेव तत्रानुकरणे तास्विति वा उलूखल इ
ति उलूखलानुकारिण्यां कस्यांचिदित्यर्थः सुदृगिति॰ दृग्भ्यामपि चकितविलोकनादिना भयमनुचकारेत्यर्थः मुखं
पिधाय हस्ताभ्यां एतच्च बालुकस्वाभाविकमपलक्षणं भीति विडंवनं कंपपुलकादि किंचिद्रोदनकाकुवाक्यादि च
एवं प्रायो भयादिना मानसचेष्टानुकरणमेव द्योतितं भयस्य मनोधर्मत्वात् एवमत्यंतभक्तवश्यतामयी श्रीदामोद
रलीला सर्वासां लीलानां मध्ये श्रेष्ठतमेति तदनुकरणं मधुरेण समापयेदिति[illegible] येनस्सर्वांते प्रोक्तं धेनुकप्रलंबयो

र्वध॰ श्रीबलदेवकृतत्वान्नानुकृतः कुमारीवस्त्राहरणं यज्ञपत्नीगणाकर्षणं च लज्जया किंवा तत्तल्लीलारसस्यात्मन्येव
पर्यवसानात्तत्तदनपेक्षया यमलार्जुनभंजनं श्रीदामोदरलीलांतर्गतत्वान् पृथग्नानुकृतमिति पूर्वोक्तलीलाक्रमाति
76 क्रमस्तु तासां विरहविरकुलतावर्णने न श्रीबादरायणेरपि तादृशभावापत्त्या तदनुसंधानापगमात् किंवा लिखितन्याये
न चेष्टादीनां तिसृणामुत्तरोत्तरस्मिन्नेकैकस्यसमवेततया केवलं च संकलितत्वयोस्तत्रापि न्यूनाधिकत्वयोः क्रमापेद
योक्तेः यद्वा विरहकातरतया तन्मनस्तया वा पौर्वापर्यानुसंधानाभावादिति एवमिति एवं कृष्णं पृच्छमाना वृंदावनलतास्त
रून् व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः २४॥ पूर्वोक्तप्रश्नप्रकारेण॥ यद्वा तत्तल्लीलानां पूर्वोक्तप्रकारकपुनःपुन
रनुकरणेन तत्रहेतुः कृष्णं चित्ताकर्षकमिति पदानि व्यचक्षत पुनर्भूमौ दृष्टिनिपाताद्विशेषेण चक्षतेति केशवां
घ्रिस्पर्शोत्सवेत्याद्युक्तौ पूर्वं केवलं संभावनयेव अधुनानु साक्षादेवापश्यन्नित्यर्थः साक्षाद्दृष्टान्यपि विरहवि
कलतयानुसंधानाभावाददृष्टानीवाभवन् अधुना च लीलाविष्टत्वेनानुकरणात् किंचिदुपशांत्या बुद्ध्युदये
नानुसंधानपूर्वकमपश्यन्नित्यर्थः अत एव विशब्दः परमात्मनः परमप्रियतमस्येति रात्रावपि तत्क्षणाण
स्तद्दर्शने हेतुः अन्यत्तैर्व्याख्यानं यद्वा प्रदोषे गते शारदपूर्णचंद्रस्य चंद्रिकासु विस्तृतासु दूरादपि स्पष्टतया तद्द
र्शनमभूत् यद्वा एवमित्यादिकमनुवादमात्रं प्रश्नमध्य एव तद्दर्शनविवक्षया तत्राह्यस्मोन्यमाह॥ पदानिव्य ७६

क्रमेत्तानि नंदसूनोर्महात्मनः लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः २५ पदाचिह्नानि व्यक्तं निश्चितं एतानि नंदसू
नोरेव भवंति नान्यस्य· हि यतः ध्वजादिभिर्विशिष्टानि विलक्ष्यंते तत्रैव हेतुमाहुः महात्मनः महापुरुषत्वादिस्पर्धः आदि
शब्दाच्चक्रशंखवाद्यः अत्र विशेषः श्रीविष्णुपुराणे ॥ त्रिलोकैकभुवं प्राह गोपी गोपवरांगना पुलकांचितसर्वांगी वि
कासिनयनोत्पला ध्वजवज्रांकुशाब्जांकरेखावंत्यालि पश्यत पदान्येतानि कृष्णस्य लीलालंकृतगामिनः इति ध्वजा
दीनां धारणप्रयोजनमुक्तं ॥ स्कंदे दक्षिणस्य पदांगुष्ठे मूले चक्रं बिभर्त्यजः तत्र जन्मजनस्यारिषड्वर्गच्छेदनाय
सः मध्यमांगुलिमूले तु धत्ते कमलमच्युतः ध्यातृचित्तद्विरेफाणां लोभनायातिशोभनं पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते स
र्वानर्थजयध्वजं कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापाद्रिभेदकं पार्ष्णिमध्येंकुशं भक्तचित्तेभवशकारिणं भोगसंपन्मयं ध
त्ते यवमंगुष्ठपर्वणि तथा वामपदांगुष्ठमूलतस्तून्मुरवं दरं सर्वविद्याप्रकाशाय दधाति भगवानसौ पद्माद्यन्य
पि चिह्नानि तत्र दक्षिणपादवदिति ॥ तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छंत्यो ग्रतोबलाः वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्त्ताः स
मब्रुवन् २६ तैस्तैर्ध्वजादिलक्षितैः वीप्सा वा कुत्सस्य कौवत्सस्य वा विवक्षया अबलाविरहान्वेषणेभावलहीना अ
पितस्य कृष्णस्य पदवीं वर्त्म अग्रतो न्विष्यंत्यः ध्रिगयस्थाणः वध्वाः कस्याश्चिद्व्रजदेव्याः यद्वा स्वभावत एव लज्जाशी

लत्वात् स्नुषावत्सर्वतः संकुचितत्वेन । किं वा श्री व्रजेश्वर्य्या मनोरथविशेषेण वधूरिति तन्मुखोच्चारणा गोकुलेव [illegible]
याः श्रीराधा एव तन्नामाग्रहणकारणे लिङ्कितमेव वधूपदलाञ्छनमुक्तं श्रीविष्णुपुराणे कापि तेन समं याता कृतपुण्या
77 मदालसा पदानि तस्याश्चैतानि घनान्यल्पतनूनि च सुस्पष्टानि मिलितानि पदानि किं सन्यस्त प्रकोष्ठत्वात् एवमा
त्मारामत्वादिना तासां मानतोऽसूयया वां तर्हि त इति निरस्तं तासामेकस्यानयनात् तच्च तत्रैव ताभिः सहास्थितया तया
केनापि संकेतेन ततो निःसारितया तदर्थं दूरे दूरे प्रादुर्भूतस्याग्रे कियत्पदप्रयाणानन्तरं मिलनादितूलं आर्त्तीः स्वपरि
त्यागेन तदेकपरिग्रहात् यद्वा विरहेणार्त्ता अपि सम्यग्विचारादिपूर्वकमब्रुवन् अन्योन्यमूचुः किं तदाह ॥ कस्याः प
दानि चैतानि यातायानंदसूनुना अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥२७॥ कस्या इत्यादिना ब्रुवन्नित्यं तेन
नंदसूनुना सह याताया एतानि कस्याः पदानि परिचीयन्तामिति शेषः श्रीभगवता स्वके अंसे तत्प्रकोष्ठस्य न्यसनं च रस
विशेषेण किं वा राज्ञो स्खलंत्यास्तस्याः सुखगमनार्थं बलाद्दूरे नयनार्थं वा अनेन तस्यामधिकप्रीतिः सूचिता तामे
व दृष्टान्तेनाह करेणोः करिणेति तयोरपि काममदेन प्रीत्या तथैव गमनात् पश्चाच्च श्रीराधादेव्यास्तानि पदानि परिचि ७
त्याश्रुस्तास्तन्नाम निरुक्तिद्वारा तस्या भाग्यं सहर्षमाहुः ॥ अनयाराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः यन्नो विहाय गोविं

दः प्रीतोयामनयद्रहः २८ नूनं विमर्द्धं निम्भ्रयेवाहरिः सर्वदुःखहर्त्ता भगवान्स्त्रीनारायणः ईश्वरः भक्तेष्टदानसमर्थः
स्वतंत्रोपिवा अनयैववराधितः आराध्यवशीकृतः नच अस्माभिः अन्यथाऽस्माकमेतद्विरहार्त्त्यौघसंभवः राधयति
आराधयतीति श्रीराधेतिनाम कारणं च दर्शितं यत्स्यस्मात्कोविंदः गोकुलेंद्रत्वेन तस्या अस्माकं च तुल्योप्यसौ
नोऽस्मान्विशेषेण हित्वा दूरतो निभृतवनांतस्त्यक्त्वा तत्रापि रहः अस्मदगम्ये एकांतस्थाने यामनयत् यद्वा गो
विंद एवासौ अनया राधितः तस्याः परमभाग्यबोधनार्थं गोविंदमेव विशिनष्टीति भगवान्निजाशेषमाधुर्य
मैश्वर्यप्रकटनपरः अतो हरिः सर्वार्त्तिहर्त्ता किंवा रूपगुणादिना सर्वमनोहरः ईश्वरः व्रजजनप्राणनाथः
अनस्तदनुभवस्तयैव धृत इति भावः अन्यत्समानं यच्छब्दद्वयं हेतोस्तस्यैव दार्ढ्यं किंवा यन्नः प्रीतः तस्मा
यामनयदितिवा वरद्वयकल्पनया योज्यं एवमग्रेप्युह्यं यद्वाऽयन्नः रहो गच्छन् धन्या अहो अमी आल्यो गोविंद
ङ्घ्र्यब्जरेणवः यान्ब्रह्मेशो रमादेवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ॥२९॥ अमी इमे आल्य इति संबोधनं तत्र सर्वासामेकम
त्वार्थं भक्तिविशेषजननार्थं वा धारणे सर्वेषां प्राधान्यविवक्षया चशब्दाप्रयोगे पि तेषां यथोत्तरं श्रैष्ठ्यं स्फुटं
कुलस्य पश्चात्पादाङ्गुरेणाङ्कितं तो ब्रह्मेशादयः सदैव ताभिर्दृश्यन्ते अतो दृष्टमेव वर्ण्यते नत्वैश्वर्यातिशिश्रा

येणदेवीतिश्रीवृषभानुगोपनंदिनीव्याख्यातं यद्वा तद्वेणुधारणेन लक्ष्मां भक्तसुदयेनोक्तं देवीपूज्येति मूर्द्धेति
भक्तिभरं द्योतयंति अयं अपराधोविरहादिदुःखं वा अतस्तेन्द्धाए वअस्माकं चभक्तत्वात द धारणादघं सुक्तमेवे
तिभावः अन्यत्रैर्व्याख्याते यद्वारेणवएवधन्याउत्तमाः श्रीकृष्णरूपपरमधनदानयोग्या वा यद्वा अमीगोवांग
णपतिताः पूर्वदृष्टा वा अस्याः पदेरसंपृक्तास्तएवधन्याः एषामात्स्योक्तिः यद्वा इमेरेणवः आत्मश्रेमाधन्याः गो
विंदनीतत्वाङ्घोर वेणवकृतं एवं दृष्टांतत्वे नरेणनाम्निवतस्या अपिधन्यत्वमभिप्रेतं श्रीचंद्रावल्याः सखीनां
मुक्तिस्तस्याइति तस्मा अमूनिनः क्षोभंकुर्वंत्युच्चैः पदानियन् येकापहृत्यगोपीनांरहो भुंक्तेऽच्युतधरं २०.३ उच्चैः
अधिकंक्षोभं वैकल्यं पूर्वोक्तेधैर्यहानिंवा यद्वा उच्चैर्गिवउच्चभरागेण अस्मन्मूर्द्धेपर्यर्पितानिवेत्यर्थः अपह
त्येति एकाकित्वेनरहसिभोगात् यद्वाचौर्येणतयानीतत्वादेवसौऽस्मान्विहायाज्ञागतः अन्यथा कथमा
गच्छदितिभावः गोपीनां समान्यतः सर्वासामेव धनामितिपाठः तेषांसंमतः सर्वस्वमितिव्याख्यानात् अ
न्यथागोपीनां भोगपामित्येवव्याख्यातंस्यात् अच्युतस्यतं सकाम्यत्रकृष्णगच्छतोधरमिति यद्वा तस्मादच्युता
अविच्छिन्नासतीतिचिरंभोगोभिप्रेतः श्लेषेणच्युतोऽस्मन्मुखाकलितोयोधरस्तमिति निजोच्छिष्टभोगास्त
स्यासूचितः नलदंतेयदास्यवृतस्यानूनंतृणांकुरैः स्विद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीप्रियः २१ उन्नियस्कं ७८

धमारोपितवानिति स्कंधस्याकृष्टत्वाभिनिवद्धमालाऽनुसारे एतैर्व्याख्यातं प्रेयसीं प्रियतमां प्रियदूतिपैशुन्योक्तिः
अस्य पद्यस्य च अन्योन्यं प्रियत्वेन तत्रापि प्रेयसीत्वेन सर्वाभ्यस्तस्यां प्रीतिरधिका सूचिता अत उन्नयनं युक्तमेवेति
भावः यद्वा उन्निन्ये इति हस्ताभ्यामुच्छ्राप्यांके कृत्वा यतिन्ये इति ज्ञेयं तथा सत्येव तादृशालिंगनादिरसासं
पत्त्या प्रेयसीत्वं सुसिद्धमिति तल्लक्षणमाहुः इमानीति हेगोप्यद्भूति विदग्धाभिर्युक्ताभिरे तल्लक्ष्यत इति भा
वः कामिन इति अन्यथा तदसंभवः ईर्ष्योक्तिरेषा वस्तुतस्तु कामयुक्तत्वेनैवाधिकास्तोषं तदपेक्षा सूचिता अस्य पद्यस्य च
तस्यामासक्तिरभिप्रेता एतत्पद्यं बहुपुस्तकेषु न दृश्यते पश्चादयेतस्याः पदानि वीक्ष्याहुः अत्रैस्तस्तूनावचयः
प्रियार्थे प्रेयसा कृतः प्रपदाक्रमणे एते पद्यपताश्च केचपदे ३२ महात्मनाविदग्धशिरोमणिनेत्यर्थः श्लेषेण महान्
पूर्ववत् स्थूल आत्मा बुद्धिर्यस्येतीर्ष्योक्तिः इदं पद्यं क्वचिदेव दृश्यते प्रियार्थे प्रेयसेत्यत्र न पूर्वोक्तस्य प्रेयसी प्रिय
इत्यस्य वैपरीत्येनोक्त्याऽन्योन्यं तुल्य एव प्रेमा सूचितः यद्वा उन्नयनापेक्षया पूर्वं प्रेयसीमित्युक्तं इदानीं च प्रेयसे
ति प्रियतमत्वेन तया कृते नादेशेन पुष्पावचयः कृत इत्याद्यभिप्रेतं तत्र पदे इति द्वित्वे श्रीवृंदावनवर्त्तिपुष्पवृक्षाणामे
कस्यैकदेशस्थितमपि बहुकुसुमपुष्पावचयसिद्धेः किंवा स्थाने स्थाने बहूनामप्युदितानां पदानामेकत्र रूपो ऽयं यो

ईष्टे: अत एव श्रीविष्णुपुराणे पुष्पावचयमत्तोच्चैश्चक्रे दामोदरो ध्रुवं येनाग्राक्रांतिमात्राणि पादान्यत्र महात्मनः इति
॥ केशप्रसाधनं तत्र कामिन्याः कामिना कृतं तानि चूडयता कांतामुपविश्य मिह ध्रुवं ३३ केशानां प्रसाधनं संस्करणं
79 तच्च स्वांगुलिभिः तदर्थात्मशिरोन्यस्तकंकतिकया वा तु शब्दो भिन्नोपक्रमे हीति पाठे निश्चितं प्रसाधनप्रयोजनं
सूचयंति कामिन्याः कामिनेति कामक्रीडासुखार्थमित्यर्थः किंवा पूर्वोक्तिकामिन इतिवत् ध्रुवं निश्चितमि
ति साक्षात्तल्लक्षणाभिप्रायेण ॥ रेमे तया चात्मरत आत्मारामो प्यखंडितः कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्म
तां ३४ स्वस्मिन् आत्मनि आत्मना स्वयमेव यद्वा आत्मना स्वभावेनैव रतस्तुष्टः चेति पाठे रेमे चेत्युक्तसमुच्च
ये चकारः तत आत्मन्येव रतस्तुष्टस्तादृशोपि रेमे इति तादृशाचमधनानास्थितामिति पूर्ववदर्थः पुनः पुनस्त
थोक्तिस्तदार्ढ्याय अतस्तयैव तुष्टः तयैवारमतीति तद्विभ्रमैर्वशीकृतश्चेति तात्पर्यं अतः प्रेमनिर्जितत्वेन तस्यां स्वसर्व
स्वमर्पितमिति सूचितं तच्च भक्तवत्सलवरस्य प्रियजनप्रेमपरवशस्य तस्य नदोषः कश्चित् प्रस्तुतनिजभा
वतासारप्रकटनरूपमहागुण एवेति पूर्वं बहुशो लिखितं श्रीभागवतामृते च विवृतमेव यद्वा स्वात्मनः स्वरवे
नात्मतुल्याः किंवा स्वस्यात्मनः प्रियाः व्रजसुंदर्यस्तासु रतोस्मि अखंडितः संपूर्णः सन्कायमनोवचनासन्न्यासा ७६

कल्पेनरेमेदूत्यर्थः अन्यत्समानं नचैवंकेवलंनिजप्रियाएवानंदिताः अन्येषामपिहितंकृतमित्याह कामिनीनामिति काम
वश्यैः स्त्रीवश्यैश्चजनैर्भाव्यमितिलोकान्शिक्षयामासेत्यर्थः तत्रयथाश्रीभगवान्निजाचरितेनपुंसः शिक्षयतितथास्वप्रि
याचरितेनच स्त्रीःशिक्षयन् तद्द्वारेणतासांदुरात्मतांदर्शयामासेत्यर्थः तदेवाहसाचेति यद्यपितादृशोव्यवहारोमानस्य
नदुरात्मतया किंतुकेवलमुभयोर्महानागरयोरन्योन्यंप्रेमविवर्द्धनोविशेषतश्चस्वाधीनभर्तृकत्वेनोचितएव
तथापिदर्पस्तत्कृतोऽतिविशेषश्चस्वरेश्वरेऽनुचितएवेति विशेषौपासनाशास्त्रपरैस्तथाव्याख्यायते तद्दोषोपि
परिहृतएव तयोर्लोकशिक्षापरत्वात् यद्वाकामिनामिंद्रादीनांदैन्यं ईदृशप्रेयसीकृततादृग्विलासादिसुख
भावात् स्त्रीणांदुरात्मतां दुष्ट विषयकामतांदुर्बुद्धितांवा श्रीकृष्णेतरकृतस्तितपतिभजनात् अथवाकामिनः
प्रतिदैन्यं स्त्रियश्चप्रतिदुरात्मतामेवदर्शयन्शिक्षयन्नित्यर्थः अयंभावः यदिकामक्रीडायांरसिकतास्तितदा
पिरंसुभिः पुंभिरीदृश्यास्त्रीवश्यतयापदीनैरेवभाव्यं स्त्रीभिश्चकंदर्पक्रीडादिषुलज्जादिकंपरिहृत्यपुरुषंचवशीकृत्य
स्वातंत्र्यरूपदुश्चरित्रापराभिर्भाव्यमिति एतच्चतयोर्द्वयमाएवचनव्यवहारादेः किंवाउक्तव्यवहारस्याभिप्रायेण यद्वा
अत्रोक्तरमणप्रकारएवायंदर्शितः ततश्चवैदग्धीविशेषेणकामशास्त्रोक्ताविविधबंधादौस्कंधद्वयोपरिस्त्री

पादद्वयधारणाद्विग्रादैन्यं पौरात्म्यंचाधरंदंशनमरवक्षतकेशग्रहणपुरुषायितादिनोक्तं दैन्यद्रात्मनाशब्दस्यप्रयोगश्च
ज्ञानादिनिष्ठमुनिविशेषापेक्षया वस्तुतस्तुनिजरसविशेषेणउक्तिभंग्यैवेति यद्वा आत्मरतइतिसप्तम्यंतंतेनस
80 हानयोरन्वयः ततश्चभावेक्तः आत्मरतौदैन्यंदुःखमेवेति कामिनः प्रतिदर्शयन् तयाकामभोगसिद्धिः आत्म
रतौदैरात्म्यमेवेतिस्त्रियश्चप्रतिदर्शयन् तयास्वापातिसेवाद्यसिद्धिः अतएवात्मारामेणानानाद्वरेणतथासह
स्वयंरेमइत्येवमादिक् अलमितिविस्तरेण एवंतद्वचनंश्रीव्रजदेवीनामपिसंगच्छेत श्रीभगवत्तत्त्वज्ञानेपिनिज
भावाव्यभिचारेणरसविशेषमयत्वात् साचमेनेतदात्मानंवरिष्ठंसर्वयोषितां हित्वागोपीःकामयानाममसौभज
तेप्रियः इद् तदात्मेनइतिपूर्वंतासुमध्येवर्त्तमानायच्छ्रपितस्यास्तादृशोमानोनासीदिदानीमेवजातइतिकेचि
द्व्याचक्षते वस्तुतस्तुतदाननादशारतौसत्यामित्यर्थः यद्वा तेनतथातेनरमितंआत्मानं सर्वासांयोषितांव्रजसुं
दरीणांमानेहेतुः गोपीः सर्वाएवतत्रापिकामयानाकामयमानाद्वित्वा असौअनिर्वचनीयदिव्यमाहात्म्य
ःपरमस्वतंत्रोऽतिदुर्लभइत्यर्थः तत्रापिप्रियः मदेकप्रेमकर्त्तासन् यद्वासर्वासामेवप्रियोपिमामेवभजते
प्रेम्णानुवर्त्तते अयंचस्वाधीनभर्तृकायाविदग्धवर्यायामानस्तद्रसपरिपोषकोयुक्तएवेति तदनुरूपत ८०

१८

१५

नूप्रसादस्त्वाग्रे भविष्यत्येव ततो गत्वा वनोद्देशं दृष्ट्वा केशवमब्रवीत् नपारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ३७ ततः मानानंतरं तस्मा
द्गमनात् रतिस्थानाद्वा दृष्ट्वा गर्विता सती वनोद्देशं वनप्रदेशं तेनैव सहगमनक्रमेण प्राप्तो गत्वा यद्वा मदनुगोप्यमवश्यं भ
वितेति दृष्टत्वात् स्वयमेव गत्वा तत्र केशवं परमेश्वरमपि किं वा केशिमथना व्रजहिताचरणपरमिति यद्वा केशवे शिष्टेनाय
रमसुंदरं इति तदीयसौंदर्यमोहितेति भावः अत एवाब्रवीत् किं तदाह नपारये रत्यापरिश्रांतत्वादिति भावः लज्जया साक्षा
त्तथानुक्तिः किं वा सौभाग्यगर्वादेव तत्त्योक्तिः ननु मुग्धे तावद्दूरमग्रे स्थानांतरं कुंजं गंतव्यमिति चेत्तत्राह नयेति पूर्व
वदंकादौ निधाय त्वमेव नयेत्यर्थः एवमुक्तः प्रियामाह स्कंधमारुह्यतामिति ततस्त्वांतर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ३८
स्कंधं मदंसं आरुह्यतामित्याह इदं च नर्मणैव प्रियामित्युक्ते यद्वा कायः मदीयं वक्षः कटीरं वा तथा च विश्वः स्कं
धः प्रकांडे काये च बाहुमूलसमूहयोरिति ।। ततः पश्चात् किं वा तस्मात्स्थानात् तस्याः सकाशाद्वांतर्दधे चकारः भिन्नो
पक्रमे अंतर्दधे चेति समुच्चये वा अंतर्धानप्रयोजनं पूर्वमेवोक्तं तदेव सूचयति कृष्णः परमानंदघनमूर्तिरिति
आनंदविशेषार्थमेवेत्यर्थः अत एवोक्तं प्रियमिति अत्र च कश्चिद्विशेषः ।। श्रीविष्णुपुराणे ।। पुष्पबंधनसमान
कृतमानामपास्य तां नंदगोपसुतो यातो मार्गेणानेन पश्यत अनुयातैष समर्थान्या नितंबभरमंथरा या गंतव्ये द्रु
तं याति निम्नपादाग्रसंस्थितिः हस्तन्यस्ताग्रहस्तेयं तेन याति तथा सखि अनायत्तपदं न्यासालक्ष्यते पदपद्धतिः हस्तसंस्प

र्शमात्रेण धूर्त्तेनेषा विमानिता नेरास्यान्मंदगामिन्यानिवृत्तेलक्षितेपदं नूनमुक्तात्वरामीति पुनरेष्यामितेगतिकं तेनकस्सेतये
नैवात्वरितापदपद्धतिरिति साद्दश्यातदृर्शनैकजीवनावा अन्वतप्पतमुकुर्विल्लाप हानाथरमणप्रेष्टक्वासिक्वासिमहा
81 भुज दास्यास्तेकृपणायामेसखेदर्शयसन्निधिं हारवेदेआर्त्तिसंबोधनेवा ततश्चसर्वत्रैवयोज्यं नाथप्राणेश्वररमणेर
तिदायक प्रेष्टप्रियतम महाभुजगाढालिंगनदानारित्यर्थः एषांयथोत्तरंहेतुहेतुमतोस्या यद्वानाथप्रभो नकेवलं
तथाकिंतुरमणसुखप्रद विविधक्रीडाकारेतिवा अतः स्वभावतएवप्रेष्ट आत्मनः सकाशात्परमप्रियेत्यर्थः यतोम
हाभुजपरममनोहरसच्चिदानंदघनमूर्त्तेत्यर्थः॥यद्वा॥परमभोगकर्त्तः इतिसततरसादिसुखसंपत्तिर्बोधिता यद्वा
व्रजेश्वरत्वेननाथेति तत्रापिपतिप्रयोजनसिध्यारमणेति तत्राप्युपपतित्वेनप्रेष्टेति तत्रापिपरमसुंदरत्वादिना
महाभुजेति॥यद्वा॥क्वासिक्वासीतिपरमार्त्याविलयंतीसुविक्लवाभूमौनिपतंतीतदालिंगनमिच्छंतीस्मरंतीवाहमहाभु
जेति नचदूरेस्थित्वात्राहमस्मीतिवक्तव्यमितिआह॥मेमांप्रतिसन्निधिंदर्शयसन्निहितोभवेत्यर्थः कुतः दास्याः त
त्रापिकृपणायाः अन्यथामदंत्यदशायांसत्यांत्वयानुतप्तव्यमतएवेत्याशयेनाह हेसखेतिप्रियवयस्ये यद्वा सन्निधिदर्शनेच
कापिवंचनापूर्ववन्नकार्येत्याह सखेपरमविश्वासास्पदेति॥अथवा॥ननुप्रियतमेत्वांहित्वानाहंकुत्रापिगतोस्मित्वदंतिकएववर
त्तेइतिचेत्तर्हिसामहंमुग्धानपश्यामि सख्येनात्वमेवात्मानमभिव्यंजयेत्याह॥दास्याइति॥अन्यत्समानं यद्यपिविरह ८१

वैकल्येनानुसंधानाद्यगमाद्विलापेर्थसंगतिर्नापेक्ष्यते असंगतिश्च गुण एव तथापि तादृशीनां यत्किंचिद्वाक्यमेव सर्वार्थ
ः सेवते इति यथा भाक्ति किंचिल्लिख्यते एवमग्रेपि ज्ञेयं ततश्च सा विमुह्यहं तं भूमावपतदिति ज्ञेयं अग्रे मोहितामित्युक्तेः अ
थ वा स्कंधआरुह्यतामितीत्युक्ते प्रेमोत्कंठस कृतेन वैचित्येन पुरावर्तमानस्यापि कृष्णस्य तयानवलोकनादंतर्द्धये कृष्ण इत्यु
क्ते वस्तुतस्तु कौतुकित्वादेव स तत्र तूष्णीं स्थितः ततः प्रेमवैचित्यभाजस्तस्याः अनुतापः अथान्या गोपीः सन्निहितादृ
ष्ट्वा कृष्णेनांतर्हितमेवेति ज्ञेयं अन्विच्छंत्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विदूरतः ददृशुः दृश्य विश्लेषमोहितां दुःखितां सखीं॥ वि
दूरतः अत्यंतदूरेपि ददृशुः तस्याः कांतिविशेषतः॥ यद्वा॥ विदूरतो न्विच्छंत्य अग्रतो दूरं गत्वान्वेषयंत इत्यर्थः॥ यद्वा॥
अकारप्रश्लेषेण अविदूरतः निकट एव ददृशुः ततश्च निजवैकल्यभरेण निकटेपि पूर्वं तस्यास्तमार्तस्वरं न शुश्रुवु
रिति ज्ञेयं एतस्याः श्रीकृष्णस्य विश्लेषाद्विछेदात् दुःखितां पश्चान्मोहितां च भूतलविलुठनलग्नधूलिकंटकक्षतरक्त
स्वेदाक्तसर्वांगत्वादीनां वकुलाश्रुधारालालापंकिलमुखवस्तनत्वादीनां लक्षणानां तादृशमोहस्य च तद्विश्लेषं विना
न्यथानुपपत्तेः मोहितामित्यनेन सर्वाभ्योऽन्याभ्योऽस्याः प्रेमविशेषोपि दर्शितः तासांहि विरहार्त्यापि च मरणादिकं अस्यास्तु
चरमदशा तु स्वमोह इति सखीं मिति तां तादृगवस्थापन्नां दृष्ट्वा सख्येन तुल्यव्यथा एव विशेषतश्च द्विगुणितनिजवेदनाः
सर्वा अपि परिवृत्त्यैं रुरुदुरित्यर्थः विश्लेषे स्वत एवेर्ष्यादेरपगमात् तथापश्चाद्द्रु प्रयतेस्तांसत्तां विचित्रचातुर्यैश्च

स्वस्थतांशनैरीषत् प्रापयामासुः ततस्ताः आश्वास्य तद्वृत्तं पप्रच्छुरिति च ज्ञेयं तयाकथितमाकर्ण्य मानंप्राप्तंच माधवात् अवमानं
चदौरात्म्याद्विस्मयंपरमंययुः ततश्च तयाकथितं सर्वमितिशेषः यद्वा पुनर्दुःखोदयभयेन ताभिरप्यंशेऽपि सखीनां समागमा
४२ त् स्वयमेव विलापरूपेण वर्णितं तद्वृत्तमितिशेषः इति पृथग्वाक्यमेकमेव वा ततश्च मानप्राप्तिमाकर्ण्य एवमग्रेऽपि यद्वाक
थितमेवाभिव्यंजयति मानेत्यादिना अवमानं परित्यागलक्षणं च निजदौरात्म्यान्मानादिलक्षणादाकर्ण्य चकाराभ्यामुभ
योरेव प्राधान्यं द्योत्यते तत्र तत्प्रकारेण रमणात् तथा कस्मादेव रसावसरे तत्क्षीताश्च माधवात् लक्ष्मीकांतात्प्रीतिः यद्वा मध
नामधरः रसेन क्रीडतिस दैति तस्मात् मानप्राप्तियोग्यापामतोऽप्यधिका काचिदस्तीन। नन्वहं।। तथापि केवलं तत् कारुण्यमाहात्म्येनैव न च
निजगुणेस्तादृशंमानं प्राप्नोतिभावः एवं मह श्रीभगवत्कारुण्यादिगुणातएव अवमानं च सर्वं निजदोषादेव वक्तव्यं मंत
व्यंचेतिसाधूतपि शिक्षयामासेति ज्ञेयं यद्वा श्रीकृष्णाद्दूरे आत्मा स्वयं यस्याः दूरे आत्मा श्रीकृष्णो वा यस्याः साद्दू
रात्मा तद्भावोदौरात्म्यं तस्मात् तद्दूरगमनादित्यर्थः परमं विस्मयं सद्यएव तादृगनुग्रहनिग्रहाभ्यां ततः परम
प्रेमवैयग्र्येण तया सहिताः पुनरप्यन्वेषयामासुरित्याह तत इति ततोऽविशन् वनं चंद्रज्योत्स्नायावद्विभाव्यते तमः
प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुर्हरेः यावद्वनं व्याप्य ज्योत्स्ना विभाव्यते लक्ष्यते तावद्वनमविशन् अपि प्रपतमन्वेषयां

मासुरित्यर्थः तमसा प्रविष्टं अन्यत घनत्वादंधकारमयमालक्ष्यानन्तस्तस्माद्घनान्निवृत्ताः २ तत्र तदन्वेषणासिद्धेः तथा च
श्रीविष्णुपुराणे ॥ प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदमत्र न लक्ष्यते निवर्त्तध्वं प्रशंक स्यनेतद्दीधितिगोचर इति स्त्रिय इति स्त्रीणां मे
धकारवनप्रवेशे सामर्थ्याभावादित्यर्थः हरेरिति पाठोत्र केषांचित्तत्तः सच श्रीस्वामिपादानां असम्मतो राद्वतेतत्तनुः
इति पुनरुक्तेः समाधानार्थं तत्रतस्यैव हरेरन्वेषणादिति व्याख्यानात् अन्यथा ततइत्यस्य प्राग्लिखनायोगः हरेस्त
नइत्यन्वयाद्घसोऽष्टं वा तथापि स्वगृहान्न गच्छेयुरिति किं वक्तव्यं न च स्मृत वसोपीत्याह ॥ तन्मनस्कास्तत्प्रलापास्त
द्विचेष्टास्तदात्मिकाः तद्गुणानेव गायंत्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥ आत्मागाराणि स्वतंत्र मनोज्ञसुखमयानीत्यर्थः
किंवा गृहकृत्यार्थमभ्यासवशेन गम्यानापि यद्वा आत्मानं देहं देवत्वं वा आगा[illegible]गृहाणि देहे गेहानि वा इति
भोक्तृभोगसाधनभोग्यान्युक्तानि तदस्मरणे हेतुः तन्मनस्का इत्यादिपदत्रयेण तस्मिन्मनोवाक्कायाभिनिवेश
उक्तः तत्र मनसोऽभिनिवेशः तद्गुणादिस्मरणेन तद्विषयकविविधसंकल्पविकल्पकादिना वा वाचः अन्योन्यं त
द्वार्त्तया कद[illegible] चित्तदालापनादिना च कायस्य च पूर्ववत्तच्चेष्टानुकरणेन प्रणामार्घ्यदंडवन्निपातेन तदर्थपुष्पमाला
ग्रथनशय्याविरचनादिना च अत एव तदात्मिकास्तन्मयाः किंवा उक्तप्रकारेण तदर्पितात्मानः अतस्तस्य

83

गुणानेदनतुपरित्यागेपिनैष्ठुर्यादिदोषान्नगायंत्यः गानंचश्रीभागवतोगीतप्रियत्वात् तथाचोक्तंतेनैव नाहंवसामिवैकुंठे
योगिनांहृदयेरवौ मद्भक्तायत्रगायंतितत्रतिष्ठामिनारदेति एवंश्रीभगवद्वशीकरणहेतुत्वाद्गानस्यसर्वतःश्रेष्ठत्वम
भिप्रेतं॥यद्वा॥तदानींतासांतदनुसंधानाभावेनकेवलंविरहार्त्तिभरस्वभावादेवतथापिसर्वार्तेनिर्देशात् तथाश
नेऽ: प्रत्ययांतत्वेनानुस्मरणेप्राधान्यात्तस्यश्रेष्ठत्वंसिद्धमेव तत्रवालापगानयोर्युगपदसंभवात् कदाचिदा
लापः कदाचिद्गानं कासांचिदालापः कासांचिद्गानमितिवोह्यं यद्वा॥तन्मनस्काइत्यादिपद्यचतुष्केणतासां
सदातनःस्वभावउक्तः अत्रएवाधुनाविरहार्त्त्यागायंत्यइति तदात्मिकाइतिपूर्ववदंत्यपदस्यापरिहारार्थंवा॥
यद्वा॥तत्परिहारार्थमेवतां विशिनष्टि विरहार्त्तिविवृद्धिस्वभावेनतदावेशेनवातस्यमनइवभयादिरहितंम
नोयासां तस्यालापइवगंभीरमधुरार्थभंगीपूर्वकनर्मादिमयआलापोयासां तस्यचेष्टेवविचित्रालिंगना
दिरूपश्चेष्टायासां तस्यआत्मादेहइवत्रिभंगानुकरणादिनामनोहरः आत्मायासांताः तथापितद्गुणानेवगायं
त्यइत्यादिनातत्प्राप्त्युत्कंठाविवृद्धेःवनतुनिवृत्तेतिचसूचितं अन्यत्तस्यपानेपुनःपुलिनमगात्यकालिंद्याः कृष्णभावनाः
समवेताजगुःकृष्णंतदागमनकांक्षिताः पुनःपुलिनमागमनंतत्रपरित्यक्ताअस्मान्श्रीकृष्णोनूनंकृपयासांत्वयि ८३

तुतत्रैवागतः स्यादितिमत्वा ध्रुवं वा तद्दर्शनाचाभावेनसहितं तत्र क्रीडास्थानस्यैव दिदृक्षया अत एवोक्तं कृष्णभावनाः कृष्ण
चित्ताकर्षकं परमानंदप्रदं वा भावयन्त्यः तत्रागतं मन्यमानाः किं वा कृतक्रीडं चिंतयंत्यः समवेता इति उच्चैः श्रीकृष्णस्य
श्रावणार्थं नदुःखपंचभिः सहेतिमायात्‌विरहस्वभावादेव वा कृष्णपरमानंदघनमूर्त्तिमिति तत्क्षणेनैव न किल
प्राणानिर्गताइतिभावः तदागमन एवकांक्षितया सामिति कथंचिदप्यन्वेषणानजाता तदागमनाकांक्षावचननिवृ
त्ता तत्रचागमनशब्देनास्यविरहार्त्तासंदर्शनमात्रमेवाकांक्ष्यते न त्वन्यदितिभावः ॥ इति [illegible] ॥ कृष्णैक
गम्यावागर्थौ यासां लेखितुमिष्यते ज्ञात्वापराधं देव्यस्ताः भक्तिंतन्वंतु मे निजां पीतश्रीगोपिकागीतसुधासा
रमहात्मनां श्रीधरस्वामिनां किंचिदुच्छिष्टमुपचीयते ॥ जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वदत्र हि दयि
तदृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ ६ ॥ अधिकं पूर्ववत् सर्वतो वा श्रीवैकुंठादपि वा व्रजेन जनत्रस्याल
क्ष्यते हियतः अत्र व्रजे शश्वन्निरंतरं यद्वा अधिकमित्यस्यात्राप्यन्वयः प्रतिमुहुरधिकत्वेनेत्यर्थः मूर्त्तिमती लक्ष्मी
रिव उत्तरोत्तरं वर्द्धमाना परमोत्तमा संपूर्णा सर्वसंपत् श्रयते अनपेक्षमाणापि स्वयमेव सेवते ॥ यद्वा ॥ वैकु
ठैश्वर्यपि सा भावेन किं वा संकोचितो निरंतरा वास्थित्यपश्रमा मामुकुरापात्तयात्ते वसति सदाभि

नवैवैकुंठादिधिकसंपत्तेः किंवाप्रतिग्रहंभ्रमस्मा परमविनयनम्रायालक्ष्म्याएवसाक्षाद्दर्शनात् हीतिनिश्चयेवा
तथाचोक्तं ततः प्रभृतिनंदस्यसदि मधुपुर्यामपिजन्मनाव्रजस्यैवोत्कर्षसिद्धेः किंवात्तासांव्रजएवतज्जन्म
८५ निश्चयाज्जन्मनाव्रजस्त्युक्तं एवंतत्प्रभावेनात्रत्यानां सर्वेषामेवसर्वमंगलंजातं केवलंदैवहतानामस्माकं
एवसंपद्दुःखं तत्राप्यधिकमिदंसर्वज्ञेनपरमदयालुनाऽस्मात्प्राणवल्लभेनापित्वयानज्ञायतइति तदधुनात्र
[illegible]तावदस्तुतन्मात्रमपिज्ञायतामितिप्रार्थयंते दयितेति दृश्यतां ज्ञायतां किंवासाक्षात्क्रियतां तस्यप्रत्यक्ष
त्वात्दुःखदर्शनेसतिपरदुःखकातरोवश्यंसाक्षाद्भवेदितिभावः किंतदाहुः दिक्ष्विति अनेनवकुलापरिभ्रमणा
दिदुःखंसूचितं तावकास्त्वयास्वीकृताः त्वदीयताभिमानवंतोवा अतःएवविचिन्वते अन्वेषणेनवदुः
खमनुभवंतीत्यर्थः अतस्तावकत्वेनैवैतद्दुःखं अन्यथातदनुत्पत्तिरितिभावः ननुनिर्बुद्धयस्तर्हिकस्यचि
दन्यस्यभवतः तत्राहुः दयितेति त्वदेकपर्येभ्योजनेभ्यः कथंचिदप्यन्यसंबंधमात्रमपिनरोचतेइत्यर्थः ननु
कइअवरहिअंपेम्मंणत्थिचिअइमाणेवेलोए जइहोइकस्सविरहेविरहेहोतंम्मिकोजिअइ इत्यादिन्यायेनदयि
तस्यविरहेदयितानजीवेयुस्तामसत्यं त्वतएवनम्रियंतइत्याहुः त्वयीतिमित्रेधतासवः त्वत्प्राप्त्याशयाजीवं

तीत्यर्थः यद्वा ।। त्वयिविषये त्वन्यस्तत्त्वेनप्राणेननतश्यंतीत्यर्थः एषुश्लोकेषुपदवर्णादिसाम्यापेक्षयाप्रायः प्रतिपदं द्वि
तीयाक्षरस्यैकं तथादलद्वये कुत्रचिदन्यत्रापिक्वचित् प्रथमाक्षरवक्ष्याक्षरयोरपिकुत्रापिकयांचिद्विचार्यं तत्रश्री
मुक्ताफलटीकाकारैर्विवृतमेवास्ति शारदशशांकसाधकजातसत्सरसिजोदरश्रीमुखाहृशा सुरतनाथतेशुक्लकदासि
किं कावरदनिघ्नतोनेहवधः ।।२।। मुरवेतिहृशः परमतस्करत्वंध्वनितं उत्तमकालेजलदुर्गेसाधूनांउत्तमद्रव्याणां न्यस्तलक्ष्मी
तुल्यमहाधनस्यहरणात् अतईदृशा चौरेण वधोपि सुघट एवेतिभावः वस्तुतस्त्वेवंदृशः परमसौदर्य्यमुक्तं दृशपे
त्वेकमयेवभावविशेषसूचनात्तत्वेभकत्वं यद्वा एकयापिदृश्येत्यर्थः अशुल्कदासिकाइतिमूल्यंविनाक्रीताअ
धमदासीरपीत्यर्थः संबोधनाभ्यांवधस्यानौचित्यंसूचितं वधेनसुन्दरदस्यभक्ताभीष्टप्रदत्वस्यचपूर्वंदत्तवरस्यवा
हानेः श्लेषेणसुरतेश्वरेति त्वयैवास्मासुतदिच्छाकारिता तत्रचवरदानेनदृढीकृतेतिनत्त्रास्माकंधार्ष्ट्यादिदो
षइतिभावः अन्यत्तेत्वोरव्यातं यद्वाननुप्राप्तवरअस्मन्मरणेत्वयिदोषप्रसंगः स्यादेवेत्याकूतः शारदिति दृशासु
रतनाथ दृष्टैवसंभोगकुरवप्रदोसीत्यर्थः निघ्नतः ताद्दृग्दानानाचरणात् वधः तज्जन्यंपापमित्यर्थः आ
युधतमितिवत् अन्यत्समानं यद्वा नादृशादृशैवतद्रूपेणशुल्केनदासिकाः किंवाशुल्कंविनैवदासीः निघ्न

85

तः विरहार्त्तास्त्यागेनैवेति स्वत एवायातिमदुपसत्तेः संबोधनद्वयं प्रणयकोपात् विरहार्त्ति विशेषाद्वा ॥ तथाहि ॥
सुष्ठु रतानां जनानां उपतापकेति निष्ठ्यतेरूपत्तापार्थकत्वात् निजवरच्छेदकेति वा दोऽअवखंडने अतो निजदोष
परिहारार्थमप्यागम्यतामिति भावः विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् वृषमयात्मजाद्वि
श्वतोभयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः विषजलादिभ्यो गोगोपादीनां वर्षादिभ्यश्च सर्वव्रजस्यैव रक्षणेनात्मीयात्म
पालनात् किंवा तत्र तत्र श्रीकृष्णविषयकमांगल्येनैव सर्वरक्षामननात् वयं रक्षिता इति प्रेमोद्रेकेणोक्तं वृष
मयात्मजादिति भाविसूचितं सहजसार्वज्ञात् विशेषतश्च विरहात्यप्रेमोत्थविशेषबोधोच्छलनात् स्वत एव तत्तत्परिस्फू
र्त्तेः तस्य भावित्वेऽभूतनिर्देशः मुनिश्रुतत्वात् अहो कतिगणपाति वक्रम्भो विदुःरवेभ्यो रक्षिता इत्याहुः विश्वतः पूतना
शकटतृणावर्त्तयमलार्जुनेभ्यो बकवत्सदवानलादिभ्योऽपि भयादित्येवं पुनः पुनस्तैस्तयात्वदीयावयं रक्षिताः
तच्च तव युक्तमेवेति संबोधयंति ऋषभ मकाररूपादिनासर्वतः श्रेष्ठेति यद्वा व्रजेश्वरेति वयमित्यस्यष्ठनिर्देशः स्ववि
षयकोपकारविज्ञापनाय तच्चाधुनापि तदर्थं मुहुरिति तत्रौदासीन्यरहित्येन परमकृपालुत्वं सूचितं किंवा प्रे
मविवशानां तासां स्वभ्रमनोरथादे पुनः पुनस्तेषामेव साक्षादिव स्फूर्त्तेरभिप्रायेण पूर्वोक्तक्रमातिक्रमो विरह
वैवश्यात् किंवा श्रीकृष्णविषयकतत्तद्भये तेषां यथोत्तरं न्यूनतातिप्रायात् अतएवैते स्पष्टं निर्दिष्टाः ततश्च विषज

लाप्ययाद्व्यालाः सुधादृष्ट्या जीवनादिना वयं च व्यालोकमरेण तत्र प्रविश्य मरणे धृताः कालियमर्दनादिना अजगराच्च श्री
व्रजेंद्रः पूतनातः तन्निपातभयात्तस्मात् सर्वोपि व्रजः शकटार्जुनतो वत्सबकाघासुरेभ्यश्च सरवायः शंखचूडाद्वयं वर्षा
त्सर्वोपि व्रजः इत्येवं विवेचनीयं तत्र तेः इति दृष्टांततयोक्तं एवं सामान्येनैव वयं रक्षिताः स्म अधुना तु त्वदेकगतयो वयं वि
प्रयोगेण रक्ष्याः इति भावः अन्यत्समानं यद्वा किं शब्दः पूर्वपद्यादनुवर्त्तते ततश्चायमर्थः तस्मात्तस्मात्किमिति
रक्षिताः मारिताः स्याम चेत्तदैव भद्रं स्म भविष्यदित्यर्थः ततश्चैतेषां दु मो रक्षणापेक्षया यथोत्तरश्रेष्ठसमूहं विचित्र
क्रीडाकारि साक्षाद्दित्तद्धूर्त्तमानरूपो वहिरेव केवलं भवान्न भवति न खलु गोपिकानंदनो भवान् अखिलदेहिनामं
तरात्मदृक् विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सात्वतां कुले किंतु अंतरप्येवं वर्त्तते इत्याहुः अखिले
ति। अतोस्माकमिदं हृत्तापवृत्तं भवान् जानात्येव किं तस्य वक्तव्येनेति भावः ननु सत्यं जानाम्येव किंतु कृतं
सर्वमवसर एव संपद्यते तत्राहुः विखनसेति स्वभक्तवरप्रार्थनया भक्तकुले वतीर्णेन भवता भक्ता अनवसरेपि
परिपाल्या एवेति त्वत्प्रयाणमस्माकमप्य वसरापेक्षा न युक्तेति भावः स्वयमधना भक्तापि तया स्वकृत निबंध
स्याप्यतिक्रमणात् तत्त्वार्थैर्गुरुपुत्रानयनादौ व्यक्तमेव ननु यूयं न मद्भक्ताः इति चेत्तथापि परिपाल्याः श्रीब्रह्मणा
सर्वेषामेव पालनस्य प्रार्थनादित्याहुः विश्वगुप्तये इति अतो निजभक्तवरप्रार्थनस्यावश्यपालत्वाद्वयं नोपेक्ष्याः

तिभावः किंच तत्रापि भावविशेषभाजो वयं विशेषतः परिपाल्या इत्यभिप्रायेणाहुः सखे इति ॥ अन्यैर्व्याख्यातं ॥ यद्वा
अंतरात्मदृगपि भवान् गोपिकानंदनो न भवति खलु किं अपि तु भवत्येव कथं तदाहुः विखनसेति अतो वयमानंद
80 नीया एवेति भावः यद्वा गोपिकानंदनः कारुण्यादिगुणरूपलीलादिनिजमाधुर्यप्रकटनपरः श्रीकृष्णो भवान्
न भवति किंतु परमात्मैवेति परमदुःखेन ज्ञानपक्षमंगीकृत्याहुः न खल्विति खलु निश्चितं ॥ इत्यधुना ज्ञातमि
ति सर्वत्रापि ग्रपि भावः किंचानविश्वगुप्तिः अविश्वगुप्तस्यैव विश्वसंहारस्यैवेत्यर्थः सात्वतां यादवानां एव कु
लेन तु गोपकुले जात इति च अन्यत्समानं अथवा हे सखे इति सोल्लुंठं ॥ नञः षड्विधत्वात् सर्वपदेष्वेवान्वयः
तेन हि असखे अप्रतिकूलेति खलु वितर्के श्रीयशोदानंदनो न भवति तथा सति तत्संबंधेन दामोदरत्वादि
भक्तवश्यताभरप्रदर्शनेन चास्माकमुपेक्षानुपपत्तेः ॥ यद्वा ॥ गोपिकाः व्रजसुंदरीः सर्वा आनंदयतीति तथा
सति तद्विपरीतासंभवात् किंच अखिलदेहिनां अंतरात्मदृगपि न भवति तथा सति अस्मद्दुःखज्ञानसंभवात्
न च ब्रह्मणा विश्वगुप्तये ऽर्थितः तथा सत्यस्माकमपि रक्षायायोग्यत्वात् सात्वतां भक्तानां कुले च नोदेयिवान् न
था सति सत्संबंधेनाति कृपाधिक्यपालुत्वासंभवादिति यद्वा सः प्रसिद्धो भवान् अखिलदेहिनामंतरात्मदृगिति
विश्वगुप्तये ब्रह्मणा सात्वतां भक्तानां कुलेऽवतरितुमर्थितः भवान् खलु खेऽस्माकमपाए उदेयिवान् इत्याकर्षणगु ८१

२२

णत्वेनासंगौदासीनत्वाद्भवान्गोपिनंदनो न भवतीत्यर्थः यद्वा उ इति पदं संबोधनेन भो गोपिकानंदन विखनां पितामहः
तेन च कुलस्य पितामहो गृह्यते प्रवगासैन्यमुलूकजित्ताजितमिति वत् अत्रोलूकशब्देन कौशिक उच्यते तेन च प्राकं
नात्रनेयार्थतादोषः तस्या काव्ये कविषयत्वात् अतो यमर्थः तव पितुः पित्रा विश्वगुप्तये विश्वेषां सकलानां कुल
वासिनां गुप्तये रक्षायै भवान् अर्थितः सत्वतानां भक्तानामेषां गोपानां कुले उदेयिवान् सांप्रतं रक्षादूरे स्तु हृदयदुः
खमपि न जानातीत्याकूः अखिलदेहिनामंतरात्मदृक् अंतर्हृदयज्ञोपि न भवति वाढमंतर्दह्यमानानामस्माकं पदेत्तां
महार्त्तिं विनाशयतीत्यर्थः व्रजेंद्र पित्रा सर्वोत्तमसंतानार्थी विखनसाराधित इति प्रसिद्धिः विरचिताभयं वृष्णिधुर्य
ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् करसरोरुहं कांतकामदं शिरसि धेहि नः ॥ श्रीकरग्रहं ॥ विरचिताभयमिति मोक्ष
प्रदत्वमुक्तं कामिनामर्थिनां सर्वाभीष्टप्रदमिति त्रिवर्गदत्वं चै भक्तिप्रदत्वं च श्रीकरग्रहमिति प्रेम्नाप्रियजनवश्य
त्वं रसिकत्वं च एषां यथोत्तरं श्रेष्ठमूहं सरोरुहरूपकेण सहजशीतलमधुरत्वादिना स्वतः फलरूपत्वं सूचि
तमेव अतोनः शिरसि धेहि अस्माकं तु तत्सिद्धये इति भावः तत्र मोक्षो नाम निर्विघ्नप्रेमसंपद्यये विविधदुःख
परंपरा निवृत्तिरेवतेयः त्रिवर्गीयं प्रेमसाधनोपयोग्येव अन्यच्च भक्तानामपेक्ष्यमेव एतच्च प्रीतभक्तिसिद्धांतसत्तेयं

त्वासांतुमत्तेशिरसिश्रीहस्तधारणमेवपरफलं अन्यैस्तुतत्स्वभावमात्रस्तोत्रेणानुतत्प्रोग्यानयूयमितिचेत्तु।।सत्यं नि
87 जमहात्म्यापेक्षयाधेहीत्याहुः वृजिनधुर्यवल्मिंद्रेधुर्यदमनसमर्थइतिसर्पफणेकृपाकरणंदर्शितं यद्वा वृष्णि
धुर्यहे निजशोषणरूपादिमाधुरीषकदनाय्ययदुकुलेवतीर्णेत्यर्थः गोपानामपियादवत्वात् तत्स्वभावविशे
षेणत्वयाधेयमित्याशयेनाहुः कांतहेशयेति अन्यत्तैर्व्याख्यातं ।।यद्वा।।सरोरुहरूपकेणध्वनितं तापहरित्वादिनाहुः
खध्वंसनसुखापादनाद्यात्मकं सर्वार्थप्रदत्वं तथासहजशीलत्वादिनाचध्वनितं स्वतःपरमफलत्वमेवदर्शयं
तिविरचितेत्यादिना संसारभयादपिप्रपद्यमानानांविरचितं अभयंसर्वतोभयाभावोयेन अतोस्माकंपुनर्विरहभ
येनाश्रयेतिभावः कांतेचतत्कामदंचेतिस्वतःसर्वार्थरूपत्वंसर्वार्थप्रदत्वंचोक्तं कामदत्वात्कांतत्वस्यश्रे
ष्ठेनपश्चान्निर्देशपस्याप्यादौनिर्देशः श्रीभागवतामृतोक्तप्रीतभक्तिसिद्धांतापेक्षयातात्कालिकस्वाभिप्रेता
नुसारेणवा अतस्तत्प्राप्तिर्निजकाममूर्त्तिश्वाभिप्रेता नचसंभवेदेवेत्याहुः श्रीति।।नद्यकांतेनास्मास्वप्यपेक्षासं
भवादितिभावः।।यद्वा।।श्रीकरग्रहमपिधेहि त्वहेतुः वृजिनधुर्येत्येव एतदनुसारेणग्रेमनोरथंकुर्वत्ताक्रूरे
णविस्तार्य्यवक्ष्यते अप्यंघ्रिमूलेपतितस्येत्यादि तत्रकांतेत्यस्ययद्वेति कामदमित्यस्यचसमर्हणमितिविस्तारः प ८)

रं स्पष्टमेवेति यद्वाभयतः शत्रुभयेन संसृतेरित स्ततः संसरणात् पलायनात् चरणं मीयुषां प्रपद्यमानानां जनानां वृष्णि
विनाशेन विरचितमभयं श्रीकरग्रहं श्रीकराः संपत्करा रेखामयाः शंखचक्राद्यः तान् गृह्णातीति तथा तदैश्वर्यं विना
यमर्थः न केवलं शिरसि श्रीहस्तनिधानमात्रं कार्यं किंत्वस्माकं कामश्च पूरयितव्य इति प्राक्सूचितमेवास्तोत्सुक्यो
नाभिव्यंजयति ॥ व्रजजनार्तिहन् वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो जल
रुहाननं चारु दर्शय एतेन भजनस्य योग्यत्वमुक्तं ॥ अस्मद्यास्मदंतर्दशापत्या आर्तिहननासिद्धिः वीरेत्यद
यस्यापि दाने सामर्थ्यमुक्तं स्मयो मानः तव स्मितमात्रेण पिमानो निरस्यते तदर्थमेतद्धीनेनालमिति भावः
॥ यद्वा ॥ अनेनापरमनोहरत्वमभिप्रेतं अतस्तदवश्यं पद्रष्टुमपेक्ष्यत इति भावः सखे इति भजने प्रकारविशेषः
सूचितः ॥ यद्वा ॥ अभजने स्माकं दुर्दशायाः पश्चात्तयापि किल दुःखं लध्वंसखेन तुल्यव्यथत्वात् किं वा विश्वास
घातिदोषप्रसक्तत्वादिति भावः ननु तत्र तत्रादरो नास्तीति चेत्तत्र संदेहमाहुः भवतः किंकरीरिति दीनानां शरण
गतानामुपेक्षापरमासुक्तेति भावः ॥ यद्वा ॥ तर्हि वयं किंचिदस्य मनुगच्छतेति वेत्तत्राहुः भवत एव नन्वस्य किंकरीरिति
जलरुहवदाननं चारु यथा स्यात्तथेति प्रेम्णा सस्मितभ्रूविलासकटाक्षवलितं किं वनिकटागमनेन सम्पन्नं यादृशी
ये त्यर्थः जलरुहेत्युपमया दर्शनमात्रेण विरहसंतापहारित्वमभिप्रेतं योषितामिति तत्रास्माकं सामर्थ्याभावात्स्वय

मेवकृपयादर्शयेतिभावः ॥ यद्वा अनन्यजीवनानामस्माकमन्मथामरणमेवेति किंवात्तद्दर्शनसुखस्ययोषितांहृदयैकानुभ
वनीयत्वात्ताः प्रत्येवनदानं योग्यमितिसूचितं अनन्यैकव्याख्यातं ॥ योषितांमध्येनिजजनाः स्वत्परिग्रहाः स्वीयत्वेनस्वीकृता
 वा तेषांस्मयध्वंसनस्मितं अतएवनिजदासीर्भजेत्तत्प्रकारमेवाहुः जलेत्यादिना अप्यायययस्वनरुरुस्मितेन ॥ यद्वा ॥
योषितांवीर ॥ हे योषिद्वृन्दे समर्थेत्यर्थः अतोवयंस्मृतप्रायाएववृत्ताः तदधनाअभवात्किंकरीः अन्यथाअदासीरिव
भज चारुजलरुहाननं चनोदर्शयनदर्शय मरणस्यैवनिश्चितत्वात् इदंचप्रणयकोपेनपरमात्मीयोक्तं अन्यत्समा
नं प्रणतदेहिनांपापकर्शनं तृणचरानुगंश्रीनिकेतनं फणिफणार्पितं तेपदाम्बुजं कृणुकुचेषुनः कृन्धिहृच्छयं ॥ तत्त
श्चेत्तावकमसाधारणं किंवात्वदीयानामस्माकंकुचेषुकृणु निधेहि पापंसंसारदुःखंपरमोत्कटव्यसनंवातृणचरा
नुगामित्तिसर्वव्रजपशुपालकत्वेनकृपालुत्वं एवंचतुर्भिर्विशेषणैः पापहन्तृत्वादिकमुक्तं ननु किंतत्तदर्थमेवेष्यते
॥ नेत्याहुः हृच्छयंकृन्धीति अस्माकमेतदेवप्रयोजनंअंबुज रूपकंतुपूर्वोक्तसरोरुहरूपवाद्विज्ञेयं ॥ अन्यत्तैर्व्याख्या
तं ॥ यद्वा ननुनिर्भयाः पापदहविभेमित्याहुः प्रणतेति सकृत्प्रणाममकारिणामपि यथाकथंचिच्छरणागताना
मपिवाप्राणिनांपापहन्तृ कुतस्तवपापशंकेति किंकामदादिनासागरस्युपाश्रासुत्तरान्चरणेमपुक्तमितितन्त्रा
हुः प्रणतेति ॥ त्वत्प्रणतानामस्माकंभागेनस्पृशेदेव ननुतथापरमक्रूरेषुमृदुलतरंतद्दुःखशंकयाकथंचिन्नशक्यतेन

आहुः तृणेति तृणमप्येव न त्वदग्रतोन्यस्थानि शर्करादीन्यपि चरणं तिपरमार्द्रता सूचिता पशवः स्म यय मप्यनुकंप्याः इति भावः
ननु सुखं शोभनेषु पुष्पांकं स्तनेषु कथं पादार्पणं कर्तुं युज्यते इत्यत आहुः श्रीति। सर्वातिशयिशोभास्पदत्वात्तत्करणं वर्ण्यमे
व भावीत्यर्थः ननु तथापि भीरुस्वभावत्वात्सुखमत्यति भयो विभेति। तत्राहुः फणीति। यद्वा। फणिफणार्पितत्वेन विषाद्यनर्थ
ध्वंसनत्वमुक्तं ततो विषोपमहृच्छयमपि हृदि मदर्पणेन कृन्धीति भावः शिरसीति पूर्वं सर्वासामेकाभिप्रायेणोक्तं मूर्ध्नि
करार्पणमात्रेण सापत्न्यविशेषानुदयात् अधुना च स्तनेष्विति बहुत्वेन प्रत्येकं तेषु करणमभिप्रेतं अत्र रसविशेषेण सा
पत्न्यसंभवात् अतोन्योन्यं भेदानुत्पत्तये सर्वासामेव प्रत्येकं युगपद्विशेषेण सापत्न्यसंभवात् अतोऽन्योन्यं भेदानुत्पत्त
ये सर्वासामेव प्रत्येकं युगपद्विशेषेण तत्कार्यमिति भावः हृच्छयमिति अदृश्यस्य तद्रोगस्य तथैव प्रतिकार्यत्वात् अन्य
त्समानं॥ मधुरया गिरा वल्गुया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षणया विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः ८
ततश्चाधरसीधुनाऽस्मानाप्याययस्वैः स्व अन्यथा सद्य एव म्रियेमहि कुतस्तत्र पूर्वोक्तयाऽधुना स्मर्यमाणया न हि
भवतीभ्यो मम कुत्रापि किंचिदन्यत् प्रियतममस्तीत्यादिलक्षणया मुह्यतीः मोहस्यास्मद्दशानुगत्वात् विरहेणाधी
धमाद्याजनितस्य मोहरोगस्य वैद्यशास्त्रोक्तनिदानविपर्ययेण चायेन तत्प्राप्त्यैवोपशमः सिद्धो न त्वन्यथा तत्रोपयुक्तमेवे
त्याहुः विधिकरीस्त्वदाज्ञाकारिणीर्गिरो मोहहेतुत्वं दर्शयंति मधुरयाऽमृतवाग्निश्चयया यद्वा मधुमयमेव साक्षा

दिवरात्रिं ददातीति तया रतिपरममादकत्वमुक्तं कथं तदाहुः वल्गूनि अर्थस्य प्रियत्वादिना शब्दस्य च सद्वर्णबंधनादिना मनोह
राणि वा मनानियस्यां तया अतो बुधानां विदग्धानां चित्ताकर्षिण्या इति श्रोत्रमनः प्रियत्वमुक्तं इमा इति प्रमत्तरत्वादिना असंद
89 ग्धत्वं तत्कालीनत्वं च मोहस्योक्तं ननु वाङ्माधुर्येण कथं मोहः स्यात् तत्राहुः वीर हे महासामर्थ्य पुष्करेति त्वद्गिरो पिताहृशात्वादि
त्यर्थः यद्वा कथमदेयं दातव्यमिस्यत आहुः हे वीर दयावीर दानवीरेति वा पुष्करेक्षण हे परमसुंदरेत्यर्थः उक्तावसरे सुंदर
दृष्ट्यादिना गिर एव विमोहनत्वमधिकमभिप्रेतं तथा च कर्णामृते पर्याचितामृतरसानि पदार्थभंगी वल्गूनि वल्गितविशाल
विलोचनानि इति अन्यतैर्व्याख्यातं। यद्वा गिरा मुह्यतीः अतएव विधिकरीः दासीत्वं गताः मोहेन विवेकापगमात् य
द्वा गिरैव विधिकरीः अधुना विरहात्त्वीदृ इमा मुह्यतीः अकारप्रश्लेषेण अबुधानामपि किमुत विदग्धानां यद्वा बुधानां
ज्ञातिनामपि किंपुनर्भक्तानां अथवा मधुरया श्रोत्रमात्रप्रिययेत्यर्थः वस्तुतस्तु अवल्गु वा मया अबुधमनोज्ञया त
थापि विधिकरीः कुतः इमा त्वत्प्रेमहृतविचाराः गोप्यः अतएव तत्सीधुं प्रति तदर्थं मुह्यतीः नौ प्याययनस्यैः स्वस्थय
किंतु मारयेत्यर्थः तदेवा विवेकिनी नाम स्मा कमुचितमिति भावः एषा प्रेमार्त्तिभरोक्तिः तव कथामृतं तप्तजीवनं क
विभिरीडितं कल्मषापहं श्रवणमंगलं श्रीमदाततं भुवि गृणंति ते भूरिदा जनाः ९ विरहादितप्तानां जनानां जीवयतीति तथा तत् नच
तस्य श्रवणार्थं प्रायसापेक्षत्वे तेत्याहुः कविभिः पूर्वैराधुनिकैश्च ईडितं स्तुतं अतएव संश्लाघ्यं वर्णितमित्यर्थः नच कामक्रोधादि

नापापेन वा तदर्थानुबन्धफलं सिद्धेदिति वक्तव्यं तस्यैव तन्निरसनस्वभावादित्याहुः कल्मषेति अतोर्थानुभवः स एव तत एव भवती
ति न च तदप्येवापीत्याहुः श्रवणेति यद्यपि केवलं हननं जीवनं तेन संयोगः सुखहरमात्रं किंतु कविभिः सर्वार्थज्ञापकत्वेन स्तुतं ॥ क
र्यं तदेव प्रपंचयति कल्मषापहं संसारध्वंसकं तस्य कल्मषैकमूलत्वात् सर्वदुःखध्वंसकं वा किंच श्रवणेति एवमुरुयशाः
खदोषहस्तेन मंगलत्वेन च सर्वार्थसाधनत्वमुक्तं स्वतः परमफलत्वं चाहुः श्रीमदिति एवमेषां यथोक्तसं श्रेष्ठं अतः क
थैवास्तु तं यथा तस्य दुःखदुर्गादिहरणात् बलपुष्ट्यादिकरत्वाच्च साधनत्वे मधुररसमयत्वात्साध्यत्वं च तथा कथा
याश्चापीत्यर्थः अतस्तं यथास्यान्न विस्तरेणेत्यर्थः यद्वा व्यापकमित्यर्थः इति देवभोग्यादिविशेषउक्तः तस्य व्यापकत्वाभावात् अ
न्येनैव्याख्यातं यद्वा अत्राधनानां दृग्भाजनाभावादस्मावं च विरहान्निर्विवशेयनत्तन्नाशक्तेर्वयं मृता एवेति भावः यद्वा अपरे परमभ
याः यावदाप्याययेय तावत्प्राणेम्यिथोम स्वत्रियाकालो नीयतामिति चेन्न अस्यास्याहुः कथैव मृतं मृतिमङ्गलं ॥ कार्यकारणयो
रत्यंताभेदविवक्षयोपचारः कुतः तत्तं जीवनं यस्मात् अतो ये तद्गुणं ति उच्चारयंति ते भूरिदाः देवस्वरवरे महाप्राणघात
कादित्यर्थः एषा परमार्थसूक्तिरेव ननु तर्हि कथं पुराणादिषु श्रूयेत तत्राहुः कविभिर्व्यासादिभिरीडितं कवीनां वर्णनमात्रस्वभा
वेन तस्यापि वर्णनादिति भावः पापनाशनमात्रं किंच श्रवणे वमंगलं सुखकरं ननु प्रयोजनेन यद्वा कविभिरीडितमित्यत्र हेतुः

कल्मषेत्यादिपदद्वयं पापहरत्वेन श्रवणयोः सुखदत्वेन च चैतैरीप्रतद्व्यर्थः अतएव श्रियामदो येषां राजादीनां तेषु आततं कवि
90 भिरेवविस्तृतं किं वा श्रीमदर्जुनेन व्यासगीतादिद्वारा ततं अतोधना त्वदाश्रयाद्दानं जिजीविषूनां तेनालमिति भावः अश्राव्यापि
चिरंजीवितुं न शक्नुम इत्याहुः प्रहसितं प्रियप्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलं रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः
क्षोभयंतीति नः १ भावेक्तोप्रकृष्टहसितं शुद्धभावेन स्मितमित्यर्थः प्रेमलावीक्षितं विहरणं क्रीडालेइत्यस्य प्रहसितादिभिः
सर्वैरप्यन्वयः ध्यानमात्रेणापि मंगलं सुखकरं यद्वा ध्यानस्य मंगलं शुभावहं सुखेन प्रेमध्यानसंपादकमित्यर्थः एतच्च
त्रयाणामपि विशेषणं अतएवोक्तं श्रीकपिलदेवेन ध्यानायनं प्रहसितमित्यादि हृदिस्पृशः हृदयंगमाः यद्वा स्मरणप
थमात्रं गतापि संततं याः संविदस्ताः सर्वा एवेति तासां सर्वासां हृत्स्पर्शकत्वं क्षोभणत्वं चाभिप्रेतं क्षोभयंतिकामेनाकुलयंति संवि
द इत्यस्य प्रातिके प्रयुक्तत्वेन तस्यैव विशेषणत्वेपि हृदिस्पृश इति सर्वेषां तस्य वचनविपरिणामेन सर्वैरपि योज्य तत्राद्यद्वयं
प्रायो भावत्वान्मानसं प्रहसितस्य भावमयत्वात् प्रेमणश्च मनोवृत्तिविशेषस्फूर्तेः विरहणं देहिकं संविदश्च वाचिकी इ
त्येवं त्रिविधा चेष्टोक्ता तेषां च क्षोभणत्वे यथोत्तरं श्रेष्ठत्वमूह्यं हि निश्चितं क्षोभणे हेतुः हे प्रियेति अन्यथा क्षोभणाशक्तेः
एवं त्वदेकप्रियत्वेन वयं सदात्मनः क्षोभं दुःखं लभामहे त्वं चास्मान् वंचयसे इत्याशयेन संबोधयंति कुहकेति अन्यतैर्व्या
ख्यातं यद्वा प्रियजने प्रेमतर्द्दनादि भावेन पुलकादिलक्षणं वीक्षितं विशेषेण प्रेमास्मितादिनार्द्रीकृतं ध्यानं प्रियजनस्य ९०

२६

ध्वेतातदेवमंगलं अस्माकमाशालंवनादिहेतुत्वात् सेविध्ः प्रतिष्ठितानि सर्वापेक्षया भवतीनामिदमनवृत्वमेवसंपाद्यमित्या
द्यलक्षणानि स्वाक्तस्यान्यथाकरणात् तथाधुनास्मदुपेक्षया तत्र तत्र सर्वत्रैवकापद्यपर्यवसाना च्युकुहकेति अथवा
ननुसुदृश्यंतत्रापिसाधीनांधैर्यमुपपद्येतेतिचेत् तत्रसप्रेमविकारंसदैन्यंचारुः प्रहसितमिति क्षोभयतिधैर्यहरंति न
तस्माल्लणोदधुनापियज्जीवेम एतदेवनः परमधैर्यविशेषितिभावः चलतियद्व्रजाच्चारयन्पशून् नलिनसुंदरंना
थतेपदं शिलतृणांकुरैः सीदतीतिनः कलिलतांमनः कांतगच्छति ११ ततश्चलनमारभ्यागमनपर्यंतमेवकलितास्
चिता व्रजेतदवसादानुत्पत्तिश्चोक्ता स्वयंताभिस्तच्छोधनात् पशूश्चारयन्निति विविधानांमनेतानांतेषांचारणार्थवर्त्म
परित्यागेन इतस्ततोभ्रमणाच्छिला दिभिरेवसादः संभावितः तथाप्यस्तयानिर्बुद्धित्वेन तेतस्मादाक्रतुर्गमपदेपिवतभ्र
मंतीतिश्लेषेणसूचितपदमेकत्वेपिद्वित्वमायात्येवेति पूर्वं लिखितमेव तथाप्यत्रार्थोयंज्ञेयः एकत्रापिकिमुतद्वयमिति
गोचारणप्रदेशस्य प्रायोघनमृदुतृणमयत्वेनभूतलवर्त्तिशर्करादेः संपर्काभावात्तत्रोक्तं अकिंचित्करकवनमित्या
दिहरिवंशोक्तेः सर्वत्रकंटकाभाव एव हरिदासवर्येणश्रीगिरिराजेनश्रीगोवर्द्धनेन तत्पार्श्ववर्त्तितदनुगगिरिव
र्गेणचस्वशिलानांश्रीपदाब्जन्यासपदेनवनीततांयमानत्वसंपादनात्तच्चात्रनोक्ताः नाथहेव्रजेश्वरेति तत्तवाप्र
कमिति कांतेति अस्मत्कोमलकरस्पर्श्यमेवतदितिप्रेमसंबोधनद्वयंकलिलतायांहेतुः विशेषाहः तेनाधिक
लिलतापिसूचिता यद्वानाथत्वेनसर्वेषांव्रजजनानांकांतत्वेनचविशेषतोस्माकमितिभावः यद्वा नाथएवंवि

यंजनोपतापक ननु विवेकिन्यस्त्वर्हि अवसादहेतु मद्विषयकचिंतां त्यजतां तत्राहुः कोन्नेति प्रियजनचिंताया विवेकेप्यपरिह
र्यत्वात् यद्वा कलिलतागमने हेतुः नाथहे प्राणेश्वरेति ननु यावतः कुरु ते जंतुः संबंधान्मनसः प्रियान् तावंतोऽ
९। स्य निखन्यंते हृदये शोकशंकवः इत्यादिवचनेन प्रीते र्दोषत्वप्रतिपादनात्प्रीतिरेवानिरस्यतां तत्राहुः कांत हे मनोहरेति
अलमतिविस्तरेण अन्यत्रैव व्याख्यातं यद्वा सीदतीत्यप्येत इतिरेतच्चिंतया कलिलतां वेकल्पमिति अतो वनभ्रमणं विहाय
अत्रैव द्रुतमेहीतिभावः एवं संपूर्णे दिनं दुःखेनैव वयं गमयामः सायं व्रजे त्वदागमनेपि दुर्भगा न सुखं लभामहे इत्याहुः दि
नपरि●क्षये नीलकुंतलैर्घनरजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसि नः स्मरं वीरयच्छति १२ दिन
स्य परितः क्षये अस्तंते सतीति दुःखाधिक्यं सूचितं नीलाः कुंतलाः कुंतला अलकाः तेषामेवोपरि श्रीमुखस्यावरणेन
शोभाभरापादनात् अत एवाग्रे वक्ष्यते मुखं मुकुंदस्य गुडालकावृतमिति तै रावृतमित्यादिना परमसौदर्य्यमभिप्रेतं ।
तच्च मुहुः स्मरार्पणहेतुः तथा दिनपरिक्षये इति च तस्य कामोदयेवलत्वात् कुलावृतत्वादिकं सहजसौदर्य्यपरिकर
त्वेन बिभ्रन्नकरपर तत्र नोस्मान्दर्शयन् यदि चादर्शयन् स्वगृहांतः प्रविशसि तथापि मुहुः कामार्प्पणं नस्या
दितिभावः मुहुरिति गोसंकलनादिच्छलेन पुनः पुनः परितो वरुथान्निरीक्षणेन स्मरार्प्पणस्यापि पौनःपुन्यं यद्वात्कथं
चिद्विचारभरेण संवियमाणस्यापि स्मरस्य मुहुरर्प्पणमुद्दीपीकरणं मनसीति स्मरस्यांतःमनोव्यापकत्वमप्रतिका
र्यत्वं च स्नेहेण स्मरमितिपः स्मरणमात्रेण क्षोभकः तेसां ताघच्छयसीति तत्र सामर्थ्यं दर्शयंति हे वीरेति किंवा

त्रैवत्तवदीरत्वं नचान्यत्रेति सरोषनर्मोक्तिः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा घनरजोविभ्रत् अत एव स्वलेसुष्ठुत्वं कृतं यद्वा विश्र
द्वेणेमिति प्रोषः मोहभयेन प्रेमवैवश्येन वासादात् तदुच्चारणाशक्तेः यद्वा घनं वेणुलता एंरजस्त्रगव्यमेव विभ्रत् अहो व
जांतस्तादृशवेशदर्शनापिस्मरोभूत् अधुना च वनात् तन्निशिरसर्थे नागरे वेशेन तत्रापि विरहे स्मरणे विशेषेणासौ व
र्द्धते वेति विलंबं माकुर्विति भावः एवं गीतेन जातस्मरक्षोभान् पूर्वतो विशेषेण वर्ल्लयंत्यः प्रार्थितमपि वेयर्थ्यान्पु
नः प्रार्थयंते प्रणतेति द्वाभ्यां प्रणकामदं पद्मजार्चितं धरणिमंडलं ध्येयमापदि चरणपंकजं शंतमं च ते रमण नस्तने
ष्वर्पयाधिहन् १३ प्रणतानां कामदं अभीष्टदं इति सर्वार्थप्रदत्वमुक्तं अत एव पद्मजनार्चितमिति परस्मैश्वर्यं धरणि
भूतलं सुंदरासाधारणलक्षणैः ध्वजादिभिः प्रेमभक्तिप्रवर्तनेन च मंडयतीति तथा तत् इति सौंदर्यकृपालुत्वं च ।
ध्येयमापदीति भक्तिविघ्नादि सर्वापन्निवर्तकत्वं अनेन भक्तिप्रवर्तनमेव दृढीकृतं एवं सर्वार्थसाधनत्वं पूर्ववत् पंकज
रूपकेण सूचितं दुःखाद्विध्वंसेन कामदत्वेन च दर्शितः स्वतः परमफलत्वं चाह शंतमं चेति प्रायणेन दात्मोद्देशेन
तद्भूयानुसारेण संबोधनद्वयं विवेचनीयं अतोऽस्माकं विरहादिव्यथानाशाय विचित्रक्रीडादिना सुखं च संपादया
तथा आत्मानं चार्पयेतिभावः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा प्रणतानां भक्तानां ब्रह्मादीनां कामदं पद्मजया लक्ष्म्या
अर्चितं इति परमसौभाग्यनिधित्वं धरणि लक्ष्मी द्विती यानिजा प्रियां विचित्रक्रीडयास्तनोपर्यर्पयस्थितमप्यर्चमंड

नेकुचकुंकुमादिनाचित्रादिनिर्माणेनचालंकारो यस्या इतिप्रियजनपरशत्वं रसिकत्वंच एवंलक्ष्मीतोपिधरिण्यां प्रेमाधि
९२ कोध्वनितः सचश्रीवाराहादिपुराणोक्तोप्रसिद्धएव ध्येयमापदीतिविरहदुःखमोचकत्वं शंतमं परमसुखप्रदंसुखा
त्मकंच एवंपदद्वयेप्येषांयथोत्तरंश्रैष्ठ्यं तेत्वदीयानांनः अतोऽर्प्पणंयुक्तमेव किंचहेरमणेतितत्रापितवरतिशीलत्वा
दिसर्थः अधिहन्नितिअन्यथास्माकमंत्यदशापत्त्यातवाधिहंतृत्वकीर्तिलोपःस्यात् अस्यैवविस्तरोग्रे श्रीमदक्रूरमनोरथे
यदर्च्चितमिति तत्रप्रणतेत्यस्यविस्तरः ब्रह्मेशादिध्येयमित्यस्यप्रभुभिरिशिति धरणीत्यस्यसात्वतैरितिगोचारणायेतिच
शंतममित्यस्ययज्ञोपिकानामिति एवंपूर्वमुक्तात् पापहंतृत्वादिमाहात्म्यादत्रकामदत्वादिनाविशेषउक्तः त
त्रचपूर्वंद्वितीयपद्येनिजदैन्यनिवेदनपूर्वकमेवप्रार्थनं अधुनाचगीतक्रमेणश्रीमत्प्रियतमपादपंकजेमनोभिनिवे
शविशेषात्तस्यैवसुखाद्यपेक्षयाकेवलंतत्तदेकवर्णनेनैवेतिभेदः किंचपूर्वंतत्प्रयोजनंसाक्षाद्वोक्तंहृच्छयमित्यधीति
अत्रचअधिहन्नितिसंबोधनद्वारापरोक्षवादेनैवतस्योत्कर्षः भंग्याप्रोक्तत्वात् तेनचपूर्वस्मरार्त्तैरेव अधुनाचा
शेषमानसपीडायानाशइति ॥ सुरतवर्धनंशोकनाशनंस्वरितवेणुनासुष्ठुचुंबितं इतररागविस्मारणंनृणांवितर
वीरनस्तेधरामृतं १४ सुरतंसुशोभनंरतंरतिः प्रेमकिंवासंभोगस्तुखंवर्द्धयतीतितथातत् इतिमुकुल्लिधेपितस्मिन्न ६२

२८

त्वष्टि: सूचिता निजधार्ष्ट्यादिकं च परिहृतं शोकः अकृतार्थत्वादिना विरहेण वा तं नाशयतीति तथा तदिति अन्यथा शोकनाशो
न भवतीति सूचितं तथा स्वरितेति गुणविशेषेण परममादकत्वमुक्तं तन्नादस्य जगदुन्मादकताहेतुसंपर्कमात्रकत्वात् इति
तेनैव सर्वदुःखविस्मृतिर्न त्वन्यथेति ध्वनितं यद्वा पूर्वोक्तवेणुभागपभराभिप्रायेण तत्सुष्ठु चुंबितं तया परममधुरत्वं सौभाग्य
भरत्वं च चुंबितमिति भोगनाचरणेन तद्धीणत्वापि परिहृता त्वणं यानि इतरासि अधरामृतव्यतिरिक्तानि सार्वभौमादि
मोक्षांतसुखानि तेषु रागविस्मरणं इति परममोहनत्वं एवं तद्दर्शनसुखादपि वैशिष्ट्यं सूचितं तादृशप्रियजनैकप्राप्यत्वात्
एवं विशेषणानामेषां यथायथोत्तरं क्रमेण हेतुहेतुमत्तोह्या न च तवादेयं किंचिदस्तीत्याशयेनाह: वीर हे दानशूरे
ति यद्वाश्लेषेण कंदर्पयुद्धवीरे तत्र धक्क मे वेति भावः वीरेति किशोरं प्रति संबोधनं मध्यदेशरीत्या तेन च रसिकत्वमेव
बोध्यते अत एव तस्य पौनःपुन्यं तथापि संगत्यनुसारेणार्थभेदो लिख्यते अन्यपततेर्व्याजितं यद्वा स्वरितेन षड्जादि
स्वरं प्रापितेन वेणुना त्वणमपि किमुत नारीणां तेषां तत्प्राप्तिस्तांबूलचर्वितादिसंबंधेन कथंचिद्भूया यद्वान्यणां
मध्ये वीरेत्यन्वयः अर्थः स एव इतरेति तस्मिन्प्राप्ते पुनरन्यत्र किंचिन्नेष्टव्यमिति प्रार्थनेनो चातुर्य्यं यद्वा इतरत्र त
तोऽन्यत्र सर्वं स्वविषयकरसोत्पादनेन विस्मारयतीति सदा तदेकप्राप्त्यर्थं निजोत्कंठादि परिहारार्थं च तत्स्वभाव एवो

क्तः एवं पूर्वं तो वविशेषः स्पष्ट एव अत एव पूर्वं शीघ्रमेति अत्र चामृतमिति अटति यद्भवानह्नि कानने त्रुटिर्युगायते
त्वामपश्यतां कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशां १५ काननमटतीति श्लेषेण रसज्ञत्वमभिप्रेतं अक्री
93 ति तदानीं तत्र निजगमनाशङ्किरुक्ता युगायते सुखसमयस्यातिक्रमत्वेन विवृद्धिमिव गतत्वात् इति परमदुःखं अतोऽचिर
मदर्शनदुःखमसह्यमिति स त्वरं दर्शनं देहीति भावः अपश्यतामस्मादृशजनानां किं वा सर्वेषामपि व्रजजनानां किमुतास्
माकमिति यद्वा त्वज्जनानां कुटिलाः कुन्तलाश्चूर्णकुन्तला उपरिभागे यस्मिन् तत् अत एव श्रीमुखं श्रीयुक्तं मुखं वेणुधा
रणादिना वा उदीक्षतां चेति चकारान्वयः अन्यैर्व्याख्यातं यद्वा दुर्वितर्क्यप्रकृतेस्तदापि त्वत्तोऽस्माकं न किंचित्सुखं जातं किंत
दर्शने दर्शनेपि दुःखमेवेमाकुः अटतीति पूर्वार्द्धेनादर्शने दुःखमुक्तमेव दर्शेऽपि दुःखमाकुः कुटिलेति जडः अनभिज्ञः
अनिमिषत्वाकरणान्न दृश्यत इति शेषः तादृशश्रीमुखस्य संदर्शनासंपत्त्या तदानीमपि दुःखमेवेत्याकुः अहो एवतास्माकं परमदौ
र्भाग्यमिति भावः तथापि दर्शनात्क्षणं नितरां बोधितेव दर्शने निमिषमात्रव्यवधानासहिष्णुत्वात् यद्वा उदीक्षमाणानां सतां
पक्ष्मकृत् कृती छेदने यः पक्ष्माणि कृन्तति स एव जडः रसज्ञः विद्वान्वा यद्वा दृशां पक्ष्मच्छिन्न जड एव उदीक्षतां उच्चैः
पश्यन्तु वयं तु पक्ष्मयुक्तदृशो जडाः सादाद्वपि किं पश्येमेति भावः एवमाधिरूढदशयापि संदेहैव पतिसुतान्वयभ्रातृबांध
वानतिविलंघ्य तेऽन्त्यच्युतागताः गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि १६ बांधवा मातापित्रा

यः एषां पूर्वोक्तानां सुतादीनां व्याख्या अतिः तेषां वा अतिक्रमात् नु स्नेहादिपरित्यागात् सातिशयेन विशेषेण च धर्माद्यनपेक्षया समूल
त्वेन लंघयित्वा अतिक्रम्य आगमने हेतुः हे अच्युतेति प्रपन्नजनरंजनादिमहात्म्यतः कदाचिदपि विच्युतेरसंभवादित्यर्थः
किं च गतिं स्वभावं आत्मनोऽस्माकं च वेत्सीति गतिविदः यद्वा तव तानं अभिज्ञत्वं विदंतीति गतिविदो वयं सुव्रतत्वादिस्व
महात्म्यं अस्माकं च त्वदेकगतित्वं जानासीति विवेद्यः किंवा कारुण्यादिमयं त्वत्स्वरूपं जानंत्यस्त इत्यर्थः किं च उद्गीतमोहिताः
कितव हे कपटिन् निजस्वभावामध्याकरणेन निशीथरात्रौ भीरूणां स्त्रीणां त्यागेन चित्तं एवेति भावः त्यजेदिति संभावना
यां सप्तमी कितवेति संबोधनेन कः कितवोपि त्यजेत् अपि तु कितवोपि त्यक्तुं न शक्नुयादिति अतस्त्वयि न केवलं धूर्त
त्वं परमाकृतज्ञत्वमपि पर्यवस्येदिति भावः अथवा रात्रौ निर्जने निजांतिके उद्गीतेन रिरंसया आगाः कृष्णानीतानां गोपसुंदरीणां
पश्चात्त्यागात् धूर्त एवासीत्यर्थः अतो व्यक्तीभूतधूर्तत्वं अधुना दर्शनं देहीति भावः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा धूर्तत्वे सप्तत्रयो
वित्तः वयद्वयमपि धूर्तास्तव धूर्तत्वे सर्वं विस्मरे वेत्फलमस्मात् धूर्तत्वेनेति भावः एतच्च दर्शनप्रार्थनं चानुयुक्तं ति
जकृतज्ञत्वापेक्षया दर्शने क्षणमपि न विलंब स्वोत्पाक्ष्य येन पूर्ववतो विशेषमाहुः रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं
प्रेमवीक्षणं बृहद्‍रः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ७ पूर्वं संविदं इत्युक्तं अत्र च संविदामिति एकाम
पि संविदं किमुत बहवीरित्यर्थः हृच्छयस्य हृदि सुप्तवन्निश्चेष्टतया लीनस्यापि कामस्य उदयः प्राक संयस्मात् तत्

इदं च । हसिताक्षीनां सर्वेषामपि विशेषणं ज्ञेयं यद्वा तव हृच्छयोदयं कामविकारं भावविशेषविलसितास्मितगंडपुलका
धरविस्फूर्त्यादिलक्षणं प्रकृष्टं हसितं यस्मिन् श्रीआननेतत् प्रकृष्टहासपुल्लाननमिति वा प्रेमग्लदीक्षणं पूर्ववत्सर्वहृद्यं
९५ वा वहदिति गणलिंगनाभिप्रायेण परमसौंदर्यमुक्तं श्रियो धामेति श्रीप्रतिस्पृहायां हेतुविशेषः सापत्न्यान् शोभाविशे
षाच्च वीक्ष्य आलोच्य चिंतयित्वेत्यर्थः स्थितानामित्यध्याहार्यं किं वा भिन्नकर्तृके क्त्वाप्रत्यय आर्षः अत एव भिस्पृहमिति
चित्सुखः अतिस्पृहार्यं किं वा भिन्नकर्तृके क्त्वाप्रत्यय आर्षः अत एव भिस्पृहमिति चित्सुखः अतिस्पृहा च तत्तदनुभवा
यत्तत्संगममात्राय वा तया च मनो गुरुत्यतीति स्पृहायाः परमोत्कर्षं द्योत्यते किं वा पूर्ववन्निजधैर्य्यं त्यानिरे वोक्ताः यद्वा
रहास्ति संविदं प्रतियत् प्रहसिताननादिकं वा एवं सति रेक्षेत्येवार्थः ततश्च पूर्वं दृष्टानां तेषां अधुनास्मरणाद तिस्पृह
दिकमिति पूर्ववज्ज्ञेयं यद्वा पूर्वमपि तथा तथैव भवेत् अधुना तत्तदतिशयेन मरणमेवासन्नमिति भावः अन्ये त्वेवं व्याख्याति
यद्वा श्रियो धामापि इति सापत्न्याक्रांतत्वेन दोषः यद्वा ते श्रियः विविधाः शोभारूपवेषलीलादिविषयकाः इत्यनुक्तमप्य
त्यन्तसौंदर्यादिकं संगृहीतं धाम चलनतां गृहादिनकेवलमतिस्पृहा मनश्च मुह्यति परममोहनात्तन्माधुर्यात् अन्ये
न मनसोऽनिर्वारत्वादप्रतिकार्यत्वं तेन निजपरमदैन्यं च सूचितं अथवा ननु कृतज्ञोस्मि कथमेवमत्यंतातीभव
येति चेत्तत्रैव वरुधामाहृतत्वादित्याशयेन तदेककारणत्वेन पूर्ववत्संविदादीनां परममोहनत्वमेव परमार्त्या विशि ८४

प्राहुः रहसीति तेरहस्यस्य पूर्वतः परता स्यादन्वयः ते संविदादिकं प्रहसिताननादिकं वा वीक्ष्यतेऽपि स्पृहा नेऽपि मन इति आदर्शादेरि
रीदर्शनादिनाभावविशेषोदयात् इति ते चापरममोहनत्वमुक्तं अतोऽस्माकमतिस्पृहामनो मोहयत्युज्यत एव अतो याव
दत्वद्दर्शानन्तरं भवेत्तावदेव संदर्शनं देहि ततएव कृतसंदर्शिकं दिति भावः अतो धनेदं विधेहीति सर्वतेफलितं निष्कृष्याहुः
व्रजेवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहंत्र्यलं विश्वमंगलं त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनं १८
व्रजौकसां वनौकसां चेत्यर्थः ते व्यक्तिः अवतारः प्राकट्यं वा अतोऽतः तद्दीनमस्तु त्वमिति भावः अंगेति प्रेमसंबोधने नकेवलं वृजिन
हंत्री विश्वमंगलं अशेषमंगलरूपा च अलमतिशयेनेत्युभयतोऽप्यन्वयः ततो वृजिनस्यापुनरुद्भवत्वादिकं मंगलस्य च
भक्तिप्रेमादिसंपत्तिपूर्वकं प्रतिक्षणाभिनवसुखपरंपरादिरूपत्वमूह्यं स्वजनानां या हृद्रुजः कामाः किं वा उत्तापास्तासां नि
तरां सूदनं स्वजनत्वात्तत्तव विदितमेवेति भावः एकशब्दप्रयोगः प्रेमार्त्तिभरेण ननु मद्भक्ता मयि प्रेमभाक्ति सदा संदर्शने
तदर्थं श्रीवैकुण्ठादिकमपि वांछंतीति जानाम्येव तत्राहुः त्वयि त्वत् प्राप्त्यर्थमेव स्पृहा किं वा तव या स्पृहा रिरंसा तत्स्यामेवा
त्मा मनो येषां तेषां नः ईदृशीरस्मान् प्रतियद्देयं स्यात्तदेवेति भवः मनागिति परमदौर्लभ्येन याच्चकरीत्यावा नस्त्वत
स्त्वद्धृद्रुजामिति वा हृत्त्वेन निःशब्देन च तथा तद्विषयककामना निवर्त्तित्वेन प्रस्तुतसंदर्शनं वनवत यावद्विपुलत्वेनैव निरंतर विवि

धप्रेमरतिरभिप्रेता अन्यैस्तैर्व्याख्यातं यद्वा हे स्वजनस्त्वत्स्पृहात्मनां नो या हृद्रुजस्तासामिति एतावत्पर्यंतं निजेष्टमेव वरुधाप्रा
र्थितं उपसंहारे च श्रीभगवतोवनाटनमनुसंधायतेन च श्रीपादाब्जयोर्व्यथां संभावयति ज प्रार्थितमप्यनाहृत्य प्रेमभर प्रधर्षिताः के
95 वलं तत्सुखमेव प्रार्थयमाना रुदत्यश्राहुः यत्ते सुजातचरणांबुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रियदधीमहि कर्कशेषु तेनाटवीमटसि
तद्व्यथते न किंस्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः १९ अंबुरुहरूपकेण सिद्धेपि सुकोमलत्वे सुजातेति विशेषणं ततोपि परम
कोमलत्वविवक्षया भीता इत्यत्र शनैरित्यत्र हेतुः कर्कशेष्विति श्लेषेणैव नित्यं नवयौवनं तेन दुःखाधिक्यं च निवेदितं दधी
महीत्यत्र हेतुः हे प्रियेति प्रियत्वेन तेष्वेव तत्स्वधारणयोग्यत्वात् एवं पूर्वोक्तं नलिनसुंदरत्वमपि स्वानुभवेन दृढीकृतं
तेनाटवीमटसि अधुना निशि वनेभ्रमसीत्यर्थः यद्यपि प्रेमोद्रेकवैवश्यात् पूर्वोक्ताननुसंधानेन पौनरुक्त्योपि नैव दो
षप्रसंगः किंतु गुण एव तथापि चलसीति पूर्वं दिवाभ्रमणमुक्तं अधुना चाटसीत्यनेन रात्रविति भेदः कल्प्यः दिनाचारण
यत्तृणमप्रदेश एव परिभ्रमणान्कूर्पादिभिः संबंधो न स्यादित्युक्तमेव रात्रौ चाधुना संभवेदेवेत्युक्तं कूर्पादिभिरिति आ
दिशब्दात् कर्कराद्यः यद्यपि श्रीवृंदादेव्यादियत्नेन श्रीवृंदावनस्वभावेन च तेषामपि तत्र सत्त्वाशंका नास्ति तथाप्यतिव्या
शंकौ निर्बंधहृदया निर्भर्त्स्यादिन्यायेन तासां सा संजायेतैव अतः स्वयमेवोक्तं किंस्विदिति भ्रमति मुह्यतीत्यत्र हेतुः
भवदायुषामिति अतस्तैर्व्यथासत्स्वस्मज्जीवन एवोत्पद्यते तदधुना प्राणान्धारयितुं कथंचिदपि न शक्नुमइति भावः

एवमध्धनामूछया पूर्वतोधिकव्यथासूचिता नयसीति पाठे गच्छसीत्येवार्थः नयपयगतावितिधातोः सर्वातेवचनमिदं श्रीराधा
देव्याः स्वजनेत्यादिना स्मारितायाइवसेयं तत्रचहृज्जुंजां निसूदनमिति तेन पादाङ्गेनाटव्यटनमेवहृज्जुजः ततोनिवृत्तेरेवतान्निसूदन
मित्यर्थः तथापि संदर्शने पर्यवस्यत्येव नरत्तिवकुत्वं निजसखीवर्गाभिप्रायेण एवंश्री[illegible]चरणारविंदस्य परमकोमलत्वेनवनपरि
भ्रमणे व्यथामाशंक्य तदुद्दिश्य वारद्वयमुक्तं अतः स्तनेषु तस्य धारणमपि वारद्वयं प्रार्थितं सारंगाणांपदांबुजमित्यादिना
येनैव तात्कालिकदैन्येन तस्मिन्नेवासक्तेः तथा श्रीमदधरामृतमपि वारद्वयं प्रार्थितं तस्यैव निजजीवनहेतुत्वात् तथा श्रीमुख
स्य च मुहुर्धर्षितं तेनैव विशेषतो मोहितत्वात् एवमन्यच्चोह्यं सहृदयैस्तदेकरसिकैरिति इत्येकविंशः ॥ ॥ इत्युक्तप्रकारेण
पूर्वोक्तमन्यच्चेत्यर्थः अतएव तैर्व्याख्यातं इति एवं प्रभृतीति एतदादिकमित्यर्थः यद्वा चित्रधेत्यस्य विशेषणं उक्तवहु
प्रकारेणेत्यर्थः प्रकर्षेण प्रेमोद्रेकाद्गुञ्चे गायेत्यः कदाचित्प्रकर्षेण लपत्यस्य यद्वा विलपंत्यः किंवा विरहव्याकुलया
किंचिदनर्थकं वचस्तत्संत्यः चित्रधेत्यस्य पूर्वेण परेणाप्यन्वयः सुस्वरं करुणदीर्घस्वरेणेत्यर्थः कृष्णस्य चित्ताकर्षकस्यद
र्शने लालसायासामिति रोदने प्रागायणेदौवासर्वत्र हेतुः हेनाथन्निति तद्दर्शने लालसया तद्धरूक्रमेवेत्यार्त्तिसंबोधनं अन्यत्ते
र्व्याख्यातं ॥ तत्रइति गोप्यइतीत्यधिकं लेखकभ्रमादिति अथ वाक्यदर्शन लालसात्रेपि अधनादरेण इति इत्येतत्पूर्वोक्तं श्री
राधादेवीगीतमेव सर्व्वोः प्रकर्षेण तद्धिष्टचित्ततया परमासत्यागायंत्यः प्रकर्षेण लपंत्यश्चतासां तादृशी मार्त्तिंगतानां श्रा

विरमद्दृष्टोऽस्मभव इतिपरमात्मैव तत्प्राप्तिरितिदर्शितं यद्वा तथारुदतीनां अथनामद्दुःखसंभावनयादैन्यविशेषेणरोदनाप्राणगतप्रायाइस्ततोहेतो
रित्यर्थः एवमात्मानपेक्षयातदेकरूपेक्षयैवदैन्यविशेषेणतत्प्राप्तिरिति शौरिः शूरवंशेजनिर्गुणरूपाद्यशेषभगवन्नामकनार्थमवतीर्णो
९६ भगवानित्यर्थः अथिमाविभावेहेतुः शेषेणसर्वासामेवसुगोपत्संतोषणसामर्थ्यंदर्शितं स्मयमाननमुखांबुजमेवनतुहृदयांबुजं तासां
तादृगार्त्तिरोदनाद्यस्यस्मयमाननतास्वभावतएव किंवातासांशोकनाशनाद्यर्थं पीतांबरधरः धावनेनेवत्वरया विभूयगमनान्स्खल
त्पीतांबरं किंवातासांगलदश्रुधारासंमार्जनार्थमस्त्री हस्तेनैकेकेनधरतीतितथास्तः स्रग्वीतिकमलादिपुष्पैस्ताः शीतलयितुं यद्वाप्रियजनार्त्ति
कातर्यभरेणनिजापराधक्षमापणार्थमिवतत्रएवतु स्त्रीदंतांतिकेस्त्रीहस्तेननिजवस्त्रांचलंगृहीत्वावस्त्रमिवस्त्रीगलेमालांचवधत्यर्थः ए
वंवैदग्धीविशेषप्रकटनेनतासांपरममोहनत्वात् साक्षान्मन्मथमन्मथइति।। अथवासौंदर्यादिकमेवैतैर्विशेषणैरुपलक्षितं तत्र
सौंदर्यस्योपलक्षणं स्मयमानेति भूषणानांचपीतेति विषविलासस्यस्रग्वीति स्वकुचकौटोवज्ञेया कुंदस्रजः कुलपतेरित्युक्तेः
रात्रौचतस्याएवशोभाविशेषसंपत्तेः अन्यदपिवैदग्ध्यमाधुर्यादिकमुपलक्षयति साक्षादिति तथा विरहाति रवित्रानामापितासां
कामोद्बोधंतस्यापिकामोद्रेकंसूचयतीति अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वामन्मथादपिमन्मथः महामन्मथइत्यर्थः तस्यैवमहामोहनताशक्ति
सागरगणेशप्राप्याकामदेवस्यमोहनताशक्तेः अतोऽयमेवपरमकंदर्पः अतएवकंदर्पबीजमस्यमहामंत्रबीजं श्रीमदनगोपा
लइत्यादिसत्त्वयाप्युच्यते आगतामितितासामभिप्रायानुसारेण यद्वातासांमध्येप्रादुर्भूतं किंवा आदौदूरेप्रादुर्भूयागमनक्रमे २६

३२

एणनिजांतिकं प्राप्तं संतं तथा श्रीविष्णुपुराणेऽपि ततो ददृशुरायांतं विकासिमुखपंकजमिति अत एव विशेषेणालोकयित्वा दृष्ट्वेति रोदनवैवश्येन
ईषद्दर्शनेऽप्यदर्शनात् किंवा दृष्टेऽपि परमात्मीयविश्वासाभावात् सम्यग्निरीक्षेवेसमर्थे· अत· प्रीत्या प्रहर्षेणोच्चैः फुल्लाविकसिता दृशो नेत्राणि
यासां तथाभूता· सत्यः अबलाः विरहतापमतयोत्थातुमसमर्था अपि सर्वा युगपदुत्थिता· तत्र हेतुः प्रेष्ठमिति तदेकप्रेष्ठत्वेन मरणे जीवने च
तदेकहेतुत्वात् तदेवदृष्ट्वा तेन साधयतितन्वय इति यद्वा आदौ प्रीत्युत्फुल्लदृशो बभूवुः पश्चात्तु तस्थुः यथा तनूनामप्यादौ स्पंदनादि पश्चा
त् स्वस्वकृत्ये प्रवृत्तिरिति आगतमिति पुनरुक्त्या उत्थाने आगमनेकहेतुता बोधिता अधुना तथागमनात्सर्वासामेव विरहतापा
पगमं परमोत्सवादिकं च षड्भिर्वदत्वादिदोषप्रसक्तेन तासु मुख्यानां प्रसिद्धानामष्टानां प्रेमचेष्टितान्याह काचिदिति पंचभिः करांबुज
मेकं तथा व्यवहारस्य परशोभनत्वात् अंबुजरूपकेण सहजारुणपादिसौंदर्य्यतापहारित्वं च व्यंजितं अंजलिनेति निजभावानुसारेण मु
देति विरहदुःखनिवृत्तेः इदं चाग्रेऽपि सर्वत्रानुवर्त्त्यं तस्य तेवासौंदर्य्यादिनाऽनिर्वचनीयं वाहुं शौरेरित्यनुवर्त्तित एव एवमग्रेऽपि चंद
नेन रूषितं भक्तिच्छेदेन लिप्तं इति सौंदर्य्यतापापहारित्वं चोक्तं अंजलिनेति पूर्ववत् किंवा वकुललताभाग्यापरमरससमयत्वात्
पतनशंकया वा यतः तन्वी विरहेणातिकृशा तांबूलं श्रीभगवतैव नागरशेखरेण सदा चर्व्यमाणं वर्त्तते किंवा श्रीवृंदादेव्याद्युर्व्वि
तं तेनेयं अंघ्रिकमलमेकं स्तनयोर्न्यधात् इत्येतस्यास्तदर्थमुपवेशो ज्ञेयः श्रीभागवदुपदेशस्याग्रे तत्रोपविष्ट इति वक्ष्यते तस्य तयो
र्न्निधानहेतुः संतप्तेति अन्यथा विरहतापकामज्वरयोरनपगमः हृदय इति पाठेऽपि स एवार्थः प्रेमसंरंभेणैव भ्रुकुटिमासम्यकूव

धापस्त्वात्प्रेमसंरंभ विद्रुता बभूवेति शेषः ऐक्षतेतिपरेणान्वयः तथाच श्रीविष्णुपुराणे काचिद्भ्रूभंगुरं कृत्वा ललाटफलकं हरिं वि
लोकयंती नेत्रभृंगाभ्यां पपौ तन्मुखपंकजमिति अस्याश्च कयाचित्प्रवाणाद्दत्तेपि घूर्णती वेदत अत्रापि प्रेमसंरंभ एव कारणं ज्ञेयं निर्दिष्टपद्मनष्ठ
97 देत्युक्तेः प्रेमेत्यनुवर्त्तते द्वी जुषाणा सेवमाना प्रीत्या वीक्ष्यमाणेत्यर्थः आपीतमिति दृक्पोऽस्य चषकं चेद्धुनितं परमप्रीत्या सम्यग्दृष्टम्
पीत्यर्थः संतः प्रीतभक्तैकनिष्ठाः नइतिमधुरप्रेमणः प्रीतभक्तेर्धोतत्यभावं प्राप्तावेसाम्यमभिप्रेते किंतु सा रागाणं पदांबु
जमित्यादिन्या येनत्तेषां श्रीपादांबुजे भक्तिः आसां तु प्रेयसीनां अधरामृतादिलोभेन प्रायः श्रीमुख एव राग इति प्रेमवैशिष्ट्यं
सूचितमेव अत एव तेषां श्रीपादाब्जयोः कोमलत्वादिः प्रायः साक्षादननुभवादब्जादिरूपकाप्रयोगः काचित्परमलज्जादि
गुणेनासाक्षाच्चिरं प्रभुं दृष्टुमप्यक्षमा अत एव नेत्ररंध्रेण द्वारेण हृदि कृत्वेति मनसि सर्वांगस्फूर्त्या तत्तद्दृशोभसौंदर्याद्यनुभवा
द्येमिवेति निमीलयनेत्रे एकास्मिन्नेवांगे लग्न योरन्येषां मनस्यपिदर्शनासंभवात् किंवा नेत्रद्वारेणनिः सरणभयादिव वि
स्तृत स्तत्र तत्प्रेमसंप्लुत त्वस्वभावेनैव अत एवोपगूह्य हृदि तमालिंग्य चकारात् कृष्ण कृष्णेति कीर्त्तयंती तथाच श्री
वैष्णवे पुराणे काचिदालोक्य गोविंदमायांतमतिहर्षिता कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति प्राह नान्यदुदीरयदिति काचिद्भ्रुकुटिमित्यत्र
यद्यप्येकैव गोपी व्याख्यायते तदात्र पराधाराक्तेयमन्यैव ज्ञेया आनंदरसेऽनंतनिमग्नासती आस्ते क्षणमासीदित्य
र्थः योगीध्यानयोगेन भगवति चित्तैकाग्र्यं गतः तथाच श्रीवैष्णवे काचिदालोक्य गोविंदं निमीलितविलोचना तस्यैव

रूपं ध्यायंती योगारूढेव चाववभूविति वहिर्वृत्त्यभावमात्रे दृष्टांतः तत्र नेत्ररंध्रेणेति तस्मादप्यस्या विशेषः सूचितः ध्यानेदर्श
नादपि साक्षात्संदर्शनेत्यंतानंदात् तच्च श्रीभागवतामृते विवृतमेव तत्रापि काचिदिति गोपीत्वेन भावविशेषात् अतएवा
लिंगनाच्च साक्षात्संदर्शनवत् पार्श्वदादिभ्यः गोपवर्गादिभ्यश्चानंदविशेषः सूचितएवेति नोमिं चंद्रावलीभद्रायप्राशैव्या
म●नुक्रमात् विशाखाललितौ राधामित्यष्टौ श्रेष्ठतां गतः तत्तन्नाम्नामग्रहणे कारणं पूर्वं लिखितमेव यद्यप्यासां प्रेम्णि
तारतम्यं वा कुत्स्यं न घटते प्रत्येकं सर्वासां तस्मिन् प्रायः परमकाष्ठापत्तेः अतएव करांबुजग्रहणादिवृत्तासंपत्स्वभा
वानुसारे एतदानीं तन्नेष्टानुसारेणैव वा प्रवृत्तिः तथापि मुकुंदाग्रणे पूज्यश्रीवैकुंठपार्षदवराणामिव तासामपि कथंचि
त्तारतम्यकल्पनया तत्रापि मुख्यत्वेन प्रसिद्धानामष्टानां तासु च पि श्रीराधादेव्याः सुप्रसिद्धेन सर्वतो वैशिष्ट्येन श्रेष्ठ्यं तत्त
च्छ्रुतज्ञा वा नानात च्चेष्टितामृ●प्यूहं अतएवाष्टौ तथा तथा पृथगुक्ताः न च केवलं ता एव निस्तापा हृष्टाश्च बभूवुः किंतर्हि
सर्वाश्चापीत्याह सर्वा इति केशाः सुंदरावर्त्तितेऽस्येति केशवः अस्त्यर्थेवः तस्य आलोकः ईषद्दर्शनं तदेव परमउत्सवः सर्वा
र्थसमुच्चयः चित्तोल्लासो वा तेन निर्वृता इति विरहतापाधिक्यं निर्वृत्यनंतरमेव तत्त्यागसिद्धेः यद्वा आलोकस्तेन सम्य
ग्वीक्षणं परमोत्सवश्च प्रेमनर्मादिताभ्यां निर्वृताः तत्रानुकंपो दृष्टांतः प्रकर्षेण आसम्यक् जानातीति प्राज्ञः श्रीकृष्ण
तद्भक्तादिमहात्म्यातत्त्वाभिज्ञो महाभागवतोत्तमः तं कुत्रापि गंतुं पुनः प्राप्य प्रकर्षेण लब्ध्वा प्रीत्या वरुध्यासंगम्य तद्विरह

जंतापं आकारप्रश्लेषे णअजनतास्यस्यापि विश्लोऽर्जुनावेक्षवायथाजहातितद्वदिति अस्यच सुप्रसिद्धत्वेनतथारामरावणयोरपि
वैस्यादिन्यायेनतदेकयोगपत्वेनचदृष्टांतत्वं ततः श्रीभागवतोपिपरमनिर्वृत्त्याभगवत्तासाराविर्भावनाधिकशोभाजातेत्याहत्ताभि
९४ रिति विधूतः निरस्तः शोकोविरहजोऽतस्तापोयाभिः ताभिः तद्विशेषश्चोक्तः श्रीपराशरेण ततःकाश्चित्प्रियालापैःक
श्चिद्भ्रूभंगवीक्षितैः निन्येऽनुनयमन्याश्चकरस्पर्शेनमाधवः इति अतस्ताभिर्वृतः सन्भगवान्सर्वैश्वर्यसंपूर्णोपि अच्यु
तःकथंचित्कदाचित्कस्माच्चिदपिशोभाभरान्नच्युतिरहितोपि अधिकंयथास्यात्तथाविशेषेणअरोचततत्रशोभत
भगवानिति अधिकविरोचनेहेतुर्वा तेनैवाशेषनिजभगवत्तासर्वस्वप्रकटनादित्यर्थः स्वतएवाशेषशोभायाःपरांका
ष्ठांप्राप्तस्यापिताभिर्वृतत्वेनाधिकरोचनंदृष्टांतेनसाधयति पुरुषइति जीवः प्रत्येकविनस्वतः सर्वशक्तियुक्तोपिइंद्रिया
दिशक्तिभिः प्रकटताभिः सतीभिरेवयथाधिकंविरोचते अन्यथामूर्छितादितुल्यताप्राप्तिः एवंमाधुर्यकारुण्यादिगु
णप्रकटनेननिजवल्लभावलिवृतत्वेनैवाधिकातस्यापिशोभास्यात् अन्यथाभक्तवंदसेव्यमानत्वेनाप्यशेषशो
भामयभगवत्तासारापूर्तिप्रसक्तिरिति अतएवाश्चर्येणतद्बोधयोग्यत्वेनवाताश्चेतिसंबोधनं यद्वा तत्स्म
रणात्प्रेमवैवश्येनैवपूर्ववत् विशाखोक्तस्यरोचनेवैशिष्ट्यस्योपकरणांतरमपिदर्शयति तइति द्वाभ्यां स
म्यक्प्रत्येकंसर्वासामेवहस्तधारणादिनाआदाय रासयोग्यपुलिनांतरंगंतुंपूर्वपुलिनतोगृहीतत्वान्निर्विश्य
प्रविश्यमध्यमधिष्ठायेत्यर्थः विभुर्व्यापकइतिएकस्यापिसर्वासांयुगपत्समादानादिसमावेशार्थं पुलिन १८

स्यकामोद्दीपनसामग्र्या रासक्रीडायोग्यतां दर्शयन् तद्दिशिनष्टि विकसदिति सार्द्धेन वायोः शैत्यं पुलिनसंबंधात् मांद्यं च षट्पदास्पद
त्वात् सौरभ्यं च व्यक्तमेव शरदिति चंद्रांशुस्पांसु प्रसन्नतासंदोहेति चंद्रस्य पूर्णिमाध्वस्तदोषेति रात्रित्वापगमेन दिनवत् प्रकाशश्च सूचितः कृष्णा
याः श्रीकृष्णस्य नामत्वेन स्ववर्णत्वेन च सख्यं प्राप्ताया अतएव रुहस्तेति किंवा विचित्रशोभाभादिना तस्यापि चित्ताकर्षिकायाः तदेवाह हस्तेति
हस्तैरिवाचयनेन स्थलीवैषम्यकठिनांशराहित्यादिकं धनितं अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा तासां मादयेत्ताभिः सह तदेव पुलिनं निर्विशपमध्यप्रदे
शं प्रविश्येत्यर्थः विशेषेणभवतीति विभुर्वैभवेतिशेषः निजवैभवं प्रकटयामासेत्यर्थः तच्च दर्शनेति द्वाभ्यां वक्ष्यते अन्यत्समानं तनोति
हृष्टानां प्रेमसेवामाह तदिति तस्य क्रीडविशेषोत्सुकस्य विभोः दर्शनेनाह्लादस्तेन विशेषतो धूतानाशिता हृद्रुजः सर्वाधयो यासां तथा
विधेनतेनसह तत्रागमनेन रासक्रीडानिधारात् विधूतशोकाभिरिति पूर्वं विरहशोषमात्रस्यनाशनं अधुनात्वशेषहृद्रुजामिति
भेदः अतोमनोरथांतं ययुः यद्वा उपगम्यितं तत्रेयं मनोरथांतमिव ययुः रासक्रीडाप्रत्यासत्तेः यथाश्रुतयोपि तद्गुणादिवर्ण
नांतं प्राप्ताः इव भवंति न तु साक्षाल्लभंते साक्षात्प्राप्तेः साचोक्तैव श्रीब्रह्मस्तुतौ अद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेवेत्यादिना य
द्वा तस्य विभोर्ह्लादेन विधूता हृद्रुक् विरहार्त्तिलक्षणायासां तथाभूताः सत्यः मनोरथस्य तद्दर्शनविषयकस्य अंतं समाप्तिं ययुः
पुनस्तदुक्तिरत्यंतविच्छेदस्य विरहतापस्यापगमेपि तत्संस्कारस्य तु क्रमेणैवापगमात् श्रुतयोपीश्वरं दृष्ट्वा क्रमेणैव कामजा
लं त्यजंति यद्वा मनोरथानामंतं निष्ठां यस्मादधिकोन्यो मनोरथो नास्ति तं प्राप्ताः क्रीडाविशेषमेष्यन्तीत्यर्थः श्रुतयोपीश्वरं दृ

~~ष्टा क्रमेसैव कामसञ्जा स्तं पश्यन्ति यद्वा मनोरथानामंतं निष्ठं यस्मादधिके मीम मनोरथो नास्तित्वं प्राप्ताः कोऽपि विशेषः~~ तद्भक्ति
विशेषमिच्छंति अत एव आसनमची क्लृप्तन् विचित्रचारुप्रकारेण रचयामासुः केः स्वेः स्वयं परिहितैः उत्तरीयैः कुचकंचुकोपरिवि
९९ न्यस्तैः कंचुकस्य सूक्ष्मतरवस्त्रत्वात् विरहरोदनधारापाताच्चकुचकुंकुमेनांकितैर्भूषितैः रित्यर्थः ननु कथं लज्जा ताभिः परिहृता
कथं वा प्रभवेत्कुचकुंकुमांकैरुत्तरीयैरासनं दत्तं तत्राह आत्मेति आत्मभ्योऽपि बंधः प्रेयान् तस्मै आत्मकोटिप्रेष्ठायेत्यर्थः अतोऽस्य भूस्पु
पवेशनपरमसंहः खापत्तेः सख्यं प्रेमविशेषश्चेत्यर्थः आसनकल्पनं पुनस्तिरोधानशंकाकुलत्वेन नन्वेवावस्य विरह्विषया स्वाभिप्रेता
र्थस्यापि पूज्ञा परिपाटी विशेषो यद्वा अन्यत्ते व्याख्यातं एवमुक्तोत्तरीयेण तस्य चातिसूक्ष्मतया सर्वोच्चपि विस्तीर्णे आसनार्थ एकत्रैव
किं वा स्वस्व गवादिभेदेन पृथक्पृथगेव कल्पयामासुरिति ज्ञेयं ईश्वरः परमस्वतंत्रोऽपि भगवान् सर्वैश्वर्यपरिपूर्णोऽपि सः रसि
कशिरोमणिः प्रेमामृतावर्त्तवर्द्धनश्रीकृष्णचंद्रः तस्मिन्नासने उपविष्टः सन् चकासे यद्वा भगवान्निमित्तेनैव तस्य भगवत्तासार
प्रकटनमित्यभिप्रेतं ईश्वर इति सर्वेशात्किम तं पृथक्पृथक्कल्पितासनसमूहेत्तासां स्वस्यचसंतोषविशेषार्थं तत्तदलादिते
त्वेनैव एकस्यापि पृथक्तयेवोपवेशात् योगेश्वरैः सिद्धिसमाधिभिः श्रीसनकादिभिरपि श्रीरुद्रादिभिरपिवात्रतहृदि एका
ग्रतां प्रापिते चित्ते कल्पितं मानसपूजायां तदुपवेशार्थं विचित्ररत्नादिना प्रयत्नेन रचितं अर्पितं वा आसनमेवं यस्य इति तस्य
साक्षात्तत्स्वीकारोऽपि नास्तीति व्यंजितं तादृशोऽपि चकासे तत्र हेतुत्वेन तं गोपीनां परिषदं सभां प्राप्तः वतुलमंडलाकारेणोपवि ९९
ष्टानां तासां मध्यवर्त्ती सन् अन्येनापि पूर्वं वेदैश्वर्यमूल्यं किंच अर्चितः ताभिः संमानितः आसनकल्पनेनैव किं वा तांबूलादिसमर्पणेन

नर्मादिनाकटाक्षादिनावा अत एव त्रैलोक्येति श्रीभगवद्वपुषः सर्वदा त्रैलोक्यलक्ष्मीपदत्वेपि प्रधनात्: सर्वकाला द्वैशिष्ट्यं पूज्यते अनेनक्षा
शनप्रकारोपि दर्शितः सभाजयित्वेत्यनुवादः प्रश्नार्थसभाजनस्य सम्यक्त्वविवक्षया किंवा पुनर्विशेषेण संमान्येत्यर्थः येतः अनं
गंअंगरहितमपि कामं दीपयन्ति सांगीकृत्य पूर्ववनोपि प्रकल्पयन्ति इति तथा तं अत्यंतकंदर्पाभिवर्द्धनमित्यर्थः अत एव तासामंके कृतयोः
तामिस्ते नैनेववान्यस्तयोस्तस्यांघ्रिहस्तयोः अंके हस्तस्य किंवा अंघ्र्योर्हस्तयोरंकोत्यर्थः सम्यक् स्पर्शनेन विविधपरिपाट्याशनैः
शनैः सुखसंवाहनेन एवमपि पूर्ववदैश्वर्यं दर्शितं सर्वाभिरपि द्वयोरंगयोः श्रुतुर्लब्धवात्ते षां युगपत्संस्पर्शनात् सम्यक् स्तुत्वा
प्रश्नविशेषार्थं तदुत्तरश्राप्त्यर्थं च ईषत्संक्षेपेण एवं भावरे परमवाग्मित्वात् ततस्त्वकुपिताइति पूर्ववद्: स्वभाषेः किंवा तेन कपटा
तिरेकेणकंचनात् यद्वा कोपं विना अभिप्रायाज्ञानेन हृष्टस्तुत्तरालभ्यत्वादिति अन्यतैर्व्याख्यातं यादृग्जातश्रुभ्रूवा कृत्वा अ
नंगादीपनं किंवा न थैव सभाजयित्वा तामिस्तस्य तथा सभाजनमेव युक्तमित्याशयेनाह अनंगेति उभयानूभजतोऽभजतश्च
इति प्रश्नत्रयं तच्चाकृतज्ञत्वादिपरिहारेण पुनः परित्यागाकरणदार्ढ्यार्थं साधयथास्यात्तथा एतद्ब्रूहि तेनैके किंवा तेषां
फलं तत्सर्वं विविच्यास्मान्प्रति सुबोधं कथयेत्यर्थः भोइतिसंबोधनेनावधापयेति तत्र निजदोषपर्यवसानेन तस्य मनो
ऽनभिनिवेशात् स्वार्थेः निजदृष्टमात्रफलार्थं एव तस्मिवाएकांतः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नंते निष्ठा यस्य तथाभूतः उद्यमो येषां
ते इतिश्रीगुरुसेवमियोवैष्णवैः प्रणामादिकं च परिहृतं तत्र तत्र सद्धर्मादिसद्भावात् आत्मानमेवेतिलोकदृष्ट्यापरोपका

रसंभावितं धर्मादिकं निरस्तं प्रत्युपकारापेक्षयैव भजनात् एवं दोषपरिहारापेक्षयाप्रत्युपकारेऽपि धर्माद्यभावः तथा जजनेतारत
स्याभावो प्रयुक्तः अन्यथा उपकारप्रत्युपकारयोः सत्फलाभावेनानुभजनासिद्धिः एवमेवानुभजंतिच्छायावत् भजनानुसारेण भजंती
ति प्रश्नस्योत्तरं सिद्धं अतो यत्र प्रत्युपकारापेक्षापि तत्र धर्म इति सूचितं हि निश्चयेनान्यथा उक्तादन्यप्रकारेण तत्र मिथो भजनं न
100 स्यात् यद्वा तत्र तत्र मिथ्यात्वं नास्तीत्यर्थः सखेनैव कथनात् यद्वा आत्मनोऽपि तासु तादृशभजनाभिव्यक्तरूपप्रकारेण मन्वा
नः सहजसख्येन तत्परिहरन्सवोधयति हे सख्य इति अन्यत्रैव्यभिख्यातं तदिति पूर्ववदेव अत इत्यर्थबलादायान्येव यद्यपि तत्रा
प्यन्योन्यमुपकारेण दृष्टसुखं घटेत तथापि स्वोपकारजनितत्वात् प्रत्युपकारस्यावश्यापेक्षत्वात् धर्माभावेन तात्विकत्वाद्यभावादपि
विचारेण सुखं नावश्यं वपर्यवसेदिति नच सुखमिति व्याख्यातं यद्वा उन्मत्तवद्गीयताम् इत्यादिवत् लोकपक्षभ्रमेणैव तत् वक्ष्य
माणानुसारेण अतदनपेक्षत्वात् स्वार्थार्थमिति पाठोऽपि श्रीवित्सुखादीनां बहूनां संमतः ततश्चात द्वजनमन्यार्थप्रतीयमानम
पि स्वप्रयोजनार्थमेवेत्यर्थः अन्यत्स्पष्टं अथवा स्वार्थमेव उद्यमो येषां जननानां ते हि ते यथा राजसेवकाः वित्तद्वे
तनिकाद्यः हि प्रसिद्धौ अत एव प्रायो लोकानां सर्वेषामेव दृष्टार्थपरत्वात् ते विशेष्यस्य स्पष्टं न निर्दिष्टाः अभजतः देसाद्दिन्या
बाल्यादिनाच वैप्रसिद्धो तथेति दृष्टांतेन निरुपाधिसहजकारुण्यमभिप्रेतं ते हि श्रीभागवता एव तत्र कृतत रां मत्कृतात्म
नामित्यत्रैतेर्व्याख्यातमेव तथापि करुणाः पितरो च्चेति चकारेध्याहार्यः निरपवादः संपूर्ण इत्यर्थः तैः प्रत्युपकाराद्यन १००

पेक्षयाकेवलमत्यंतकृपालुत्वेनैवोपकारात् सौहृदंचनिरूपवादं तयो सहजास्निग्धत्वात् केवलसौहृदोक्तिः पुत्रपालने
पित्रोर्द्वयोर्धर्मानुत्पत्तेः यद्वा कथंचित्तेनापितयोर्द्धर्मोद्रष्टव्यः ततश्चतेषां तयोश्चसतश्चेति हेसुमध्यमाः हेसुंदर्यः
तितदेवसौंदर्यमिति यद्वा तत्र युष्मासु भावेवेति भावः इदंचतासांसामात्मभजनार्थंचातुर्यं वैएव नैवभजंतीति हि
तोनिश्चयेन नकृतंतज्ञ्जनंजानंति अनुसंदधतीत्यकृतज्ञाः लोकाद्यपेक्षावत्वे पित्रुपकारसामर्थ्याभावस्तानेनतद
करणमूर्खाएवेत्यर्थः एवंतेषामत्तत्वेनभजनमभिप्रेतं सामर्थ्यवंतोज्ञात्वापियेनभजंतितेतथेति निर्दयाइत्याह गुर्वि
ति एवंतासांमतेश्रीभगवतोविचित्रक्रीडया आत्मारामता आत्मकामताचनघटतेतेव गुरुशब्दप्रयोगेणगुरुधु
क्राचनत्रेया विरहार्त्तिदत्वेनभजनासिध्याप्रथमपक्षद्वयंचनसंगच्छेत ततोकृतज्ञत्वेनैवपरिशिष्यतेति तथा
चार्येवच्यते अकृतचेताइत्यादि श्रीविष्णुपुराणे श्रीबलदेवयानेच अकृतज्ञाध्वजे हंसइति अतएवतैरुक्तिव्या
रव्यातं अकृतज्ञत्वंतद्वचनेनैवेति चरमकोटिगतिमिति तत्रापिचरमकोटित्वंघटतेतेव यद्वा गुरुधुकृपदेनपदार्थानपे
क्षयालक्षणयैवतैरतिकठिनइति व्याख्यातं तत्रैवचरमकोटिगतत्वंसुसंगतमेवनतुशब्देभिन्नोपक्रमे आत्म
रामत्वादिचातुर्विध्यारहितोप्यहंनजजामि नञः सर्वोसेप्रयोगः स्ववाक्येनैवस्वस्मयंत्रणेपत्यापरमवेयोगत्पात्

हे सख्य इति आत्मत्यादिराहित्यमेव साधितं अन्यथा सख्यासंभवः जेतृत्वनिवृत्तिविचारविशेषराहित्यमाभिप्रेतं अन्यथास्व
त एवानुवृत्तिसिद्धिः ननु अस्माकं त्वय्यनुवृत्तिः सदानुवर्त्तत एवेति चेत्सत्यं विशेषणं तत्संपत्स्यर्थमिति स दृष्टांतमाह
पथ्येति विशेषतो नष्ट इति पुनः प्राप्तिसंभावनानिरस्ता अत एव नितरां भक्तो व्याप्तः एवमित्यस्यानुवृत्त्य इत्यनेनान्वयः हे
अबला इति तत्र स्वतः शक्त्यभावं सूचयति पथ्ये पथ्यादित्यस्मोत्पत्स्रियत्वेन ममतिरोधानाद्यपराधो न ग्राह्य इति भावः अन्य
नैर्व्यीरख्यातं यद्वा एवमित्यस्य मयेत्यनेनान्वयः तादृशाश्चिंतानिभृत्तेन मयेत्यर्थः तत्र हेतुः मदर्थेति अत एव परो
क्षमपि भजते वधूभ्रमात्सापंश एव तागुणगायत्ताभावविशेषयुष्माकं स्मारताकेलमेतर्हि नमात्रेणात्रैव स्थितामित्यर्थः
अथवा अनुवृत्तिवृत्तये इत्युक्तं सा वक्ती दृश्यनुवृत्तिस्तां दृष्टांतेनाह पथ्येति अतो स्यपूर्वेणैव संवेधः हे सख्य इत्यनेन न इ
त्वयुष्मानधिकृत्यनोच्यते सहज सख्यादिति व्यंजितमेवाभिव्यंजयाति एवमिति हि अपि युष्माकमपि मय्यनुवृत्त
ये किं अपि तु नैव कृतः एवं तादृशा चिंतानिभृतया मदर्थमेव नान्यत् किंचिद् दृश्यपउकृत्ता उपेक्षिता लोकाश्चतुर्द
शभुवनानि श्रीवैकुंठादपि अतो वेदास्तु तद्बोधितकर्मनादरात् अत एव स्वाश्रयपतिपुत्रादयो याभिस्त्य
क्ताः स्वत एव माप्यनिरंतरविमुक्तसरमानुवृत्तिवृत्तेरित्यर्थः एवं मुमुक्षुभ्यो मुक्तेभ्यः स्वभक्तेभ्योप्यासां विशेषोदष्टितः १०।
तेषां तत्तदपेक्षासंभवात् तादृश्यभावाभावाच्च ननु नर्हि किमर्थमधुनैवांतर्हितः तत्राह मयेति परोक्षं भजते इति कुत्रापि

३७

मयानुगतमासीत् किंतु युष्मदंतिके नैव वर्त्तमानेन परोक्षं मद्गोचरधिया युष्माभिः क्रियमाणं विचित्रप्रेमालापादिकं भजता
हे तां शृण्वतैवास्मीत्यर्थः एवं कितवयोषितः कस्त्यजेदित्यादि परिहृतं यद्वा अपरोक्षं साक्षादेव भजतां तिरोहितं युष्मद्दृ
ष्टिमात्रेणास्थितं तथापि प्रियजनदुःखहेतुत्वेन दोषः स्यादेवेति चेत्तहि तत्र हितत्वमित्याशयेनाह प्रियं प्रिया इति यद्यननुक्तदपि
किमर्थं तत्राह प्रियं प्रिया इति प्रियाभिः सह प्रियस्य एतत्कृत्यमेवेति भावः यद्वा तत्परोक्षभजने प्रियं प्रियस्य तं मां सहज
मत्कौतुकरसेनेत्यर्थः अहो वतेदं साधककौतुकं यत् प्रियजनप्राणैः सहक्रीडनमिति चेत् तत्राह प्रिया इति प्रेम्णा तदपि
प्रीतिविशेषायैव स्यादित्यर्थः यद्वा तत्तथापि माशब्दद्वयं निषेधे प्रकृतमर्थं गमयति अर्हे इत्यर्थः कुतः प्रियं प्रियाः प्र
यस्य प्रियासु तथाकर्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः एतच्चानुनयनचातुर्यं अन्यत्तत्तत्र समालोचयति संबोधमात्रेण वा युष्मा
यस्य प्रियासु तथाकर्तुमयुक्तत्वादित्यर्थः एतच्चानुनयनचातुर्यं यद्वा वो युष्माकं यत्स्वीयं असाधारणं
न्प्रतीत्यर्थः स्वसाधककृत्यं स्वीयं प्रत्युपकारकृत्येन न पारये कर्तुं न शक्नोमि निरवद्यासर्वनैरपेक्ष्येण सर्वोपाधिराहित्येन निर्मलप्रेमविशेषेण च निर्दोषा
साधकत्वं न दह्यं न पारये तत्र हेतुः निरवद्या सर्वनैरपेक्ष्येण सर्वोपाधिराहित्ये निरवद्यसंयोगहेतुत्वात् किंच यद
संयुक्तसंयोगः सम्यगमद्विषयकता दृशाकामस्य महतानेव गुणेनाभिप्रेतः निरवद्यसंयोगहेतुत्वात् तदर्थं कृत्यानि निश्चितान्येवं शृंखलाः कृ
ति दुर्जरा अच्छेद्या अपि गेहशृंखला गेहानि गेहसंबंधिपतिपुत्रादयस्तान्

त्रितामपि बंधहेतुत्वात् ताः संवृश्च्य भजन् भवत्य इति प्रेमगौरवेण अतो मम तादृशात् तादृशलाभाभावात् न पारये इत्यर्थः अन्यैर्व्याख्या
तं यद्वा सुसुष्ठु असाधुकृत्यं मद्विषयकं नैष्ठुर्यादिकमपि किमुत साधुकृत्यमित्यर्थः इदं च ताभिः सह स्वच्छंदेन
10२ सदा क्रीडालोभेनोक्तं अपारणे हेतुः निरवद्यनिर्जोग आत्मानं वा संयुजे इति समर्पयंति इति तथा तासां किंच दुर्ज
राः गेहशृंखलाः नित्य गोपालनादि दृढकृत्यनिबंधात् सर्वबंधजनानुवृत्तिबंधो अश्रु संवृश्च्य या भवतीः अहं माभ
जन्न सेवितवानस्मि शृंखलामिति पाठे चैतदेवार्थः दुर्जरेति विशेषणेन शृंखलारूपकेण च निजशक्त्या परिच्छेद्य
त्वं संघद्देन च आसक्ति किंचित् त्यागे पि वह्निस्त्यागासामर्थ्यं किं वा संछेदनेच्छायामपि सत्याश्रसामर्थ्यं ध्वनि
तं युष्माकं हृदात्मार्पणेन सर्वनैरपेक्ष्यभजनेन न च प्रत्युपकाराशक्तेः अत एव ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजा
म्यहमित्यादि निजवचनव्यभिचारापत्तेश्चाहं युष्माकमृण्येवेत्यर्थः इति सर्वथा प्रत्युपकारासामर्थ्योक्तिः अये
चक्षणेयकलहाध्यायांते श्रीरुक्मिण्यै प्रत्ययमेव वक्ष्यति वयं प्रतिनंदयामहे इति अत्र च प्रतिनंदनोप्यशक्त्या
केवलमृणित्वमेवापादयन् अतस्तस्याः सकाशादस्यासां विशेषः प्रसिद्ध एवेति निजोच्छिष्टप्रसादस्य
प्रदानेन सदानुं प्रवृद्धं विधत्ते यस्तस्मै श्रीधरस्वामिने नमः इति श्रीदशमे द्वात्रिंशः ॥ ३२ ॥ रासली
लाभ यस्यैषा जगदेकमनोहरा यया श्रीव्रजदेवीनां श्रियोपि महिमाधिकः इत्थं ईदृशी भगवतः तादृशाव १०२

चनादिना निजाशेषभगवत्तां प्रकटयतः अतः सुपेशलाः परममनोहराः विरहः भूतो भावी तज्जंतापदाहज्वरः पू
र्वमुक्तस्याप्यस्यात्र पुनरुक्तिः विरहेप्यपरित्यजनात् तया विशेषतो निजत्वाणत्वादि प्रतिपादनेन पुनर्विच्छेदस
मननाद्बाधकनैव सस्पर्शापि तत्यागविवक्षया यतो गोप्यः सहजप्रेमरसपरिप्लुतचित्ता इत्यर्थः किंच तदंगेति आलिंगन
करग्रहणादिना संपन्नमनोरथाः सत्यः यद्वा भगवत एव विशेषणं सुपेशलत्वाद्येनुलेन तासां गोपीनां अंगेरूपचिंता
शेषइति अतएव रासक्रीडामारभत आसनं विस्तरयन्नुत्तिष्ठन् गोविंद इति श्रीगोकुलेंद्रतया तत्र निजाशेषैश्वर्यवि
शेषप्रकटनेपरमप्रकर्षोत्तमत्ता स्त्रीरत्नैरिति तासां च सर्वस्त्रीवर्गश्रेष्ठता प्रोक्ता इति रासक्रीडायाः परमसामग्री
दर्शिता तामेव प्रपंचयति अनुव्रतैस्तदनुकूलैस्तत्सदृशाकलाभिज्ञैरित्यर्थः अतएव प्रीतैः उल्लसितैः यद्वा तत्प्रे
मभरविवशैः अतोनुव्रतैस्तदेकाधीनैः अत एवान्योन्यमाबद्धबाहुभिः बाहवो वेव कराज्ञेयाः अन्यथा तत्स्यादि
सौंदर्यसंपत्तिः अन्योन्यत्वं च तासामेव ननु तेन सह तद्वक्तुं भगवतासां प्रत्येकमुभयतः कंठग्रहणात् एतच्च
रासक्रीडालक्षणं तथाचोक्तं नटैर्गृहीतकंठीनामन्योन्यात्तकरश्रियां नर्तकीनां भवेद्रासो मंडलीभूय नर्त
नमिति अयमस्मिन्मंडलीमध्ये ऽत्रैवास्तां न च नितः स रचितिआवरित्यादिशब्दग्रहणाभिप्रायः रासः परमरसकदं
बमय इति श्लोकार्थः सएवोत्सवः क्रीडाविशेषरूपं पर्वसुखविशेषसाधनसारसमुच्चयो वा तस्सेन परमानं

दघनमूर्त्तिना हेतुना सम्यक्प्रवृत्तः इति संप्रवृत्तो रासस्य कर्तृत्वनिर्देशेन प्राधान्योक्त्या स्वस्य सर्वतो वैशिष्ट्यं ज्ञेयं सम्प
कूलमेव दर्शयति गोपीनां मंडलेन मंडित इति तद्विधिः षष्ठोक्तः श्रीपराशरेण रासमंडलीबंधोपि कृष्णपार्श्वमनुग
103 ता गोपीजनेन नैव कृत एकस्थानस्थिरात्मना हस्तेन प्रगृह्य चैकैकां गोपिकां रासमंडले चकार तत्करस्पर्शनिमीलितदृशं
हरिः ततः प्रववृते रासश्चलद्वलयनिःस्वनः अनुयातशरत्काव्यगेयगीतिरनुक्रमादिति किंच तासामिति
तथा चोक्तं श्रीबिल्वमंगलेन अंगनामंगनामंतरा माधवो माधवं माधवं चांतरेणांगना इत्थमाकल्पिते मंडले मध्य
गः संजगौ वेणुना देवकीनंदन इति एतदनुसारेण सर्वमध्यमीभूतः शंकुस्थानीय एको बोधव्यः अन्यथा मंडले पा
र्श्वद्वयस्थगोपीद्वयकंठग्रहणेन वेणुधारणासिद्धा रासमहोत्सवे परमरमणीयमधुरमोहनतद्धर्माभावापत्तिः तदपि
प्रायेणैव वक्ष्यते मध्ये मणीनामित्यादि स्त्रिय इति स्त्रीसत्पुरुषस्य तथैकाकुलत्वं युक्तमिति बोधयति अन्यथा वैषम्ये
ण दोषापत्तिः सुखभंगश्चेत्यर्थः एकस्यैव तथा प्रवेशः सर्वासां च प्रत्येकं युगपत्कंठग्रहणं तथापि तासां स्वनिकटत्वे
मननं तत्र च पार्श्वद्वये वर्त्तमानस्यापेक्षत्वे नैव मानः तत्र कंचित्तत्तदलक्षितमित्याद्यशेषासमंजसं समाधत्ते आह
योगः अचिंत्याद्भुतशक्तिविशेषस्तस्येश्वरेणेति द्यौराकाशं तदोको निवासो येषां इति स्वभावत एव व्योम्नि स्थिता मे
कस्माद्रासक्रीडादर्शनात्संहृत्य स्थितानामित्यर्थः अत एव विमानशतसंकुलं नभो बभूव यद्वा द्यौः स्वर्गः तत १२
श्च स्वर्गापि तादृशोत्सवासद्भावः तेषां स्वस्वस्त्रीमायावरोधवशतोपि सूचितः अत एवात्सोत्सुका इति इत्यसमये

प्यागमनदोषः परिहृतः अथवा एतेरवलुश्रीभगवत्क्रीडायां अंतरिताः परिकरादेर्विशेषाद्देयाः अतएवैकं
दिवौकसां तत्क्रीडोपकरणत्वेन सदासावधानं व्योम्न्येव वर्त्तमानानामित्यर्थः एवमन्यत्राप्यमूहं ततस्तेभ्यो दिवौको
भ्यः किं वानंदनं तरं स्वयमेव नेदुः दिव्यत्वात् महामंगलोत्सवस्यावाद्या एवमग्रेपि आदिदुंदुभीनां नादो मंगला
रंभार्थं स्वस्ववर्ग्यसंमेलनार्थं चनित्तरां वेमुः निशब्देन नृष्टूपर इति व कृत्वेन चरंगस्य स्वांपुष्पास्तरां निकिलना
तमितिबोध्यते गंधर्वाणांपतयः श्रेष्ठाः अन्यथा तादृशनृत्ययोग्यगानासिद्धिः तेषांश्रेष्ठस साफल्यासंपत्तिश्च सौ
भिरप्सरोभिः स्वपत्नीभिर्वा सहिता इति सर्वेषामेव तदेकनिष्ठतोक्ता नतिष्ठति मलो यस्मादिति अमलं इति ते
षामपि कामादिदोषो निरस्तः एवं देव कृतोत्सवमुक्ता रासे योग्यं वात्तगीतादि वक्तुमादौ वाद्यमाह वलयानामि
ति किंकिणीनां कांच्यादिवार्त्तिनीनां घोषिणामित्तियो बित्वेन सामान्यत एव वलयादिसज्ञावोनत्तु साथे भूष
णत्वेन ग्रहणादिति बोध्यते पूर्वं गृहेभ्यो निर्गमे तासां तदनपेक्षणात् स प्रयाणेति तिता सां प्रीस्पर्धेता वल
भिवगतस्य श्रीभगवतोपि त्तावद्वलयादिशब्दो भवेत् रासेनयन्मंडलं मंडलीबंधः किं वा रसस्य पदं रासस्य यन्मं
डलं तस्मिन् यद्वा रससमूहमित्यर्थः भगवान्सर्वैश्वर्यशोभाभरसंपन्नोपि तत्र रासमंडले अत्यंतमुशुशुभे स्व
तो शोभा प्रशोभाच रमकावांगतस्यापि ताभिः शोभातिशयं पूर्ववद्वृक्षांतेन साधयति मध्ये इति हेमानां हेमानि

र्मितानां हेमवर्णानां वा यथा महामरकतमणेरपि हेममणिमध्यवर्त्तितयैव शोभाधिक्यं स्यात् तथापि तस्यापि पृथग्जनाक्षे
पेणैवाधिकाशोभास्यादित्यर्थः तत्र हेतुः देवकीसुत इति प्रेमविलासार्थं देवक्यां जातत्वात् पृथग्जनविषयकप्रेमभ
104 रविस्तारणेनैव शोभाभरसंपत्तेरिति भावः देवकी यशोदेति पूर्वं लिखितमेव अन्यत्तैर्लिखितं यद्वा महामरकत
इत्येकत्वं वस्तुतो भगवत एकत्वस्यापि किं वा वेणुवादनार्थं मध्यवर्त्तिनोभिप्रायेण अन्ये केचिदाहुः स्वभावेनेन्द्रनी
लमणिवर्णे प्यसौन्दर्यगतिकौशलेन युगपदिव प्रत्येकं कंठग्रहणादिना तोः सर्वव्याप्यभ्रमणात् तासां सुहे
मगौरिणीनां कांतिच्छटासंपर्कादन्तर्निरूपामलमरकतमणिवर्णतां जात्या महामरकत इत्युक्तमिति ततश्चान्यत्र
शक्तिविशेषएव न तु कोपि भगवत्ता विशेष इति न केवलं ताभिः सोधिकं शुशुभे किं तु तेन ताश्च शुशुभिरेइत्याह
पादेति पद्यानां न्यासः नृत्यगतिभिर्भूम्याक्रमणेऽगयस्तैः भुजानां हस्तानां विक्षेपेण धृतिभिः हस्तकभेदनवा
कस्यचित् धर्तु माक्ष्य त्वपरित्यागे नैव यद्वा अन्योन्यावद्धानामपि भुजानां नृत्यगतिभंग्येव त्ताबोद्धव्याः एवमग्रे
पिसर्वत्र तथैव ज्ञेयमिति स्मितसहितैः भ्रूवाविलासैः तत्र ह्रासाभिव्यंजकनर्त्तनचातुर्यैः भज्यमानैः स्वभावतः
कार्श्येन विशेषतश्च नृत्यार्थपरिवर्त्तादिना भंगमिव गच्छद्भिर्मध्यभागैः पटाः भगवद्दत्त्यानेसत्तिपुनः परिग १०४

हीतापि निज निजोत्तरीयाल्येव कृष्णस्य श्यामसुंदरस्य वध्वः तदाश्लिष्टांगो रंगस्तदेकाश्रया इत्यर्थः तत्र दृष्टांतेनापि वैध्यं
जितमेव किं वा कृष्णस्य वध्वः यया ः इति तत्सदृशात तच्छेदग्धादिकं तत्प्रेममोहितत्वे च युक्तमेवेति भावः अतस्तमेव गा
यंत्यः तत्प्रकारश्चोक्तः श्रीपराशरेण कृष्णः शरच्चंद्रमसं कौमुदीं कुमुदाकरं जगौ गोपीजनस्त्वेकं कृष्णनाम पुनः
पुनरिति विशेषणेन रजुः प्रश्नोभतं तत्प्रेमभरमोग्ध्ययोरत्योत्पसंविलने न तस्यैश्वर्य लौकिकत्वयोरैक्येनेव शो
भाभरसंपत्तेः न वितडवेति दृष्टांतेनान्योन्यशोभया तस्यापि शोभाधुनितेव चक्र इति न्रत्तिगति कौशलेन निजशक्ति
विशेषैणैव नानात्वमिव प्राप्तत्वात् किं वा मेघानां घटादिवत्स्यप अन्यथा मुख्यामत्वाभावे शोभाद्यभावः
तस्यातिशोभानंतरं तासामतिशोभावर्णनं सर्वथा परमशोभा चरमकाष्ठागतानमेपि रासक्रीडाया शोभाविशेष
संपत्या परमाद्भुतत्वात् न तत्र प्रहर्षेंद्र केण तासां नृत्तगीत विषयं किं वा नृत्यस्य प्राधान्यमुक्त्वा गानस्याप्याह
उच्चैरिति नृत्यमाना इति नर्तनेपि तादृशगानात्कौशलविशेषं दर्शितः गानादिप्रयोजनमाह रतिसुरतं प्रे
मवा किं वा श्रीकृष्णप्रेमसेवयाया यासां न चोच्चैर्गानादिना तासां श्रमः शंकनीय इत्याह कृष्णस्य चित्ता
कर्षकस्य परमानंदघनमूर्त्ते वा स्पर्शमर्शेन मुदिता इति गीतस्योच्चैस्त्वं दर्शयति यासां येन वा गीतेन आ
वृत्तं व्याप्तं यद्वा यस्य गीतादेर्गीतेन लोकत्रिकं माधादिना आवृत्तं तदेकरसमयमभूदित्यर्थः इति

तन्माहात्म्यमुक्तं अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा तत्तेनमानः श्रीकृष्णेनसंमानः यद्वा तत्तेनमानः कृष्णादप्याधिक्येनगर्वी
यासांताः एकैकंमि प्रेमस्निग्धकंठः इतिगानस्यप्रेमसमयत्वेनपरममधुरत्वमुक्तं उच्चैर्गानेहेतुः रतीतिकृ
105 ष्णेतिचेत् यद्वाउच्चैः श्रीकृष्णादप्युच्चतया तथाचोक्तं श्रीपराशरेण रासगेयंजगौकृष्णोयावत्तारायतध्वनिः सा
धुकृष्णेति कृष्णेतितावत्ताद्विगुणंजगुरिति तत्रहेतुमाह एकैकस्मादिविप्रोषधौघ्निभिः एषांपद्यैषं हेतु हेतुमद्भाव
त्रेयं यद्यपितासामभिमर्शितस्तस्यापिमोदास्तथैवोच्चैर्गानंसंभवेत् तथापिरासगेयापेक्षयातदुच्चगीत
श्रवणेलालसेनवा नताद्दृक्सिद्धेदिति अधुनापूर्ववत्तासुमुख्यानांप्रेमचेष्टितानि पृथक्त्वेनाह का
चिदितिसार्द्धपंचभिः मुकुंदेनपरमानंदपदेनस[illegible]मति ताद्दृशोन्नयनेहेतुः तथातेनतस्यूज्जगताऽपि
परमानंदप्रदत्वंध्वनि उन्निन्येमूर्छयामास यद्वा अपूर्वाः कल्पयामास अमिश्रिताः ततस्तेनमुकुंदे
नपूजितातेनसममुन्नयनेपि अमिश्रितत्वेनोन्नयनात् कथंपूजितातदाह साधुसाध्विति वीप्साहर्षेसाधु
त्वप्रशंसायवावदितेतशेषः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा अमिश्रिताः विशुद्धाः तथाचसंगीतसारे जातयो
ऽष्टादशप्रोक्तास्तासांलक्षणमुच्यते शुद्धाः स्युर्जातयः सप्ततः षड्जादिस्वराभिधाः ताएवविकृताः स १०५

त्पोज्जातः विकृतसंज्ञया इत्यादि किंच षड्जार्षभी च गांधारी मध्यमा पंचमी तथा धैवती चाथ नैषादी शुद्धा एतास्तज्ज्ञा
तयइति कांचिदित्यनुवर्त्तन एव बहु यथा स्यात् इति पूर्वतोप्यस्याः सामानाधिकं तेन च गानेपि कौशलमधिकं सूचि
तं पार्श्वस्थस्पेतिशीघ्रसुखग्रहणं बोधितं अन्यथा रासावेशेन स्खलनं संभवेत् किंच पार्श्वस्थत्वेन तस्यापि तत्र सा
वधानत्वं तस्याः पूर्वतोपि भावाधिक्यं सूचितं अतः परिश्रमादिकं तत्पर्थे केवलं छलमेवेति ज्ञेयं रासश्रमेण करा
घ्रविमेकं लीलया गदामिवावष्टभ्य बिभर्तीति गदाभृत् यद्वा गदेत्तिवर्णात्मकं शब्दं निगदती गदा वेणुः तां बिभर्ति
गदाभृत् वेणुधरः तस्य सखी करं परित्यज्य तस्य स्कंधं जग्राह परिश्रांत लक्षणं स्पृधादिति तथा श्रीपराशरे
णाप्युक्तं परिवर्त्तश्रमेणैका चलद्वलयलापिनी ददौ बाहुलतां स्कंधे गोपी मधुनिघातिन इति मल्लिकापुष्प
णं सूयनं कवराद्धो द्भवं एकागोपी श्रेसग तत्स्कंधस्थितं स्वभावत एव चोत्पलपुष्पतोप्यधिकं सौरभं यस्य वि
शेषतश्च चंदनेन श्रासम्यक् भक्तिच्छेदादिसाधकप्रकारेण लिप्तं इति भावो हि पनत्वं सूचितं हस्यपं भुवने हेतुः
हृष्टरोमेति प्रेमवैवश्यादित्यर्थः श्रुवेण रोमाणि पविहृष्टानि तस्याश्च हर्षः किं वक्तव्य इत्यर्थः षष्ठी चतुर्थ्यां
स्वगंडं श्रीकृष्णगंडे नाधेनश्रमव्याजेन संदधात्या इति भावः प्रकर्षेण संमुरयतां भावेपि तत्सुखस्पर्शरानादि
चानुर्येणादात् नृत्यतीन् त्संती इयमेका गायती गायंती च परा इति द्वेते ये कूजाः इति नृत्यगाने च परसावेशं

बोधयति पार्श्वस्थस्य भुजस्य निक्षेपेन ता॰त्पार्श्वे एवास्थितस्य भगवतो हस्त एव श्रीकुचतापहारित्वादिना तत्र श्रांतास
तीश्रमनिवृत्त्यर्थमिवेत्यर्थः एतच्च पूर्वमुक्तमेव शिवं स्वतः सुखरूपं एवं मुख्याः सप्राक्ताः अष्टमी च काचित्सहि लस
द्बाकुंपरिरम्य चुचुंबवत्त गोपीगीत स्तूति भाजन निपुणं मधुसूदनमिति श्रीपराशरेणोक्ता ज्ञेया यद्वा नृत्यती गायतीसे
१०६ कैव एवं षट् देव मंडलमध्यवर्त्तिनः पार्श्वद्वये स्थिते श्रीराधा ललितेनोक्ते प्रायोत्र मंडलस्यैवोक्तत्वात् यद्वा पूर्वव्याख्यानु
सारे एसप्तैवोक्ता ज्ञेयाः श्रीराधादे क्वें कांतस्य मंडलमध्यवर्त्तिनः सर्व पार्श्वपार्श्वस्था त्र नोक्तेति अच्युतं कस्माच्चिदपि रूपगु
णादि माहात्म्या च्युतिरहितं सुस्थिरं वा कांतं रमणं लब्धा तस्य दुर्लभत्वमाह कुः स्त्रियए कांतेन एक निष्ठया वल्लभं यद्वा प्रियः को
तं आत्मनः स्वे कांत वल्लभं लब्धा इति स्त्रियो पि सकाशात्तासां माहात्म्यमभिप्रेतं तदेव दर्शयति गृहीतेति तथा च गास्यते
श्रीमदुद्धवेन नायं श्रियोंग उ नितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोन्याः रासोत्सवेस्य भुजदंड गृहीतकं
ठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनामित्यादि कस्मैतितासां रासेन परमा शोभोक्ता यद्वा परिश्रांतिः सूचिता तथापि न
त्येहेतुमाह भगवतानिजांशे षेश्वर्य सारसर्वस्वं च प्रकटयातासम मिति तत्साहित्यस्य परममोहनत्वात् यतो गोप्यः तदे
कप्रेमपरवश्यं दूत्यर्थः तेनसमित्येनतासां तत्सदृशवैदग्ध्यादिकमपि व्यंजितं तथा तासामि वृत्तस्यापि कर्णोत्पला
दिकं सर्वं बोध्यते अन्यत्तैर्व्याख्यातं तत्र वादके षितिदुंदुभिनादाभिप्रायेण किं नरादिष्वितिचादिवोकसामित्युक्तेस्तदं १०६

नर्गतत्वसंभावनयेति अथउक्तंश्रीतोप्यधिकंमाहात्म्यमेवदर्शयति किंवा पूर्वंगंधर्वपतिगानादिकमुक्तं अधुनारासारंभेण
तासांन कदाचिदन्यतोगीताद्यपेक्षेत्याहकर्तेति अर्थः स एव परिष्वंगः गोपीनामाश्लेषः कराभिमर्शः तासामेवकरालभनं यद्वा स्वक
रेण तासामभिमर्शः स्तनादिस्पर्शनं स्निग्धेक्षणंतन्मुखादीनांसरसावलोकनं उद्दामविलासः नीवीश्लथनादिः हासस्त्वभ्रमा
कोद्रेकविलसितस्मितं रमायाईशः स्वामी इतिस्वामित्वेनतस्याः तादृशरस्ययोग्यता व्रजसुंदरीभिरितितासामेवतद्योग्यत्वमभि
प्रेतालक्ष्मीतोपिभाववैदग्ध्यविशेषात् तमेवदर्शयन् श्रीभगवतस्तासांचमिथः साम्यंदृष्टांतेनाहयथेति यथाप्रतिविंवेनसहार्भ
कस्यकापि वैशारद्यंनास्तितथाताभिः कृष्णस्येत्यर्थः अनेनश्रीभगवद्गतेरपिशोभासूचिता वैषम्येतदपत्तेरिति तथाता
साभिरितितस्यापिप्रेमविकारोज्ञेयः स्वचोक्तः श्रीपराशरेणगोपीकपोलसंश्लेषमभिपत्यहरेर्भुजौ पुलकोद्गमसस्याय स्वेदां
बुघनतांगतविति अन्यतेर्व्याख्यातं यद्वाप्रतिविंवेनविभ्रमोविलासोयस्यसोर्भकोयथातदेकनिष्ठः सन् अन्यात्किम
प्यजानन् रमतेतथायमपि यद्वाएवमुक्तप्रकारेणव्रजसुंदरीभिर्येपरिष्वंगादयस्तैस्ताभिः रेवसहरेमेसोपितादृशा
नेवपरिष्वंगादीनकरोदितिदृष्टांतेनाह यथेति अन्यत्समानं ततश्चतासामत्यंतानंदोजनीत्याह तदंगेति तस्यां
गैः संगः आलिंगनादिनामिलनंअंगसंगः आकुलेंद्रियत्वलक्षणमाह तदंगेतितस्यांगैः संगः आलिंगनादिनामिलनं
अंगसंगः आकुलेंद्रियत्वलक्षणमाह केशानित्यादिना दुकूलंपरिधानकौशेयवस्त्रंकुचपट्टिकांउत्तरीयं उत्तरीयांतस्य

सूक्ष्मवस्त्रंवा तद्वयमेववा व्रजस्त्रियइतिप्रेमभरविवशतयातादृशत्वंतासामुपपन्नमेवेतिभावः एवंतासामानंदाधिक्यसिद्धि
मेव अतएवप्रश्नाद्वः तच्चभवनाऽवबुध्यतेइत्याशयेनसंबोधयति हेकुरूद्वहेतिकृष्णस्यपरमानंदघनमूर्तेः जगन्मिताक
107 र्धकस्यवाविशेषेणपूर्वपूर्वतोऽसाधारण्येनक्रीडितंक्रीडाविशेषतः साक्षात्स्वेदादिद्वाराप्रीत्याईदितत्वा कृष्णेत्यनेनतद्धि
क्रीडितस्यासितादृशत्वमेवाभिप्रेतं खेचरादेवाद्यः तेषांस्त्रियः सर्वाअपि कामेनश्रीभगवद्विषयकेणार्दिताः पी
डिताः सत्यः विशेषेणसर्वविस्मरणादिनाअमुह्यन् श्रीकृष्णप्राप्तौनिजयोग्यत्वायोग्यत्वादिविचाररहितत्वेनविकलाश्चभ
वन् नवमींदशांप्राप्तवत्यःशशांकइतिआशयेनसहितस्य इत्यर्थः विस्मितोऽभूत् अदृष्टपूर्वत्वात् अन्यत्रैर्व्याख्यातं तत्रातिदीर्घी
स्विति चिरकालस्थैर्यद्वद्वकुलसुखक्रीडानांयथानिर्वधाल्पकालेननिर्वाहासिद्धिः अतएवाग्रेवक्ष्यमाणस्यब्रह्मरात्रइ
त्यस्यार्थे ब्रह्मणोऽनुयुगसहस्रपरिमितायांरात्रौगतायामिति केचिद्व्याचक्षते तदपिसंभवेदेवभगवच्छक्त्याशेषविरुद्धस्यस
माधानात् रात्रिस्थितिवकृत्वंचरात्रीरित्युक्तस्यनिशाइतिवक्ष्यमाणस्यचानुसारेणेति अथवा देवानांदेवीनांचसर्वेषामे
वक्रोमयानानांविमोहमाह खेचराः तास्त्रियश्च गणश्शाङ्कनतत्पन्नाः पराश्चतारकाः चकारात् सोपिसगणः
कामार्दितोव्यमुह्यदित्यर्थः अनेनवक्ष्यमाणरेतोनेभोलज्जादिनासंकोचोनिरस्तः सर्वेषामेवविमोहात् तत्र
शशांकस्यकामोभगवद्विषयकभावविशेषलक्षणः एवंरासक्रीडाया श्रीविषयकभाववर्द्धनत्वात् तत्रापि 1.9

ताभिः सह तत्रापि संर्पेत्ताभिः परमयोग्याभिर्व्रजसुंदरीभिरेवसुसिद्धः तद्योगप्रस्थाने श्रीव्रजेंद्रकिशोरेणानन्यभोगपरसायात्र तस्मे
पदनामिति अत एवारंभे पूर्वमुक्तं तत्र गोविंदः स्वीरतेरितिपरमफलमाह कृत्वेति द्वाभ्यां कृत्वेव इत्येकस्यापि शक्तिविशे
षेणानानात्वसत्पतापि स्मिद्धेव गोपयोषितः गोपद्रूत्पर्थः ततश्च काश्चिद्विवाहिताः काश्चित्कन्याश्चेति यद्वा गोपानां योषितो
भार्याः ततश्च कश्चित्तेषां पत्न्य एव काश्चित्कृतकात्यायिनीव्रताभगवन्निष्ठा अजातविवाहा अपि कथंचिद्भगवन्मायादि
नास्तैर्विवाहमननाज्ञार्यीत्वेन प्रतीता इतिन्नेयं एतच्च श्रीरूपेणालिखितेललितमाधवनाटकादौ व्यक्तमेवली
लयाश्रृंगाररसरवेलयाविचित्रसोरतचेष्टयावाररामरेमे भगवानितितत्र देवभगवत्तासारसर्वस्वप्रकटन
शेषविस्तारणाच्चेति तच्चाग्रे व्यक्तं भावि श्रीभागवतामृते विवृतमेव आत्मारामोपीत्युक्तार्थमेव तद्रमणं
चपृथक्पृथक् तत्रैवनिकटकुंजादिषु किं वारासस्थस्यामेवतत्तदलक्षितत्वेन एवं च पूर्ववदेश्वर्यमाधुर्यद्रष्टव्य
रतिः सुरतं सैव विहारस्तेन इति तत्ररसिकतासूचिताय द्वारतो विहारः विविधविदग्धचेष्टयातेनयः विदग्धप्रोमोम
णिः परमप्रीतो वाम्नीकुत्ल्नः श्रंतमेन परमसुखात्मकेन पाणिना प्रकर्षेणश्रमजन्य प्रस्वेदविंदूपसरणालकसंवरणा
दिनोज्वलयामास यतः करणः कृपालुः नच केवलमनयोनेष्वेवकारणेन किंतु परमप्रियत्वेनेत्याह प्रेम्णेति इति कारूण्य

विशेषोऽभिप्रेतः शांतमेनेति स्पर्शमात्रेणापि स्वभावतः परमसुखकरत्वं तत्र च प्रमार्ज्जनं तत्रापि कारुण्येन तत्रापि प्रेमणो
108 तिपरमसंतोषणमुक्तं अंगेति प्रेमसंबोधने एवमेकस्यैकेनैव पाणिना सर्व्वासां युगपद्वदनप्रमार्ज्जनादैश्वर्येण लौकिक
त्वेन च पूर्ववन्मधुरभगवत्तासारप्रकटनं एवमन्यत्रापि ततः प्रहृष्टा निजदेहादिना त्रिधा तस्य प्रहर्षसंजनया मम सुस्मिता
हगोप्य इति तत्र स्फुरदिति सौंदर्येण सुधितेति भावेन जगुरिति संकीर्तनेन ऋषभस्य पुरुषस्य श्रेष्ठस्य इति तस्य परम
वैदग्ध्यादिकमुक्तं तासामपि सिद्धिमेव अत एव तस्य मानंदधत्यः उरुप्रकर्षैः समार्जनं कुर्वत्यः यद्वा अहो मम धन्यत्व
मिस्येता दृशं तस्य गर्व्वमर्पयंत्यः ऋषभत्वात् तत्कृतानामपि श्रेष्ठत्वं सूचितं तदेव दर्शयति प्रणयानि साक्षात्सुखरूपा
णि सुखात्मकानि वा जगुः तत्र हेतुः तस्य कररुहैः स्पर्शात्मानेन तदानीमेव तेन क्रियमाणात् किं वा पूर्वकृतात्
यद्वा सुखमार्जने गंडेषु जातान् प्रकृष्टमोदो या सा तादृतिरित्यादि परिश्रांतानामपि गाने श्रमाभावो रासविश्रे
पश्चबोधितः ततः परमहृष्टस्य श्रीभगवतोऽपि प्रेमान्वेषितमाह ताभिरिति विभिः श्रमं तासामात्मनश्चापोहितुं अप
नेतुं तत्र च सच्चिदानंदघनमूर्तेः क्रीडया भावेशेन परमवैदग्ध्यादिसूचनार्थं प्रस्वेदकणिकादिना सौंदर्यप्रदर्शना
र्थं च श्रमः संभाव्य एव अंगसंगेत्यनेन पद्मिनीस्त्रीवर्गपूज्यपादानां तासामंगतः स्वाभाविकामोदसंचारोऽभिप्रेतः
किंच स्वकुचेति अत एवानुद्रुतः स्तकूकौंदीज्ञेया कुंदस्रजः कुलपतेरिति पूर्वोक्तेः परमसुभत्वेन कुंकुमरंजितत्वसंभवः 1.0

स्त्रक्संबंधित्वेन इदानीमलीनां तत्रास्थितियोग्यता तथा गंधर्वपतिसदृशा तात्तत्रतेषामेव गीतिश्चबोधिता एवं जलक्रीडायां
कामोद्दीपनसामग्री च दर्शिता सः परमविनोदी कार्यामुनं आविवेशा आशुतया प्राविशत् दृष्टांतो गजेंद्रस्य वक्त्रीभिर्गजीभिः
सहजलविहारास त्वया घृनुसारेण अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा गंधर्वपा गायनश्रेष्ठाः गंधर्वोमृगभेदेस्याद्गायनेदेवचरेति
चेतिविश्वः तेचत्ते अलघ्यश्चैतैः इतिजलक्रीडायोग्यमुत्तमगीतमुक्तं यद्वा काभिः श्रीभगवदंगसंगेन घृष्टस्तनजोयाः याश्च
निजकुचकुंकुमेन रंजितारत्सावेशेन सर्वांगेषु संघृक्ताः ताभिः आत एव तासां श्रममपनेतुं न केवलं तासामेव स्व
स्यापीत्याह श्रांत इति जलक्रीडामाह स इति परमकौतुकी अंभसि जलमध्ये इतस्ततः सर्वदिक्षु अलमतिशयेन
परितः सर्वांगेषु सिच्यमानोऽभसैव स्वयं स्वातंत्र्येण रेमे यद्वा स्वयमपि तथैव ताः सिंचन्नित्यर्थः युवति
भिरिति समत्तत्वं ताद्दृशसेकसामर्थ्यं च दर्शितं प्रहसतीभिः वक्रवीक्षणपरिहसंतीभिः नेमोत्सुकेन तस्य भंगावित
र्केण वा तस्य तु तेन प्रेममेव विवृद्धमित्याशयेनाह प्रेम्णा प्रेमरसेन उक्षितः सिक्तः स नृपाठांतरे प्रेम्णा ईक्षि
तो दृष्टः अंगेति प्रहर्षसंबोधने वैमानिकैः विमानेन चरद्भिर्देवादिभिः सर्वैरेव तत्र तु क्रीडापरिकररूपैः
कुसुमवर्षिभिः परमानंदेन वृष्टिं बद्धफुल्लपुष्पाणि क्षिपद्भिः सद्भिरीड्यमानः साधु साध्विति यद्वा तस्य भंगं वितर्को
वलवृत्त्यर्थाभिव्रजपजयस्येवं स्तूयमानः ततश्च वैमानिकैरिति पुंस्त्वेन पुरुषैरेव स्त्रीणां विमोहादिना तत्राशक्तेः

किंवा ता सां व्रजे देवी पदतया तित्वेन कुसुमवर्षादावप्रवृत्तेः अतः स्वयमित्यस्यात्रैव वान्वयः स स्वयमेकमेव तैः स्तू
यमानः अन्यत्तैर्व्यारव्यातं यद्वा स्वेषु जनजनने स्वैव रतिः रागो यस्य सः अतः स्वस्य जयादपि तासां जयेन संतोषर
109 तिभावः यद्वाननु श्रीगुरोः कृपयातज्जलक्रीडां विस्तार्य्य वर्ण्णयेति चेत्तत्राह स्वा असाधारणैरीतिः जलादिक्रीडाय
स्य सः अतो दृष्टांताद्यभावेन सा विस्तरेण वर्ण्णयितुं न शक्यते इत्यर्थः एवमग्रेतेवक्ष्यमाणात् तथा श्रीहरि
वंशोदिता च द्वारिकाजलविहारादप्यत्र विशेषः सूचितः गजेंद्रस्य लीलेव लीला यस्य सः पूर्वोक्ताभिप्रायमे
व यद्वा तादृश जलसेके पि गजेंद्रस्येव स्तुरवभरविवृद्धया यंदृष्टांतः ततो जलक्रीडानंतरमिति जलक्रीडया
पुष्पमालादेर्म्लानत्वादिना पुष्पावचयादिकौतुकार्थमित्येवमर्थः त्वर्थश्चकारोभिन्नोपक्रमे जलप्रसूनानिक
मलादीनि स्थलप्रसूनानि जाती कुंदादीनि तद्गंधसेवनेनाऽनिलस्य सौरभ्यं प्रोत्यं च कुर्वद्वितिमांद्यं च सूचितं
च चार पुष्पावचयनतत्साहित्येनैवागमनात् किंवा जलक्रीडया गरागापगमेन सहजमधुरसौरभ्यप्र
काशात् किंवा तेषां भावोद्दीपनस्वभावत्वेन सदा स्वीकारात् किंवा श्रीमुखवनमालाद्यामोदेन सदा
कृष्टत्वात् अतएव तेषां मुकुरुक्तिः मदच्युदिति भृंगगणवृतत्वे हेतुता तथाद्विरदस्येव ताकाममत्तता १०८
च सर्वत्रापेंद्र अतः प्रायो मत्तगजेंद्रस्य का अधिकतापाः यथा सदा गजीभिः सहस्वात्तंत्र्येण क्रीडायामिथः प्रीते

आपेक्षयेति अस्मै[...]व्याख्यातं यद्वा भगवत्कार्यं तु क्रीडालोलाः याः प्रमदास्तासां गणेनावृत इति तेषां प्रेममत्ततोक्ता
अत एव प्रमदेत्युक्तं एवं तत्रापि कृतरासक्रीडां मुक्ता तस्यामनुक्तमन्यमपि विलासं संगृह्णन् तथा[...]कृताया
मपि तस्यां तामत्ति दिशन्नुपसंहरति एवमिति उक्तप्रकारेणेति तद्रात्रावीदृशी परापि क्रीडा साचोत्पत्तविस्तीर्णं
त्याद्वर्णयितुं न शक्यत इति भावः तथा निशा इति वक्तृत्वेन तत्र च सर्वा इति साकल्येन संपूर्णकैशोरं सर्वास्वेव रात्रिषु
रासक्रीडा बोध्यते श्रीपराशरेणापि तदुक्तमेव सोपि कैशोरकवयइति तत्र च कौमारं पंचाब्दं तं पौगंडं दशमा
वधि कैशोरमापंचदशाद्यौवनं तु ततः परमित्यादिवचनाद् एकादशाब्दमारभ्य पंचदशाब्दपर्यंतं गोकुलेत्र नित्यं
सा क्रीडा यायच्चोक्तं श्रीमदुद्धवेन तृतीयस्कंधे एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलोवसदिति तत्र च कौमार
पौगंडयोस्तदयोग्यवयसो रासक्रीडानुदयेन भगवत्ताविशेषप्राकट्याभावात्कृतैश्वर्यत्वाभिप्रायेण अत एवो
क्तं गूढार्चिरिति अत एव रंगस्थलेपि तरो प्रति श्रीभगवतैव वक्ष्यते नास्मत्तो युवयोस्तातेत्यादि — च्चमथ
पुरीप्रवेशे वक्ष्यमाणस्य प्रगल्भलीलाहसितावलोकैरित्यादेरनुसारेण कैशोरे यौवनेपि श्रीभगवतो गोकुले क्री
डामन्यते तच्च नातीव संगतं कैशोरेपि तस्य वैदग्धीविशेषेण प्रगल्भलीलायाः संभवात् अन्यथा किशोरे प्रयाम
लम्बनं विप्रकृष्टः तथा किशोरोनाप्तयौवनावितिपुरनायुक्ते विरोधः स्यादिति किंच एवमित्यनेन तद्रात्रिक्रीडा

यादृशीश्रन्यरात्रिक्रीडापितादृश्येवेतिसूच्यते तत्तत्पूर्वरासक्रीडारंभेमिथोवाकोवाक्यस्यसमाधानंलिखितमेवेति शशां
कः पूर्णचंद्रः पूर्णत्वेनैवशशांकस्यसम्यगुदयात्तस्याशुचिर्विशेषणराजतादिनवत्प्रकाशिताः एवं श्रीभागवद्रासक्रीडा
र्थितासुरात्रिषुचंद्रः पूर्णिमायामिवपूर्णमंडलएवोदृच्छदितितत्रेयं यच्चोक्तंवैशंपायनेन एवं श्रीसकृष्णोगोपीनांचक्रवा
110 लैरलंकृतः शारदीषुसचंद्रासुनिशासुमुमुदेसुखीति तत्रचशारदीत्युपलक्षणं किंवाशारदीष्विवेतितत्रेयं य
थामथुरीमध्येश्रीवसुदेवकृतपुत्रपरिवर्त्तनादिवत् कल्पभेदव्यवस्थायाभेदः कल्पः ननुनित्यमेवतादृशरात्रौ
नादृशरात्रौप्रकारादिनाकथंसाक्रीडासिद्धेत्तत्राह सत्यकाम इति ननुतथापिमानादिनापत्यादिपारवश्यादि
नावासदातास्तस्यादुर्लभामन्ये तत्राह ननुनिरंतररतोऽनुरक्तैः सर्वथावरुध्यवंधेनसर्वापेक्षयावासेवद्धोऽवलानां
तदेकाधीनगोपीनांगणोयस्मिन्निति तासामनुरक्तत्वेनसामरस्यपद्यत्कुत्रापियदातदायेनकेनापिप्रकारेण
सिद्धेदेवेतिभावः तत्रचासंभावनास्तीत्याह सः महामोहनोरासरसिकइति नचकदाचित्कदाचित्केनापिहे
तुनातत्रत्यक्तिः स्यादित्याह अवरुद्धंस्वीकृतंसौरतंसुरतसमूहोलीलाविलासोद्रेकोवायेनसः तदर्थमेवेत्याक
सादित्यर्थः तच्चात्मन्येवेति नकेवलंस्वयमौदासीन्येन ताएवरमयामास किंतुस्वस्मिन्स्तादात्म्यस्वी
कारेणपरमात्मसत्तास्वयमप्यनुभूतवानित्यर्थः यद्वा आत्मनिमित्तेइत्यात्मारामत्वाद्यपेक्षयातस्याव 11.
तेनपरमानंदोव[illegible]तः नकेवलमुक्तप्रकारारासक्रीडैवकृता किंतुताभिः सहविचित्रप्रकारेण विचित्रा

रतिश्चकृत्ते त्याह शरदादेति शारदिकामस्यप्रावल्येन पुलिनोद्भसौंदर्य्यं गोक्तं यद्वा हायनोस्त्री शरत्समाइत्यमरोक्तेः संव
त्सरोक्तेः संवत्सरमध्ये यस्मिन्नृतौ मासे दिवसे वा याः कार्येषु कथा निरूप्यंते ताः सिद्धे वेतदर्थान् भीत्यानुस्थितवानित्यर्थः
तास्तु श्रीगीतगोविंदविदग्धमाधवनाटकाद्यक्तप्रकाराज्ञेयाः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा एवं सिद्धेवइत्यरात्रिषु रासक्रीडा उक्ताः अधुना कदाचि
द्दिवसे पि तादृशीमन्यामपिक्रीडां सूचयति सर्वा इति शरत्काव्यकथास्तु सर्वाः सिद्धेवे तत्रकाव्यशब्देन परमवैचित्रीता सांसू
चिता तास्तु गीतगोविंदादि प्रसिद्धाः तथा श्रीचंडीदासादि दर्शितदानखंडादि प्रकारकास्तु ज्ञेयाः एवं श्रीति विशेषेण श्रीवा
दरायणेना वार्णितायाः श्रीरासक्रीडायाः श्रवणात्त्रियोर्पां[illegible]कूपणे नैविलोकनानामीषद्धहतां शुष्कतार्किकमीमांस
कादीनां केषांचिद्दैवे सवानामभिप्रायं वितर्क्य क्रिपयातेषामभिवदितार्थंतमुच्छाप्यदेहव्याजेन पृच्छति संस्थापनायेति
त्रिभिः सम्यक्स्थापनायचलुप्तस्य प्रवर्त्तनाय वर्त्तमानस्य च विधूतोरक्षणायेत्यर्थः न केवलं तदर्थमेव किंतु इतरस्य
अधर्मस्य प्रकृष्टशमाय सवासनोन्मूलनाय अन्यथाधर्मस्थापनस्याप्यासिद्धिः हिप्रसिद्धं संरक्षणाय धर्मस्येत्या
दिवचनेभ्यः भगवानिति ततएवभगवत्ताप्रकटनमपि स्यादिति भावः अंशेनश्रीबलदेवेनसह इति तत्र तत्राग्रहोपि
दर्शितः जगतामीश्वरः प्रतिपालकः अन्यथा जगन्नाशापत्तिरित्यर्थः स्वेषाम्भायं धर्मस्य भक्तिविरुद्धाशेषधर्मस्य संस्था
पनं नाशनं तस्मै प्रशमाया स्वंतनाशाय तादृशधर्मा[illegible]धर्माभावेनैव रासक्रीडादिमहालीलासिद्धालिज्ञावतारमुख्यप्रयोज

नासिद्धेः ननु स्वकृतवेदादिनिबंधातिक्रमः प्रायः स्यात् तत्राह जगतां ब्रह्मादीनामपीश्वरः परमस्वतंत्रोयं कदाचिद्रसविशेषापेक्षा
पेक्षया तादृशमपि कुर्यात् तत्रास्य को नाम नियामकोस्ति इत्यर्थः यद्वा धर्मो मद्भक्तिकृत प्रोक्त इत्यादिन्यायेन भक्तिलक्षणो धर्मस्तस्य
तरस्य तद्व्यतिरिक्ताशेषस्य मोक्षादेरपि अन्यतोपरमायणेनो जगत्परिपालकः विघ्नविनाशनपूर्वकेण भक्तेः सम्यक्स्था
पनेनैव सर्वेषां स्वतः सुखसर्वार्थसंपत्त्या जगत्पालनसिद्धेः धर्मा एव सेतवः लोकरक्षामर्यादाः धर्मे वैदिकनिबंधा वा ते
षां वक्ता त्वदेव कर्ता अन्यथा वाक्यव्यवहारयोर्विसंवादेन लोकेरग्राह्य स्यात् किंच अभितो रक्षितात् तत्प्रतिपक्षवधादिना बहु
धा संबर्धनेन च पालकः परदाराभिमर्शेन रूपं प्रतीपं धर्मसेतूनामिव धर्मसंस्थापनादेर्वा प्रतिकूलं ब्रह्मन् हे साक्षाद्वेद
मूर्ते प्रतीपाचरणेन वेदातिक्रमाद्भवादृशां विप्रकुलातिक्रमोपि स्यात् तच्च ब्रह्मण्यदेवस्य तस्यायुक्तमेवेति भावः यद्वा
नलुप्ताततकरणं मया त्रातुं शक्यतेमित्यर्थः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा प्रतीपमाचरदिति अधर्मः उक्तः कृतोभिरक्षित
श्चेत्यर्थः तत्र उक्तः मया परोक्षं भजता तिरोहितमित्यादिना कुतः साक्षादेव रमणात् अभिरक्षितः पुनराचरणात्
तेन लोके प्रवृत्तिसंभवाच्चेति यद्वा धर्मः प्रकर्षेण नाशितः अधर्मस्तु सम्यक्स्थापित इति श्लेषपक्षे कथं केन प्रकारेण
चरन् उपितु न केनापीत्यर्थः कुतः भक्तिलक्षणधर्मसेतूनां वक्तृत्वादिहेतोरित्यर्थः अतो निजावतारसुखप्रयोज
नमोभाक्तिविशेष[illegible]रणाय धर्माघनादरो युक्त एवेति भावः सच तावत्कर्माणि कुर्वीतेत्यादिवचनात् तत्सेवके

ध्यपि वक्ता एव यत्र वेदप्रसिद्धधर्ममर्यादानां वक्तादिरपि किमर्थं प्रातिकूल्यमाचरत् रासक्रीडया परमभक्तिप्रवर्तनेन तदेक
साधकेऽधर्मस्यापि सफलत्वमिति भावः किंच पराणां तदेकभक्त्याश्रेष्ठानां दाराणां स्वस्त्रीणां द्वाभिमर्शनं प्रेमार्थं मल्पा
र्थमिति भावः किंच पराणां तदेकभक्त्याश्रेष्ठानां दाराणां स्वस्त्रीणां द्वाभिमर्शनं प्रेमार्थमवतीर्णस्य सर्वापेक्षयाप
यजनमनोरथपूरणं युक्तमेवेति यदुपतिर्धर्मपरस्य यदुवंशोऽवतीर्णत्वाद पित्तयाकर्तुं नार्हतीति भावः तेषु प्रसिद्धो एतन्नि
ति कुत्राप्यन्यः संशयो नास्तीत्यर्थः नइति वरुत्त्वसंदेहिवर्गाभिप्रायेण संशयमिति आप्तशिरोमुकुटमणेस्तस्य कृते दे
षबुद्धिर्नास्त्येव किंतु शास्त्रविरुद्धत्वेन तत्रास्माकं दार्ढ्याभावाच्चित्तदोलनं स्यादित्यर्थः सुव्रत हे ब्रह्मचर्यादिनिष्ठ इतिभावा
दृशमाचरितविरुद्धं तत्जुगुप्सितमिवेति यद्वा हे सदाचारनिष्ठेति अन्यथाभवदादिसंमतसदाचारलोपइतिभावः
श्लेषपदेयद्वनं भक्तानां पतिरिति भक्तवात्सल्येन धर्मातिक्रमार्होपिइत्यर्थः जुगुप्सिते किंकृतवान् अपितुनैव किंतु
भक्तवर्गसंमतमेवाकरोदित्यर्थः कुतः आप्तः लब्धः कामः रासक्रीडादिना निजप्रेमभक्तिविस्तारणमनोरथो येन
सः सर्वसाधनतमप्रेमभक्तिप्रवर्तनेन निंदिताना चरणात् वस्तुतस्तेन साधकवर्गसंतोषणादेवेत्यर्थः तथापि नः संशयं
छायइतितत्र केषांचिच्छास्त्रार्थतत्त्वविदां भक्तिपरायणानां तद्रसाभिज्ञानां प्रेमभक्तिरसमयतदीयरासक्रीडा
दौसंशयाभावात् यद्वा प्रायेणशानसमयेऽस्मिन्इति संशयस्यायोग्यतोक्ता अतः शीघ्रं तच्छेदनमभिप्रेतं नइ
तिस्वीयत्वेनविपक्षाणामपि ग्रहणं सहजविनयादिना किंवा वाक्चातुर्येण विपक्षतादिबोधनार्थमेव अतोदुर्व

क्षीनामेवात्मनां केषांचित् हितार्थमेव मयादृश्यते न च निजसंदेहादितिभावः ततः अभिक्र भयं यथा स्यात् तेभ्यो भयमकु
र्वातेषां संशयशंखवलां छिंधीत्यर्थः सुवृत्ताहे भक्तेकनिष्ठ सहजकृपालुतयापि ष्यस्नेहापेक्षया वापरिहरति धर्मेति सप्तभिः ईश्वरा
११२ णां ज्ञाने भक्तौ च सामर्थ्यवतां भगवद्भजनादिना कर्मादिपारतंत्र्यरहितानामित्यर्थः धर्मस्यव्यतिक्रमविशेषेणोल्लंघनं यथा
ब्रह्मादीनां दुहितृकामनादि साहसं निर्भयता यथा इंद्रादीनां सर्वभुक्के भक्षयति दहतीति वा तथा तस्य सर्वभोजने नापिय
थाग्नेरमेध्यादिभक्षणे जन्यदोषो वधादिदोषो वा न स्यात् तद्वदित्यर्थः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा धर्मव्यतिक्रम एव साहसं
एतदीश्वराचरितं साहसं न सम्यगाचरेत् सम्यगित्यस्य निषेधेतात्पर्यं जातुकदाचिदपि तत्र च मनसापि किमुत वाचा
कर्मणा वा तर्हि हेतौ निश्चयेवा विशेषेण समूलतया लोकद्वयदुःखित्वादिप्रकारेण नश्यति मौढ्यात् ईश्वराणामैश्वर्यं
आत्मनश्चासामर्थ्यमज्ञात्वेत्यर्थः इति भक्षणे मौढ्यमेव हेतुरुक्तः अन्यथा भक्षणे प्रवृत्तिः अब्धिजं कालकूटं इति परमतीक्ष्णं
तया सद्य एव विनाशोभिप्रेतः ईश्वरस्तु न नश्येदेव प्रत्युत ऐश्वर्यविशेषप्रकाशादिना शोभत एव यथा नीलकंठत्वादिना
श्रीमहादेव इति भावः स्वकीयेन वचसा युक्तमिति स्वशब्देन कदाचित्प्रेमपारवश्येनाविचारादुच्यमानमाचारविसंवादिव
चो व्यवर्त्तितं बुद्धिमानिति तत्तद्वीर्यस्येत्यर्थः अन्यथा निर्बुद्धिरेवेति भावः कुशलं पुण्यं तत्स्याचरितेनानुष्ठानेन एषा
मीश्वराणां चकारादमुत्रापि अर्थः फलं विपर्ययेण पापेन वा शब्दः समुच्चये अनर्थोपि नास्ति कुतः निरहंकारि
णां अहंकारिभ्यः व्यतिरिक्तानां अहंकाराभावेन कर्मभिरलेपादित्यर्थः प्रभो हे वोढुं समर्थ एतत्त्रयासमं बुध्यत ११२

एवेत्यर्थः यद्वातस्यापीश[नी]त्वेवाभिप्रायेण संबोधयति हे ईश्वरेति अहो यद्येवं तेषामपि निरहंकारितामात्रेणैवानर्थाभावस्तर्हि सर्वजीवानामाधिभव
नीर्णस्य परमेश्वरस्य दु[…]र्थेशंकापीति कैमुतिकन्यायेन द्रढयन्नाह किमुत इति अखिलसत्वानां सर्वजीवानां तिर्यगादयः क्रमेण नामसराज
ससात्विकाः ईश्वीनत्वानां स्वभावत एव नियम्यानां इति मुक्तानामपि तद्दीक्षीनतास्मृचितांकुशालाकुशले पुण्यपापे तान्यामन्वयः संप
र्कः सर्वनियंतृत्वेन नियामकाभावात् परमस्वतंत्रत्वाच्च एतदेव हि परमेश्वरत्वंनामेतिभावः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा ईश्वितव्यानां च
तद्भक्तानां किमुतेति परागेति अतिनम्रत्वेन सेवया भक्तिविशेषो दर्शितः नितरां सेवेति निशब्दः स्वभावत एव तेषां सेवायास्तत्र अभिप्रा
येण यद्वा परागेति दूरसेवाभिप्रेता निशब्देन च स्वस्वभावसेवाभिहिता तथापि तन्माहात्म्येन दृप्ताः निर्भयत्वादिदर्पयुक्ताः अत एव स्वैरं च
रंति विधिनिषेधानादरेण स्वेच्छयैव कृत्यानि कुर्वते अतोन नह्यमानाः तैरवह्यमानाः तत्रानासक्ते त्वप्राइतिपाठे सर्वत्रसंतुष्टाः अन
न्यापेक्षा इत्यर्थः किंच योगोपायाः समाधिज्ञानं वा तस्य प्रभावेन शक्त्या विशेषेण धृतः छिन्नः कर्मभिरनंतकोटिजन्मार्जितैर्बंधः बंधनं तद्रू
पो वा बंधो येस्ते मुनयोपि अपिशब्देन भक्तेभ्यो मुनीनां न्यूनतोक्ता अनेनैवार्थेन साभिप्रायेण दृप्ता इत्युक्तं इच्छया स्वच्छंदेनैव आत्तप्रकटि
तवपुर्येन तस्येति परमस्वातंत्र्यं दर्शितं यद्वा निजप्रेमभक्तिविस्तारणेच्छया ततश्च तदपेक्षया विधिनिषेधानादरो युक्त एवेतिभावः
यद्वा भक्तानां इच्छया आत्तानि वपूंषि मत्स्यकूर्मादिमूर्तयो येनेति अवितारित्वेन परमैश्वर्यमुक्तं अतः कुत एवंविधः अपि तु न कथम
पि स्यादित्यर्थः अन्यत्तैर्व्याख्यातं यद्वा योगोभक्तियोगस्तेन मुनयोपि किमुत प्रथमत एव भक्तिसंमत इत्यर्थः अप्यर्थे चकारः किंव
क्तव्यं पृथक् यत्नेन तेषां तासां चेति सर्वेषामपि तत्र संशयाय निरासार्थमेव शब्दः इत्यनेनास्यान्वयः स एवैष साक्षात्कृतः अध्यदङ्इतितदं
शत्वेन तत्स्वैर्यत्वेन वा तत्वविचारतस्तस्मिन्नेव भोक्तृत्वपर्यवसानात् किंवात्र तर्यामित्वेनापि मायावादिनामद्वैतव्याख्यानुसा
रेण च परदारत्वाभावात् परदारसेवा नास्तीति परिहृतं स्यात् एव परमात्मत्वसिद्ध्ये सर्वेषामित्युक्तं एषः श्रीगोपीरमणः क्री

उनेनलीलया किंवाक्रीडनेनहेतुनाक्रीडार्थमित्यर्थः देहभाकू निजश्रीमूर्त्तिप्रकटकः अन्यत्तेर्व्याख्यातं यद्वा अध्यक्षः सर्वचित्ता
धिवात्तासर्वेंद्रिप्रवर्त्तकश्चेत्यर्थः अतएवांतश्चरति एवमंतर्यामितयासर्वकर्मसुसर्वप्रवर्त्तनेनापियथातस्यतद्गुणदोषैर्लेपो
113 नास्यात् किंवासर्वकर्मस्वंतर्यामिद्दृष्टाप्रवृत्तेरन्येषामपितैर्लेपोयथानस्यात्तथात्रापीतिभावः इतिपरमैश्वर्येणपूर्वोक्तवंध
भावहेतुरभिव्यंजितः विशेषतश्चरासक्रीडार्थमेवदेहभाकूप्रकटितत्तद्योग्यश्रीव्रजेंद्रकिशोरमूर्त्तिरित्यर्थः प्रेमरसविस्तार
णार्थं भवतीत्यस्यतदनुरूपएवव्यवहारोयुक्तोनामेतिसिद्धांततत्वं एतदेवप्रपंचयिष्यति अनुग्रहायइति यद्वा अध्यक्षः प्रस
न्नः सन्क्रीडनायतत्क्रीडार्थं देहः अवतारोयेषांगोपीजनानांव्रजजनानांवातान्भजतिरमयतीतितथाहुः अतस्तेषामंतर्वहि
श्चतत्क्रीडासाधनत्वात्तत्क्रीडयाकस्यापिकोपिदोषः प्रसज्जेदितिभावः भक्तानामनुग्रहायमद्भक्तानांविनोदार्थंकरो
मिविधाः कृपाइत्यादिश्रीभगवद्वचनात् मानुषंनराकारं आश्रितः प्रकटितवान्सन् यद्वाप्रकटयामासेतिवाक्यसमाप्तिः इतिभ
क्तानुग्रहार्थंतत्क्रीडेत्यभिप्रेतं तत्रभक्तशब्देनश्रीव्रजदेव्योव्रजजनाश्चसर्वे तथाकालत्रयसंबंधिनश्चान्येचवैष्णवाः यद्वाभ
क्तानांमुख्याः श्रीव्रजदेव्यः एवोक्ताः तथापिमुख्यानामनुग्रहोन्येषामपिसर्वेषामनुग्रहः सिद्धएव अतएवक्रीडाभजते
प्रीत्यासंपादयतीत्यर्थः शेषेणभजते अनुसरतिप्रकाशयतिवतिक्रीडानांनित्यसिद्धत्वसूचितं तेनसर्वदोषः स्वतएवाप ११२
रस्तः तादृशीः अनिर्वचनीयाः सर्वचित्ताकर्षिणीरित्यर्थः श्रीशेषेणराजसदृशाक्रीडाश्रवणेनापितत्परोभवेत् किमुतता
सक्रीडाकृत्येत्यर्थः [illegible] भगवान्क्रीडावा सर्वोपिजनोभवेत् यद्वामानुषंदेहमाश्रितैः सर्वोपितु [illegible] तत्परोभवेत्

मर्त्यलोके श्रीभगवदवतार[illegible]यां भजनेनमुख्यत्वात्त्वमनुष्याणामेव सुखं तच्छ्रवणादिसिद्धेः भूतानामिति पाठे सर्वेषामेव जनानां विषयि[illegible]र्लभक्ता
नां चेत्यर्थः इतिपरमकारुणिकेनोक्तं एवं सकथं धर्मसेतूनामभिरक्षिते धर्मविरुद्धं कथं कृतवानित्येकस्य प्रश्नस्य परिहारः धर्मव्यतिक्रम इत्यादिभिः तथात्रा
त्रकाम इत्यनेन परिपूर्णस्यकात्तु अस्पृहेति द्वितीयस्य अनुग्रहायेत्यनेनेति विवेचनीयं तासुन्निवारणमतिक्रम्य गतास्वपि कृष्णं प्रत्यसूयां न च
क्रुः कुतस्तस्य मायया शक्तिविशेषेण मोहिताः यतो व्रजौकसः तल्लीलापरिकरा इत्यर्थः अत एव गतान पितान्स्वस्वपार्श्वस्थाने
वमन्यमाना बभूवुः यद्वा दारान्प्रति च नासूयन् कुतः स्वपार्श्वस्थान् मन्यमानाः तत्र च तावार्यमाणा इत्यनेन निजवाक्यमतिक्रम्य
साक्षात्कृता नामपि तासां तैः स्वपार्श्वस्थत्वमननं पुनर्निवृत्यागमनस्य मननादिति ज्ञेयं यद्वा भक्तानामनुग्रहायेत्युक्तं तत्र गोपानां दा
राकर्षणेन तस्मै तेषामसूयासंभवान् तेषु कथमनुग्रहः सिद्धिरित्याशंक्य तच्चोत्तरं वदन् प्रकृतं चानुसरन्नेनेति अर्थः स एव वासु
देवेन चित्ताधिष्ठात्रा तेनैव अनुमोदिताः अतः प्रेरिता अपि यद्वा वसुषु अर्थात् सुदीव्यतीति वसुदेवो वसुप्रवरो ज्ञो रूपः श्रीनंद एव तत्सु
त्रो वासुदेवस्तेन भगवत्ताप्रकटनपरेण श्रीकृष्णेन व्रजमंगलार्थमनुज्ञाताः किंवा अनु निरंतरं मोदिता हर्षिताः अत एवानिघ्नंस्यः
तथापि स्वगृहान् ययुः कुतः भगवत्प्रियाः तत्प्रीतिमालोच्येत्यर्थः अन्यथा तातमातृवयस्यवर्गसंततो षणगोपालनादेस्ताध्या
पूर्ववद्रासक्रीडासुखस्याचासंपत्तिः व्रजेयावध्वः नवोढा इव नवयुवत्यः यद्वा रासक्रीडयातत्पत्नीत्वमिव प्राप्तास्ताभिः इदं रास
क्रीडालक्षणं विशिष्टं क्रीडितं चकादीदृशमन्यदपि विज्ञेयोरिति तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरित्याद्युक्तव्यापकत्वाभिप्रायेण श्रद्धा
न्वित इति अन्यथा रसानुदयेन परमभक्त्यसंपत्तः श्रद्धान्वितत्वादेव अनुनिरंतरं स्मरणात् एतद्भूतत्येव यद्वानु निष्ठितं अथ श्रवणा

नेतरं श्रवणान्वितत्वात् किंवा अनुक्तसमुच्चये स्मरेच्च प्रत्येकं सर्वेषां परमभक्तसाधनत्वात् तथापि श्रवणादित्रयस्यास्य यथोत्तरं
तत्र श्रेष्ठत्वं यद्वत्यधिकारित्वापेक्षा निरस्ता परं परमां प्रेमलक्षणां प्रतिक्षणं नूतनत्वेन लब्ध्वा हृद्रोगरूपं काममिति भगवद्विषयकः
114 कामविशेषोऽव्यवच्छिन्नः तस्य परमामृतत्वेन तद्वैपरीत्यात् धीरः सर्वार्थतत्त्ववेत्ता अपुनः कामादिस्तम्भितापि चेत्तोवा हृद्रोगादि
कमेतत्परमभक्तेरेवानुषंगिकं फलं तस्या एवमुख्यफलत्वात् तत्क्रीडाश्रवणादिनाप्येतत्स्यात् किंवक्तव्यं भौतिकनिंद्य
कामक्रीडावत् तस्यसाक्रीडेति प्रसंगानुसारेण तात्पर्यैकल्पं अतस्तेस्य तासां च सकामविशेषः प्रेमपरिपाकविलासवि
शेषरूप एव इतिलिखितमेव विवृतं च श्रीभागवतामृते अन्यत्रैव व्याख्यातं यद्वा धीरः विचारयन् सन्नित्यर्थः कामं यथेष्ट
स्वमाभुभक्तिं प्रतिलभ्य हृद्रोगमाध्यं श्रीकृष्णप्राप्त्यादिकृतमचिरेणापहिनोति तत्प्राप्तेरिति भावः अन्यत्समानं क्रीडा
तावद्दिंतं तत्प्रजडोऽयं येन त्यज्यते तस्य चैतत्स्वरूपस्य प्रीत्स्य भगवतोऽस्त्विदं इति श्रीदशमे त्रयस्त्रिंशः श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

चि
र्व
र